شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى

12

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى
ش ئۇ ئا ر كومىتېتى تارىخي ماتېرىياللار
تەتقىقات ئورنى

12

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇندەرىجە

(12 - سان)

خوجانىياز ھاجى توغرىسىدا ئەسلىمە......خېۋىر تومۇر (1)

قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا ئەسلىمە.......... ئەيسا نىياز (47)

تۇرپان، پىچان، توخسۇن خەلقىنىڭ 1947 - يىلىدىكى قوزغىلىڭىدىن خاتىرە ....ئابلىمىت مەخسۇتوۋ (85)

1933 - 34 - يىللاردىكى قەشقەر خەلق قوزغىلاڭلىرى ۋە قىرغىزلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ......ھوسۇيىن ھاجى (110)

25 - فېۋرال ۋەقەسىنىڭ ھەقىقى ئەھۋالى زادى قانداق ....زاكىرنىيازى (138)

قەشقەر تارىخىدىكى «فېۋرال پاجىئەسى» .... مۇھەممەت ئىمىن قۇربان (167)

قارغىلىق ناھىيىسىنىڭ 1926 - يىلىدىن 1936 - يىلىغىچە بولغان 10 يىللىق تارىخىدىن ئەسلىمە .... ئابدۇرشىت خوجەھمەت (182)

قەشقەر ھېيتكار جامەسىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە ھازىرى .... جونەيىد بەكرى (250)

خوجا نىياز ھاجى توغرىسىدا ئەسلىمە

خېۋىر تومۇر

كىرىش سوز

ئەسرىمىزنىڭ 30 - يىللىرىدا، قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ يېتەكچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان خوجا نىياز ھاجى، چاپسانلا مەشھۇر بولۇپ، مۇجاھىت غازى، جاۋۇيىزۇڭسىلىك (گارنىزون قوماندانى)، ئۆلكىلىك ھوكۇمەت رەئىسى (مۇئاۋىن رەئىس) قاتارلىق ئۇنۋانلار بىلەن شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېپتىخارىغا ئايلاندى.

مۇنداق بولۇشى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ خاراكتېرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. 31 - يىللاردىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى خاس زۇلۇمغا قارشى كۆتۈرۈلگەن خەلق ئىنقىلاۋى بولۇپ، شۇ يىللاردا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ۋە تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ يۈكسىلىش تەلىۋىگە ئۇيغۇن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىنقىلاپ خۇددى بۈيۈك ئورمانغا تۇتاشقان ئوتتەك، شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە — قۇمۇلدىن — خوتەنگىچە،

پامىر تاغلىرىدىن — ئالتاي تاغلىرىغىچە يامراپ، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئاجايىپ زور ۋەقەگە ئايلانغان ئىدى. دېمەك، خوجانىياز ھاجىنىڭ نامى ئەنە شۇ دىخانلار ئىنقىلاۋى بىلەن چەمبەر - چەس باغلانغان بولۇپ مەڭگۈ ئۇنتۇلغۇسىزدۇر.

بۇ توغرىدا تەپسىلى ئەسلىمە يېزىش نەقەدەر زۆرۈر بولسىمۇ، ئەمما ۋەقە چوڭ ھەم مۇرەككەپ بولغىنى ئۈچۈن، مۇنداق زور ۋە مۇرەككەپ تېمىنى ئېچىش، يېشىش ۋە ئاخىرلاشتۇرۇش بىرەر شەخسنىڭ قولىدىن كېلىشى ناتايىن. يېزىشقا جۈرئەت قىلغان ھەر قانداق ئاپتور، سۇبيېكتىپ ۋە ئوبيېكتىپ جەھەتلەردە نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارغا دۈچ كېلىدۇ، تارىخي چەكلىمىلەرگە ئۇچرايدۇ — ئەلۋەتتە. شۇڭا ھازىرغا قەدەر تۈزۈك بىرەر ئەسلىمە يېزىلىپ ئوتتۇرىغا چىققىنى يوق.

1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇپ نەق 50 يىل ئۆتكەندە يەنى 1934 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە تۇنجى قېتىم رەئىس (مۇئاۋىن) بولغان خوجانىياز ھاجىنىڭ تارىختا تۇتقان ئورنىنىڭ مۇھىملىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ئۆزەمنىڭ بىلگەن، ئاڭلىغانلىرىم ۋە كۆرگەن ماتىرىياللىرىم بويىچە ئەسلىمە يېزىش ئارقىلىق خوجانىياز ھاجى ۋە 1931 - يىلدىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ پىكىر بايان قىلىشنى زۆرۈر تاپتىم، مۇكەممەل بولۇشى ناتايىن. يېتەرسىز جايلىرىنى كىتاپخانلارنىڭ تولۇقلىشىغا ھاۋالە قىلىمەن.

1 — قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەپلىرى

شىنجاڭدا قۇۋۇلۇق - شۇملۇق بىلەن 17 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان ياڭزېڭشىن 1927 - يىلى فەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن جىن شۇرېن ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. جىن شۇرېنمۇ ياڭغا ئوخشاشلا ئىستىبداتلىق جاھالەت سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، شىنجاڭنى ئىچكى ئۆلكىلەردىن قىسمەن ھالدا ئاجرىتىپ ئۆز ئالدىغا ”مۇستەقىل پادىشا„ بولۇۋالدى، ياڭزېڭشىن ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ سىياسى ۋەزىيەتتە قىلچە ئۆزگۈرۈش بولمىدى.

ئوبيېكتىپ جەھەتتە 1911 - يىلى كۆتۈرۈلگەن ئۇلۇغ شىنخەي ئىنقىلاۋى بىلەن 1917 - يىللاردىكى سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلاۋى بۇ كەڭ رايونغا كۈچلۈك تەسىر قىلاتتى. «ئىلى شىنخەي ئىنقىلاۋى» بىلەن قۇمۇلدىكى «تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى» ئۇلۇغ شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىنكاسى ئىدى. ئەپسۇسكى ھەر ئىككىلا ئىنقىلاۋي ھەركەتنى ياڭزېڭشىن ھۆكۈمىتى قۇۋۇلۇق - شۇملۇق بىلەن قانلىق باستۇرۇپ جۇمھۇرىيەتنى شىنجاڭغا يېقىن يولاتمىدى، ئۆزىنىڭ ”مۇستەقىل پادىشا„لىق ھاكىمىيىتىنى، ھەر قايسى مىللەتلەر ئىچىدىكى يۇقۇرى تەبىقىدىكىلەردىن ۋاڭ، گۈڭ، ئاخۇن، لامىلارغا تايىنىپ يۈرگۈزۈپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنى قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى.

ياڭ، جىن زالىملىرى كەڭ ئىمتىياز بەرگەن ۋاڭگۇڭ، ئاخۇن، لامىلار راھەت - پاراغەتكە بېرىلىپ خەلقنى تېخىمۇ قاتتىق ئەزدى، زۇلۇمغا، ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىغان خەلق ئاممىسىدا دەرت ئۈستىگە دەرت، خەۋپ ئۈستىگە خەۋپ كوپەيدى، ئەكسىيەتچى ھوكۇمەت خەلققە زۇلۇمنى قانچىلىك ئېغىرلاشتۇرسا، خەلقنىڭ غەزىۋى شۇنچىلىك ئورلەيتتى. ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەت ئىلگىرىكى ئىنقىلاۋىي ھەركەتلەرنى قانچىلىك قاتتىق باستۇرغان بولسا، ئىككىنچى بىر ئىنقىلاپنىڭ تېخىمۇ جانلىق تورەلمىسى پەيدا بولۇپ يېتىلەتتى، ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەت دېموكراتىيىنى قانچىلىك دەھشەتلىك بوغسا، ئەمگەكچى خەلق دېموكراتىيىگە، ئازاتلىققا شۇنچە كۈچلۈك تەقەززا بولاتتى.

ياڭ، جىن زالىملىرى ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋرنى تۈۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىغا جەملىگىلى بولىدۇ:

1 - ھوكۇمەت چىرىك، ئەمەلدارلار ئومۇميۈزلۈك خىيانەتچى، راھەت پەرەس، تولىسى ئەپيۇنكەش ۋە ئىقتىدارسىز ئىدى؛

2 - ئىجتىمائىي ھايات، قالاق، خوراپاتلىقنىڭ ئىس-تۈتەكلىرى ھەممىلا يەرنى قاپلىغان. مەدەنىي - مائارىپ، قاتناش - ترانسپورت ئىپتىدائىي ھالەتتە بولۇپ تەرەققىياتتىن سوز ئاچقىلى بولمايتتى؛

3 - ھەربىي قىسىملاردا قىمارۋازلىق، ئەپيۇنكەشلىك ئەۋج ئالغان. قىمارغا، ئەپيۇنگە پۇل تېپىش ئۈچۈن ئوغرىلىق، ئاشكارا بۇلاڭچىلىق ئىشلىرى دائىم كورۈلۈپ تۇراتتى؛

4 - يەرلىك بەگلەر ئالۋاڭ-ياساقنى، باجنى ئۆز ئىختىيارىچە ئېغىرلىتىپ خەلقنى زارلىتاتتى. مەسىلەن: ناھىيىلىك ھوكۇمەتتىن مىڭ چارەك ئالۋاڭ چۈشسە، بەگلەر يۇرتتىن 1500 ياكى 2000 چارەك ئاشلىق يىغىۋالاتتى. دولەت بېجىنى كوتىرە ئېلىۋالغان بايلار ئۆز مەيلىچە كوپەيتىپ يىغىپ خەلقنى قاخشىتاتتى. ئەشۇنداق ئۇسۇل بىلەن زۇلۇم قەۋەتمۇ - قەۋەت ئېغىرلىشاتتى.

5 - قۇمۇل ۋاڭىنىڭ زۇلمى تېخىمۇ چېكىدىن ئاشقان ئىدى. قۇمۇل ۋاڭىنىڭ دىخانلارنى ئېيىغا 5 كۈن ھەقسىز ئىشلىتىش تۈزۈمى بىلەن چارۋا رايونىدىكى «تومۇر قوي» تۈزۈمى قۇمۇل خەلقلىرىنىڭ جېنىغا تەككەن ئىدى؛

6 - قۇمۇل خەلقىنىڭ كوڭلىدە تومۇر خەلپىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى ئاچچىق ساۋىقى بار ئىدى. تومۇر خەلپىنىڭ قوزغىلىڭىنى قانلىق باستۇرغان ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتكە قارىتا خەلقنىڭ غەزىۋى — خەپ توختىسى كۈچلۈك ئىدى. شۇ سەۋەپتىن قۇمۇل دىخانلىرى ئوتتۇرىسىدا قايتا بىر ئىنقىلاۋىي ھەركەت قوزغاش پىلانى ۋە ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى تەييارلىقلار پىشىپ يېتىلمەكتە ئىدى.

ئىجتىمائىي ئەھۋالنىڭ شۇنداق بولغانلىقىدىن خەۋەرسىز بولغان ئەكسىيەتچى ھوكۇمەت، قۇمۇل خەلقلىرىنىڭ جېنىغا تېگىدىغان تېخىمۇ ئەسكى ئىشلارنى قىلىشقا باشلايدۇ. مەسىلەن: جىن شۇرېن ھوكۇمىتى شامەخسۇتنىڭ ئوغلى نەزەر ۋاڭنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ ئاتاقتا ئولكىلىك ھوكۇمەت مۇشاۋىرى دەپ ئەمەلىيەتتە نەزەر بەنت قىلىپ ۋاڭلىق ھوقۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قۇمۇلنى ئۈچ نا-

ھېيىگە بولۇپ ئىدارە قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزدۇ. ۋە بۇ ناھىيىلەرگە جىنشۇرېن ئۆز ئادەملىرىنى ئامبال قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بۇ يېڭى ئامباللار خەلقنى ئۆز مەيلىچە ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىشقا باشلايدۇ. يەر تۈزۈمىدە ئىسلاھات يۈرگۈزدۇ. تېرىلغۇ يەرلەرنى قايتا مولاش (ئۆلچەش) ئىشلىرىنى يۈرگۈزدۇ. دېھقانلارنىڭ مو خېتىدىن ئارتۇق چىققان يەرلەرنى تارتىۋېلىپ 1930-يىلى 1-تۈركۈمدە چىققان 20 ئۆيلۈك، 2-تۈركۈمدە چىققان 40 ئۆيلۈك خەنزۇ كوچمەنلەرگە تەقسىم قىلىپ بېردۇ. بۇ كوچمەنلەر ئاساسەن جىنشۇرېننىڭ ئەجداتلىرى ئىدى. ئۇلارغا ئوبدان يەرلەرنى، سۇنىڭ باش تەرىپىنى بەرگەندىن تاشقىرى، يەرلىكلەرنىڭ ئات-كالا ۋە باشقا دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىمۇ ئېلىپ بېرىشتەك ئىشلارنى قىلدۇ. بۇنداق ئىشلارغا نارازى بولغان خەلق يۇقۇرىغا ئەرز-شىكايەت قىلدۇ. ھوكۇمەت تەرەپ بۇ ئىشقا كوڭۈل بولمەيدۇ.

شۇنىڭدەك يەرلەرنى قايتا ئۆلچەپ، دەرىجىسىنى كوتۈرۈپ غەللە-پاراق ئالماقچى بولغاندا، يەرلىك دېھقانلاردىن 2 يىل ئالدىغا سۈرۈپ يەنى 1928-يىلىدىن ھېساپلاپ غەللە پاراق ئالماقچى بولسا، ھېلىقى كوچمەنلەردىن 2 يىلغىچە غەللە-پاراق ئالمايدىغان بولدۇ. بۇ ئادالەتسىزلىككە دېھقانلار ئومۇمىيۈزلۈك نارازى بولغاندا، بېسىم ئىشلىتىش ئۈچۈن كوپلەپ ھەربى قىسىملارنى ئىشۋەتىپ مۇھىم ئورۇنلارغا مەسىلەن: تاشۋېلىق، خوتۇنتام، ئاراتورۇك، بارىكول، قۇمۇل قاتارلىق ئورۇن-

لارغا ئورۇنلاشتۇردۇ. شۇنىڭدەك نوم، ئازغانبۇلاق، شوپۇل-باي، ئاراتورۇك، تۈركول قاتارلىق جايلارغا جىساجۈي (باجخانا) قۇرۇدۇ ۋە ئەسكەر تۇرغۇزدۇ. قۇرۇلغان ھەربى-مەمۇرى قۇرۇلمىلارنىڭ ئەمەلدارلار دېھقانلار ئىچىگە ئارىلىشىپ، خەلقنىڭ دىنىي، مىللى ئورپ-ئادەتلىرىگە تىگىپ، بىھورمەتلىك ئىشلارنى سادىر قىلىشقا باشلايدۇ. ھەربىلەر ئىنتىزامسىزلىق ۋە زوراۋانلىق ئىشلارنى كوپلەپ پەيدا قىلىپ خەلقنىڭ قارشىلىقىنى قوزغايدۇ.

بولۇپمۇ شوپۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربى باشلىق جاڭ كاجاڭ، خەلق ئىچىگە ئارىلىشىپ، مەشرەپ-ئويۇنلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ، خوتۇن-قىزلارنى ئۇسۇلغا سېلىپ ئاياق ئاستى قىلدۇ. يەنە بىر مەلۇماتقا قارىغاندا جاڭ كاجاڭ ئوزىگە 100 مو يەرنى تەۋە قىلىۋېلىپ يەرلىكتىن ئويلەنمەكچى بولىدۇ-دە، ئابدۇللا ئىسىملىك بىر ئۇيغۇرنىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولىدۇ. بۇ ئىش قۇمۇل خەلقىنىڭ جېنىغا قاتتىق تىگىدۇ. بۇ توغرىدا ئابدۇنىياز مىراپ، سالىدورغا قاتارلىق باشلىقلار مەسلىھەتلىشىپ قىزنى بەرمەكچى بولىدۇ. جاڭ كاجاڭ 32 نەپەر ئەسكىرى بىلەن توي بولىدىغان ئويگە بېرىپ، ھوجرا ئويگە كىرگەندە قىز قىلىپ ياساپ قويغان ئىمىن ئىسىملىك يىگىت جاڭنى جايلاپ تاشلايدۇ. مىلتىقلىرىنى توپلاپ قويۇپ بەخۇدۇك زىياپەت يەۋاتقان چېرىكلەرنىڭ مىلتىغىنى، ئالىدىن بەلگىلەپ قويغان يىگىتلەر بېسىپ كىرىپ تارتىۋېلىپ 32 چېرىكنى بىرنى قاچۇرماي يوق قىلىدۇ. مانا شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى باشلىنىدۇ. بۇ 1931-يىلى 3-ئاينىڭ 11-كۈنى بولغان ئىش.

خوجا نىيازھاجى

خوجانىياز ھاجى پاكار، دوغىلاق، كەڭ يەلكىلىك، كۈچلۈك، تىتىك ئادەم ئىدى. قويۇق ساقاللىرى چاچراپ تۇرىدىغان، قويۇق قاشلىرى تىك ئۆسكەن، ئوت كۆزلۈك، چىچەن، مىجەزى چۇرس، ئاچچىقى تېز كېلىدىغان، كەسكىن، ئەمما ئاددى - ساددە، گەپ-سۆزى ئۇدۇل، جۈرئەتلىك بولۇپ، ئادەتتە «لومودى، ئىننەڭنى، مۇرتەت» دېگەندەك يەرلىك سۆزلەرنى كۆپرەك قوللىنىدىغان ئادەم ئىدى.

قۇمۇل تاراتۇ تېغىدىن مەمەت نىياز ھاجىنىڭ 4 ئوغلى بولۇپ، 1 - سى خوجانىياز ھاجى؛ 2 - سى باقىنىياز ھاجى، 3 - سى قۇربان سوپا ھاجى، 4 - سى يارى قارى ئىدى. خوجانىياز ھاجى ئەسلىدە 1907 - يىلدىكى تۆرپاقلار قوزغىلىڭى 1912 - يىلدىكى تۆمۈر خەلپىنىڭ قوزغىلىڭىنى قوللاپ قويغانلىقتىن قۇمۇلدا تۇرالماي چەتكە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. گۇچۇڭ، مورى، ئالتاي، بورىتالا قاتارلىق جايلاردا ئىسھاق دېگەن نام بىلەن بىر نەچچە زامان يۈرىدۇ. قىزىلتۈزدىن بورىتالاغىچە بولغان ئارىلىقلاردا ئاۋ قىلىپ بوكەن، بۇغا مۈڭگۈزى قاتارلىقلارنى بورىتالا تەرەپلەرگە ئېلىپ بېرىپ ساتىدۇ. شۇ ئوتتۇرىدىكى شىر موللا دېگەن كىشىلەر بىلەن تونۇشۇپ، بېرىش - كېلىش قىلىدۇ.

بۇ جەرياندا قۇمۇل ۋاڭى، خوجانىياز ھاجىنىڭ چوڭ ئۆيىگە قاتتىق بېسىم ئىشلىتىدۇ. بۇ توغرىدا قۇمۇلدىكى تۇققانلار توقسۇندىكى نىياز شىيەنزۇ (يېرىم ناھىيە باشلىقى) غا خەت ئەۋەتىدۇ. نىياز شىيەنزۇ خوجانىياز ھاجىغا خەۋەر قىلغاندا خوجانىياز ھاجى بۇنى ئاڭلاپ توقسۇنغا كېلىپ نىياز شىيەنزۇنىڭ مەسلىھىتى بىلەن

قۇمۇل ۋاڭغا سوغات قىلىش ئۈچۈن تاللاپ تۇرۇپ ئىككى دانە ياخشى ئات ئېلىپ قۇمۇلغا قايتىدۇ. ئاتلارنى ۋاڭغا تارتۇق قىلغاندىن كېيىن ۋاڭ ئۇنىڭ گۇنايىدىن ئۆتۈپ يەنە ئوردىدا خىزمەت بېرىپ 200 نەپەر ئوردا موھاپىزەتچى چېرىكلەرگە باشلىق قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بەزەن كىشىلەر ئوردىدىكى 200 نەپەر تاغچىلارغا نىياز ئىسىملىك بىر كىشى باشلىق، خوجانىياز ھاجى مائاۋىن باشلىق ئىدى دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. مەيلى قانداق بولمىسۇن خوجانىياز ھاجى مەرگەنلىكتە شوھرەت قازانغان، قۇمۇل ۋاڭىغا يېقىن قالغان بىر ئادەم ئىدى. خوجانىياز تۇرپان مەدرىسەسىدە ئىسھاق نامى بىلەن ئوقۇۋاتقاندا قۇمۇلۋاڭ بىلىپ قالىدۇ. بۇنداق خەۋپ ئاستىدا خوجانىياز ھاجىنىڭ ئانىسى خوجانىياز ھاجىنى ھەرەمگەبىللە ئېلىپ كېتىدۇ. ئۇلار ھەرەمگە 1907 - يىلدا بېرىپ 1912 - يىللىرى قايتىپ كېلىدۇ.

قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭى پارتلاش بىلەن تەڭ ھەر قايسى تاغلاردىكى دېخان - چارۋىچىلار ھەركەتكە كېلىدۇ. مەسىلەن: سالى مەمەتنىياز دورغا باشچىلىقىدىكى خەلق قوزغىلىپ ئازغان بۇلاق، شوپۇل، قارامۇقچى قاتارلىق جايلاردىكى جىساجۇيلارنى ئىشغال قىلىدۇ؛ ئاراتورۇك دائىرىسىدە، ئابدۇنىياز مىراپنىڭ باشچىلىقىدا خەلق قوزغىلىپ ئاراتۇرۇك، باي، تۇركول جىساجۇيلىرىنى ئىشغال قىلىدۇ؛ باي تەرەپتە چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرغان ئوردا ئەسكەرلىرى ئابدۇل دۇيجاڭ (ئادارېن دەپمۇ ئاتايتتى.) نىڭ باشلامچىلىقىدا 77نەپەر قوراللىق ئەسكەرلەر قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلىدۇ؛ نوم تەرەپتە سالى دورغا، پازىل دورغا، سەدەن قورمال، ناسىر موتىسىپ قاتارلىقلار پۈتۈن نوم خەلقىنى

سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ قوزغىلاڭنى ئاكتىپ كېڭەيتىدۇ. قوزغىلاڭ كوتۇرۇلگەنلىكىنى ئاڭلىغان تىيانشان رايونى ئېرىنچىر، تۇراي، تومۇرتى قاتارلىق جايلاردىكى خەلقلەر ئاۋۇت مىراپنىڭ باشلامچىلىقىدا ئۇيۇشۇپ قوزغىلاڭغا قاتنىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ دېخانلار قوزغىلىڭى پۈتۈن قۇمۇل تاغلىرىنى قاپلايدۇ.

بۇچاغدا خوجانىياز ھاجى غەربىي تاغنىڭ قوماندانى بولۇپ ئۇرۇمچى - قۇمۇل يولىنى توساۋاتاتتى.

يولۋاس ۋە خوجانىيازھاجى

قۇمۇل ئىنقىلاۋىدا، يولۋاس ئۆزىنىڭ ئىككى يۈزلىمىلىك ۋەشەخسى مەنپەئەت پەرەسلىكى بىلەن ئىتتىپاقسىزلىق، بولگۇنچىلىك قىلىش جەھەتتە مۇھىم سالماقنى ئىگەللەيدۇ. بۇ توغرىدا قىسقىچە توختۇلۇش كېيىنكى باپلارنى يورۇتۇشتا ئەھمىيەتكە ئىگە.

يولۋاس ئەسلىدە بازار بېگى ھەمدە ئوردا مۇھاپىزەتچى ئاتلىق بىرىگادىنىڭ باشلىقى ئىدى. قوزغىلاڭ پارتلاپ، تۇنجى غەلىبىلەرگە ئېرىشكەن ھامان، بېشىرۋاڭ بىلەن يولۋاس ئىككىسى دېخانلار قوزغىلىڭىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ يوشۇرۇن رەۋىشتە قوزغىلاڭچىلارغا ئىككى ساندۇق ئوق، 2-3 يۈز ئاتلىق تاقا ئىۋەتىپ بېرىدۇ. قۇمۇل شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا ئۆزلىرىنىڭ شەھەر ئىچىدىن ماسلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئاز كۈن ئۆتمەي يولۋاس ئىككى پارچە خەت ئىۋە-

قىدۇ، ئۇنىڭ بىرسى: قۇمۇل سىلىڭى جۇرۇيچىش شىڭشىڭشىيادىكى جاڭ تۆەنجاڭنىڭ پولكىنى يوتكەپ كېلىپ قۇمۇلنى مۇداپىئە قىلماقچى بولغانلىقىنى؛ موردىدىكى گۇەن دېشىڭ پولكىنى بارىكولگە يوتكەپ كېلىپ نومغا هۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقىنى؛ خېجىنكۆي، جاڭ لياڭچىنلەرنىڭ ئىككى پولك ئەسكىرى بىرلىشىپ دازىگۇغا هۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق قىلغانلىقىنى خەۋەر قىلغان خەت. ئىككىنچىسى ماجۇڭيىڭنى تەكلىپ قىلىشقا ئادەم ئەۋەتىش توغرىسىدا يازغان خەت. بۇ ئۇنىڭ ئىچىدىن ماسلاشقانلىقىنىڭ بىر ئىپادىسى ئىدى. كېيىن جۇرۇيچىش قوزغىلاڭچىلار بىلەن سوهبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ۋەكىل ئەۋەتكەندە يولۋاس ئۆزى توغرىسىدا قايغۇرۇپ، "جۇ سىلىڭ مەندىن گۇمانلىنىپ قالدى، مېنى ئەيىبلىپ قۇتۇلدۇرغان بولسىڭىزلار" دېگەن تەكلىپنى قىلغاندا دېخانلار باشلىقى باقىنىياز دورغا يولۋاس قاتارلىقلارنى قولغا ئېلىپ باغلاپ ماجۇڭيىڭنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. ماجۇڭيىڭ ئۇنى قاماپ قويۇپ تاكى لياۋدۇڭ سوقۇشىدا پۈتىغا ئوق تېگىپ ئەنشىگە قايتىپ كەتكەن ۋاقىتتا قاماقتىن چىقىرىدۇ. قاماقتىن چىققان يولۋاس ئىلگىركى قىسىملىرىغا باشلىق بولۇپ شەرقىي تاغ رايونىنىڭ (قورايىنىڭ) قوماندانى بولىۋالىدۇ. شۇ خىل ئۇسۇلدا دېخانلار قوزغىلىڭىغا كىرىۋالغان يولۋاس بېشىرۋاڭنى ئوتتۇرىغا كوتۇرۇپ چىقىپ، باشباشتاقلىق قىلىدۇ. قوزغىلاڭچى قوشۇنلار ئىچىگە ئىختىلاپ سېلىپ بولغۇنچىلىك سالىدۇ ۋە قوزغىلاڭنىڭ مەقسىدىگە خىلاپ هال-

دا ئىنتىزامغا ئېغىر بۇزغۇنچىلىقلارنى قىلىپ بۇلاڭ - تالاڭ ئىشلىرىنى يۈرگۈزىدۇ. ئۇرۇمچى تەرەپتىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە كېتىۋاتقان تۆگە كارۋانلىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ بىرىنچى قېتىمدا 300، 2 - قېتىمدا 400 تۆگىدىكى مال، بوغا مۈڭگۈزى، ئالتۇن، كۆمۈشلەرنى ئولجا قىلىپ ناچار تەسىر پەيدا قىلىدۇ. 1932 - يىلى 6 - ئايدىن باشلاپ خوجانىياز هاجى قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ باش قوماندانى بولغاندا، يولۋاس باش قوماندانىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنماي شەرقىي تاققا (قورايغا) كىرىۋېلىپ بولغۇنچىلىك، پارچىلاش هەركەتلىرىدە بولىدۇ.

خوجانىياز هاجى باش قوماندان بولغاندىن كېيىن ئىتتىپاقلىشىپ جىن شۇرېن ئەسكەرلىرىگە زەربە بېرىش ئۈچۈن تاراتۇ يىغىنى چاقىرىدۇ. بۇ يىغىنغا، قۇرۋان دورغا سالى مەمەتنىياز دورغا، ئابدۇنىياز مىراپ، باقىنىياز دورغا، سالى دورغا، ناسىر موتىسىپ، يۈسۈپ دورغا، تولەن قورمال، توختىنىياز دورغا، نېرىنكىردىن توختىنىياز مىراپ، ئىمىن توخسۇن مىراپ، سادىق قورمال، خوجىنىياز باي، خوجاخۇن قاتارلىقلار قاتنىشىدۇ. بۇ يىغىندا 4 مەسىلە قارار قىلىنىدۇ:

1 - باش قوماندان خوجانىياز هاجىنىڭ قوماندانلىقىغا قەتئىي بويسۇنۇش، ئەگەر بويسۇنمايدىغانلار بولسا، ئۇنىداقلارنى هەربى ئىنتىزام بويىچە چاره كورۇش.

2 - سالى دورغا بىلەن باقىنىياز دورغىنى تاشقى مۇڭغۇلىيىگە ئەۋەتىپ قورال - ياراق سېتىۋېلىش ۋە تاشقى مۇڭغۇلىيىدىن ياردەم تەلەپ قىلىش.

3 ـ يولۋاسقا قاتتىق نەسىھەت بېرىپ مۇندىن كېيىن چارچىلاش ۋە بولغۇنچىلىق قىلماسلىق ئۈچۈن قۇرئان تۇتقۇزۇپ قەسەم ئىچلىش.

4 ـ ماجۇڭيىڭنى قايتا تەكلىپ قىلىپ قۇمۇل يولىدىكى جىن شۇرېن ئەسكەرلىرىگە ئالدى تەرەپتىن تاقابىل تۇرۇش، خوجانىياز ھاجى ئارقا يول بىلەن تۇرپانغا ئۆتۈپ ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىش.

بۇ يىغىندىن كېيىن تاشقى موڭغۇلىيىگە، سالى دورغا بىلەن باقىنىياز دورغا، ئەنشى تەرەپكە: شاقورمال، مالىكاك، ئوسمانشا، باقىنىياز، روزاخۇن، ئىسمايىل داتۇ، ياۋداچاك (نىياز شېرىپ) لار ۋەكىل بولۇپ يولغا چىقتى.

تاراتۇ يىغىنىنىڭ قارارىغا بىنائەن تاشقى موڭغۇلىيىدىن چاپسانلا ئىنكاس كەلدى. جاگىسىن دورغا، ئاباۋ نىياز، قاسىم ئەپەندى، ئىسمايىل، زوردىن قاتارلىقلار تاشقى موڭغۇلىيىدىن كېلىپ قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنى قوللاپ، ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇ قېتىمدا 500 كىشىلىك ھەربى كىيىم، 70 تال مىلتىق، 40مىڭ سەر پۇل ياردەم بەردى.

جاگىسىن دورغا خوجانىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشۈپ ئىتتىپاقلىقنى كۆپرەك تەكىتلەيدۇ: "40 بېشى، بىر تېنى بار يىلان يولدا كېتىۋاتسا ئۇ تەرەپتىن بىر ماشىنا كېلىپ قەپتۇ، ماشىنا كېلىۋاتىدۇ. بىز چەتنەپ بىرەيلى دىسە، ھەر قايسى باش ئۆز ئالدىغا پىكىر قىلىپ، بىرسى بىرسىنىڭ سۆزىگە كىرمەي تۇرغاندا ماشىنا كېلىپ يىلانـ

نى دەسسەپ مىجىپ تاشلاپتۇ، يەنە بىر 40 تېنى بىر بېشى بار يىلان ماشىنىنى كۆرۈپ دەرھال يولدىن چەتنەپ بەرگەن ئىكەن. ئۇ يىلان ئامان قەپتۇ، دىگەن مىسالنى كۆرسۈتۈپ ئىتتىپاق بولۇشنى تەكىتلەيدۇ. ئۆزىمۇ بىر قانچە قېتىملىق ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ كۆرۈپ قايتىپ كېتىدۇ.

لېكىن يولۋاس ھامان ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىپ بولغۇنچىلىك، ئىتتىپاقسىزلىق قىلىدۇ. ئۇ تولاراق ماجۇڭيىڭغا مايىل بولىدۇ. ماجۇڭيىڭ چىقماستىن ئىلگىرى شەرقىي تاغدا تۇرۇپ بىر تەرەپتىن خوجانىياز ھاجىغا خەت ئەۋەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۈرۈمچىدىكى جىن شۇرېنغا خەت ئەۋەتىپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەھۋالىدىن مەلۇمات بېرىدۇ. ئىشەكچىلەرنىڭ باشلىقى مامۇت شاڭيو دىگەن ئادەمدىن ئەشۇنداق ئىككى خىل خەت يېزىپ ماڭدۇرۇپ جىن شۇرېننى كۈپلەپ ئەسكەر ئەۋەتىپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. مامۇت شاڭيونىڭ ئىككى خىل خەت ئېلىپ ماڭغانلىقىنى خوجانىياز ھاجى سېزىپ قىلىپ، ئاخۇنتومۇر دىگەن ئادەمنى ئەۋەتىپ مامۇت شاڭيونى ئاتتۇرۇپ تاشلىغان. دىمەك باشتىن ئاياق ئىككى يۈزلىمىلىك يول تۇتۇپ پۇرسەتپەرەسلىك قىلىشقا ئادەتلەنگەن يولۋاس ئاخىرقى ھىساپتا ماجۇڭيىڭ قارمىغىدا لۈيجاڭ بولدى. ماجۇڭيىڭ ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇ، تۇرپاندا تۇرۇپ ئەسكەر تۇتۇش ۋە ئوزۇق ـ تۈلۈك يەتكۈزۈشتەك ئارقا سەپ خىزمىتىنى ئىشلىدى. ماجۇڭيىڭ ئۈرۈمچى ئەتراپىدىن قاچقاندا تۇرپاندىن ـ قۇمۇلغا قېچىپ كېلىۋېلىپ

شىڭشىسەيگە تەسلىم بولدى. كېيىن ئۇنىڭدىنمۇ يۈز ئو-
رۈپ نەنجىڭگە بېرىپ جياڭجېيشىنىڭ قوينىغا ئوزىنى
ئاتتى. 46 - يىللىرى ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا قايتىپ كې-
لىپ قۇمۇلغا ۋالى ھەم سىلىڭ بولدى. 1950 - يىللارغا
كەلگەندە خەلق بىلەن ئاخىرغىچە دۈشمەنلىشىپ شىزاڭ
ئارقىلىق تەيۋەنگە قېچىپ كەتتى.

خوجانىياز ھاجى ۋە ماجۇڭيىڭ

ماجۇڭيىڭنىڭ كىملىگى ھەممىگە ئايان.
1931 - يىلى ياز ئايلىرىدا قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى
كوتۈرۈلۈپ قۇمۇل شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان ۋاقىتلاردا، قۇمۇلدا
ليۇشىزىڭ قوماندانلىغىدا تۇرۇۋاتقان دۈۋزىيە قۇمۇل شەھە-
رىنى كۈچلۈك مۇداپىئە قىلغان ئىدى. تاغلىقلاردا بولسا
قورال - ياراق كەم بولغانلىقتىن بېشىر ۋاڭ ۋە يولۋاسنىڭ
تەشەببۇسى بىلەن ماجۇڭيىڭنى تەكلىپ قىلىپ قۇمۇل
شەھىرىنى ئىشغال قىلماقچى بولىدۇ. شۇ يىللاردا مىللىتا-
رىست مابۇفاڭ تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغان ماجۇڭيىڭ
سەددىچىننىڭ سىرتىغا چىقىپ قانداق قىلىشنى ۋە بارار
جايىنى تاپالماي تۇرۇۋاتقان پەيتتە قۇمۇل دىخانلار قوز-
غىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن ئۇنى ياردەم قىلىشقا تەكلىپ
قىلغانلىقى ئۇنىڭغا ياغدەك ياراشقان ئىدى. قالدى - قات-
تى ئادەملىرىنى جەملەپ 500 دەك ئەسكەر بىلەن شىن-
جاڭغا قاراپ يولغا چىققان بولسىمۇ شىڭشىڭشاغا كەل-
گەندە ئاران 200 ئادەمى قالغان ماجۇڭيىڭ قىسىم-

لىرىدا بارى - يوقى 97 تال قورال بار ئىدى. قۇمۇلغا
چىقىپلا تاغلىقلار بىلەن ھەمكارلىشىپ شەھەرگە ھۇجۇم
قىلدى. قانچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ شەھەر دەرۋازىسىنى
پارتلىتىپ كورگەن بولسىمۇ، ليۇشىزىڭ قىسىملىرى قۇم
خالتىلىرى بىلەن تام سېلىپ شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە
قىلدى. ماجۇڭيىڭ بىر قىسىم ئادەم ئاجرىتىپ بارىكولگە
ھۇجۇم قىلىپ قولغا چۈشۈرگەن 500 تالدەك قورال بىلەن
ئوزىنى قوراللاندۇردى، ئاندىن غەربىي تاغدىكى خوجا-
نىياز ھاجى بىلەن بىرلىكتە لياۋدۇڭدا ئۇرۇمچىدىن كې-
لىۋاتقان دۇگوجۇ بىرىگادىسىنى توساپ ئۇرۇش قىلغاندا،
غەنىمەت چۈشكەن قوراللارنى ئوز ئالدىغا تارتىپ ئىچكى-
رىگە ئېلىپ كەتتى. بۇ ئۇرۇشتا خوجانىياز ھاجى جىق
چىقىمدار بولۇپ نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەرنى تارتتى.
ھەتتا 6 - 7 ئادىمى بىلەن قېلىپ ئاتتىن ئايرىلىپ پىيادە
يول ماڭغان ۋاقىتلىرىمۇ بولدى، ماجۇڭيىڭ بولسا غەنى-
مەتنى كورۈپلا كوزى قىزىرىپ قورال - ياراقلارنى ئەنشى
تەرەپكە يوتكەپ كېتىپ ئوزىنىڭ ئىلگىرىكى مەغلۇپ بول-
غان ئەھۋالىنى ئوڭشاشقا كىرىشكەن ئىدى. قورال - ياراق
مەسىلىسىدە قىلچىمۇ ئادىل مۇئامىلە قىلمىدى. مانا شۇ
چاغدىلا خوجانىياز ھاجىنىڭ ماجۇڭيىڭغا نىسبەتەن نارازى-
لىقى پەيدا بولغان ئىدى. 1932 - يىلى ئېچىلغان
قاراتۇ يىغىنىدا گەرچە ماجۇڭيىڭنى قايتا تەكلىپ قىلىش-
نى مۇزاكىرە قىلغان بولسىمۇ، بۇ، پەقەتلا ئۇرۇش تاك-
تىكىسىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىدى. يەنى قۇمۇل يولى-
نى توساپ ياتقان جىن شۇرېن ئەسكەرلىرىگە ماجۇڭيىڭ

ئالدى تەرەپتىن ھوجۇم قىلسا، خوجانىياز ھاجى تۇرپانغا چىقىپ ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلماقچى بولغان ئىدى. بۇ تەكلىپكە بىنائەن ماجۇڭيىڭ شۇ يىلى چىقمىدى. ئۇ، ھەدەپ ئۆز جايىدا ئەسكەرلىرىنى رەتكە سېلىپ كېيىنكى ئىشلىرىغا تەييارلىق قىلىۋاتاتتى.

1932 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئالدى بىلەن پىچان ئۇرۇشى باشلانغاندا تۇرپان ئاستانىلىقلار خوجانىياز ھاجى چىقىپتۇ دەپ ئاڭلاپ قوزغىلاڭنى ئاستانىدىن باشلىۋەتتى. قوزغىلاڭچىلار تۇرپاننى ئىشغال قىلدى. 33 - يىلغا ئۆتكەندە توخسۇندىمۇ قوزغىلاڭ كوتۈرۈلۈپ قاراشەھەر، كورلىلاردا غەلىبە قازاندى. شىڭشىسەي بۇچاغدا قۇمۇل يولىدا ئىدى. چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇم قوزغاپ قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇپ تاشلىدىم دەپ ئويلىغان شىڭشىسەي ئۇرۇمچى تەرەپكە تەلمۈرۈپ تۇراتتى. دەل شۇ ئايلاردا تۇرپان، پىچان، توخسۇنلاردا قوزغىلاڭ كوتۈرۈلگەنلىكتىن، بۇ ناھىيەلەردىكى قوزغىلاڭ ھەركەتلىرىنى باستۇرۇش ئۈچۈن قۇمۇلدىن ئۇرۇمچى تەرەپكە قايتىدۇ. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى قايتىپ چىققاندا، تۇرپان، پىچان قوزغىلاڭچىلىرى دەل پىچانغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان چاغ ئىدى. قوزغىلاڭچىلار كۈچلۈك دۈشمەن بىلەن ئىككى تەرەپتىن ئۇرۇش قىلىش تەۋەككۈلچىلىك بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ قاراشەھەر تەرەپكە چېكىنىدۇ. تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باش قوماندانى مەخسۇت مۇھىتى، پولات تۈەنجاڭنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا خوجانىياز ھاجىنى تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن قۇمۇلغا ماڭىدۇ. مەھمۇت مۇھىتى ۋە ماشىمىڭلار قاراشەھەرگە

قاراپ كېتىدۇ. شىڭشىسەي قىسىملىرى موشۇ پۇرسەتتە پىچان، لۈكچۈن، توخسۇنلاردا دەھشەتلىك قىرغىن يۈرگۈزۈپ بىر قانچە مىڭ بىگۇنا پۇقرانى ئۆلتۈرۈپ پۈتۈن يۇرتنى قانغا بوياپ تاشلاپ، ئاندىن ئۈرۈمچى تەرەپكە قايتىدۇ.

1933 - يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا خوجانىياز ھاجى تۇرپانغا چىقتى. بۇنى ئاڭلىغان شىڭشىسەي پىچاندىن ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنى لۈكچۈنگە ئىۋەتىپ خوجانىياز ھاجى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. بۇ چاغدا خوجانىياز ھاجى لۈكچۈننى تاشلاپ دىغاي تەرەپكە چېكىنىپ تەييارلىق كۆرۈپ تۇرغاندا مەھمۇت موھىتى قاراشەھەردىن قايتىپ كېلىپ بىرلىشىدۇ. بۇ ئىككى رەھبەر مەسلىھەتلىشىپ 4 - ئايدا كوكيار ئارقىلىق موري، گۈچۈڭ تەرەپكە ئۆتۈپ ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ. مانا شۇ چاغدا ماجۇڭيىڭ 2 - قېتىم شىنجاڭغا چىقىدۇ ۋە گۈچۈڭنى ئىشغال قىلىپ بىر قانچە مىڭ تال قورال - ياراق غەنىمەت ئالىدۇ، خوجانىياز ھاجى جىمسارغا ھۇجۇم قىلىپ دۈشمەننى قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلغاندا، ماجۇڭيىڭ ئاستىرتتىن مۇناسىۋەت باغلاپ كېچىسى ئەسكەر ئىۋەتىپ 2 مىڭ تالغا يېقىن قورالنى ئېلىپ كېتىدۇ. خوجانىياز ھاجىنىڭ سوزى بىلەن ئېيتقاندا ماجۇڭيىڭ قورال - ياراقنى كورۇپ كوزى قىزىرىپ قالغان ئىدى. ھەممە قورالنى ئۆز نەپسىگە تارتىپ ئەسكىرى كۈچىنى كوپەيتكەنلىكىگە قاراپ ماجۇڭيىڭدا باشقىچە غەرەز بارلىقىنى چۈشەنگەن خوجانىياز ھاجى قاتتىق نارازى بولىدۇ. دەل شۇ

ۋاقىتتا شىڭ شىسەي ھوكۇمىتى بو ئىككى كۈچنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلانماقچى بولىدۇ. شۇڭا جىنىساردىكى خوجانىياز ھاجىغا ئەكبەر بىلەن مەھمۇت خوجىنى، گۇچۇڭدىكى ماجۇڭيىڭغا ۋۇئەيچىن باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر ئۇمىگىنى ئەۋەتىدۇ. خوجانىياز ھاجى بۇ يەردە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى كونسۇلىستىۋاسىنىڭ ئادىمى مەھمۇت خوجىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋاكالىتەن قىلغان سوزلىرىگە قۇلاق سالىدۇ ۋە ئۇنى قوبۇل قىلىدۇ. مەھمۇت خوجا شۇنداق دىگەن ئىدى: «مەن سوۋېت كونسۇلخانىسىغا ۋەكىل بولۇپ كەلدىم. ماجۇڭيىڭ بەرى بىر يوقۇتىلىدۇ. ماجۇڭيىڭ ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ قويرۇغى. ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇش ھەر قانداق كىشىنى ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدۇ.»

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىگە، قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئىگە بولۇپ كېلىۋاتقان قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ سوزىنى ئاڭلاپ شىڭ شىسەي ھوكۇمىتى بىلەن دوستلۇق دوگوۋور تۈزىدۇ. دوگوۋورغا ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئوتىدۇ. بۇ 1933 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى بولغان ئىش. بۇ چاغدا شىڭ شىسەي 12 - ئاپرېل ئوزگىرىشى قىلىپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالغان، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتقانغا 3 ئاي بولغان ئىدى.

خوجانىياز ھاجىنىڭ قەشقەرگە بېرىشى ۋە ساۋۇت دامولىنى قولغا ئېلىشى

خوجانىياز ھاجى شىڭ شىسەي بىلەن دوستلۇق كېلىشىم تۈزۈپ جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ ماڭغاندا، ئۈششاق تالدا، ماشىنىڭ قىسىملىرى بىلەن بىر مەيدان ئۇرۇش قىلىدى. بۇ ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغان خوجانىياز ھاجى قاراشەھەردىن ئوتۇپ كۇچار تەرەپكە قاراپ ماڭدى. مەغلۇپ بولغان ماشىنىڭ باغراش كولى ئارقىلىق تۇرپان تەرەپكە ئوتۇۋېلىپ مافۇيۈەنگە 3 تۈمەن ئەسكەر بىلەن خوجانىياز ھاجى قىسىملىرىنى قوغلاشقا، قەشقەرگە بېرىپ قەشقەر يېڭىشەھەردە مۇھاسىرىدە قالغان ماجەنساڭنى قۇتقۇزۇشقا بۇيرۇق بەردى. شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدا گويا خوجانىياز ھاجى قاچقان، مافۇيۈەن قىسىملىرى قوغلىغان بىر ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى.

ئەمەلىيەتتە مافۇيۈەننىڭ ئەسكىرى كۈچى ئون نەچچە ئاپتوموبىلغا سىغىدىغان پىيادە ئەسكەر بىلەن بىر قانچە يۈز ئاتلىق ئەسكەردىن ئىبارەت بىرەر مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئىدى. خوجانىياز ھاجىنىڭ قول ئاستىدا 2-3 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر بار ئىدى. ئەگەر راۋۇرۇس سوقۇش قىلىدىغان بولسا مافۇيۈەن قىسىملىرىنى توسۇپ قويۇش ياكى يوق قىلىۋېتىش تامامەن مۇمكىن ئىدى. خوجانىياز ھاجى سوقۇش قىلماستىن قەشقەر تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

خوجانىياز ھاجى ئاقسۇدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەربى قورال - ياراق ياردەم ئالدى. ئەسكەر سانىمۇ كوپ ئى-

دى. ئاقسۇغا خوتەن قىسىملىرى، قەشقەردىن تۇمۇر سىجاڭ-
دىن قالغان قىسىملار، ئاقسۇدىكى باي سىجاڭنىڭ ئەسكەر-
لىرى بولۇپ ئاز كام 5 – 4 مىڭ كىشىلىك كۈچ توپلانغان،
قورال – ياراق، ئوق – دورا تولۇقلانغان ئىدى. ئاقسۇ
قارا يۇلغۇندا مافۇيۇەن قىسىملىرىنى توساپ زەربە بەر-
مەكچى بولدى. بىراق ئۇرۇشنىڭ باشلىنىشىدا باي سى-
جاڭغا ئوق تېگىپ ئۆلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇرۇش-
نى داۋام قىلدۇرماستىن ئۈچتۇرپان قاخشال يولى بىلەن
قەشقەرگە يۈرۈپ كەتتى. خوجانىياز ھاجى قەشقەرگە بېرىش-
قا ئالدىرايتتى. چۈنكى شۇ ۋاقىتلاردا (1933 – يىلى 11-
12 – ئايلاردا) قەشقەر ۋەزىيىتى ئىنتايىن مۇرەككەپ بو-
لۇپ كەتكەن ئىدى. بولۇپمۇ ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ
تۇمۇر سىجاڭنى ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقىغا خاپا بولغان ئىدى.
قەشقەرگە تېز يېتىپ بېرىپ ئىنتىقام ئېلىشقا ئالدىرايتتى.
يەنە بىر تەرەپتىن ساۋۇت داموللا باشچىلىقىدا «شەرقىي
تۈركىستان ئىستىقلال جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلۇپ ئىشنى مۇرەك-
كەپلەشتۈرۈۋەتكەن ئىدى. خوجانىياز ھاجى قەشقەرگە يېتىپ
بېرىپلا يېڭى شەھەردىكى ماجەنساڭ قىسىملىرىغا ھۇجۇم
قوزغىدى. ئۇرۇش ئۇزۇنغا سوزۇلدى ۋە شىددەتلىك بولدى.
شۇ ئەسنادا ئاقسۇ تەرەپتىن مافۇيۇەن قىسىملىرى قەشقەرگە
يېقىنلاپ كېلىپ ھۇجۇم باشلىدى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپلا
ئۈرۈمچى تەرەپتىن مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەن ماجۇڭيىڭنىڭ
چوڭ قوشۇنلىرىمۇ ئارقىمۇ – ئارقا يېتىپ كەلدى. شۇ سە-
ۋەپتىن بىر مەزگىل قەشقەرنى بوشىتىپ بېرىشكە توغرا
كەلدى. خوجانىياز ھاجى ئاتۇش ئارقىلىق ئەركەشتامغا
باردى. مەھمۇت سىجاڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ يېڭىسار،

يەكەن تەرەپكە كەتتى. ماجۇڭيىڭنى قوغلاپ كەلگەن
سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى مارالۋېشىغىچە كېلىپ توختاپ
قالدى. قىسمەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا قەشقەردە ئىنگلىز
ۋە باشقا ئەللەرنىڭ كونسۇلخانىلىرى بولغاچقا ئېھتىيات
يۈزىسىدىن توختاپ قالغانمىش.

خوجانىياز ھاجى ئەركەشتامدا تۇرغان بىر ئايدەك
ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ناھايىتى ياخشى مۇئا-
مىلە قىلغان. كۆپلىگەن ھەربىي – مەمۇرىي ئەربابلار كېلىپ
خوجانىياز ھاجى بىلەن سەممىي كۆرۈشكەن. قايسىلا ئەرباب
كۆرۈشكەندە خوجانىياز ھاجىنىڭ ھەممە ئىشىنى ماختاپ
كۆككە كۆتەرسە، ساۋۇت داموللا ھۆكۈمىتىگە پەخرى
”رەئىس جۇمھۇر“ بولغانلىقىنى ئەيىپلەپ سۆز قىلاتتى.
ئۇنىڭ ئۈستىگە شىڭشىسەي ھۆكۈمىتى ئۈرۈمچىدىن
تېلېگىرام – ئالاقىلار ئەۋەتىپ ساۋۇت داموللىنى قولغا
ئېلىش ۋە «شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جۇمھۇرىيىتى»
ھۆكۈمىتىنى تارقىتىۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلاتتى.
خوجانىياز ھاجى ساۋۇت داموللا ھۆكۈمىتىنىڭ باشباشتاقلى-
قىنى نەزەردە تۇتۇپ يەكەن تەرەپتە تۇرۇۋاتقان مەھمۇت
سىجاڭغا ساۋۇت داموللىنى قولغا ئېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق
چۈشۈردى، مەھمۇت سىجاڭ، غوپۇر تۈەنجاڭغا بۇيرۇق
چۈشۈردى. غوپۇر تۈەنجاڭنىڭ ئادەملىرى بېرىپ ساۋۇت
داموللىنى قولغا ئالدى. دەل شۇ ئاخشىمى قولغا ئېلىش
ئۈچۈن بارغانلاردىن بىر كىشى ھازىرمۇ ھايات بار. بۇلار
ساۋۇت داموللىنىڭ يېنىنى ئاختۇرغاندا 10 سوملۇق تىللا-
دىن 12 سى چىققانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. خوجانىيازھاجى
ئەركەشتامدىن يەكەنگە كەلگەندە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى

قۇتراپ يەنە ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلىنىدۇ. بۇ چاغدا خوجانىياز ھاجى ۋە مەھمۇت سىجاڭلار يەكەن دەرياسىنى بويلاپ ئاقسۇغا كېلىدۇ. خوجانىياز ھاجى جەنۇبىي شىنجاڭ باۋۇپي زۇڭسىلىڭ (گارنىزون قوماندانى) ئۇنۋانى بىلەن ئاقسۇدا بىر مەزگىل تۇرىدۇ. بۇ چاغدا، ماجۇڭيىڭ بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى ماخۇسەن باشچىلىقىدا خوتەن تەرەپكە چېكىنىدۇ. شىڭشىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن ۋاقىتلىق كېلىشىم تۈزۈپ پوسكام ناھىيىسىنى بىتەرەپ رايون قىلىپ پوسكامنىڭ ئۇ تەرىپىدە ماخۇسەن، پوسكامنىڭ بۇ تەرىپىدە شىڭ شىسەي قىسىملىرى تۇرىدۇ. قەشقەردە شىڭ شىسەي ئىۋەتكەن ليۇبىڭ دىگەن كىشى جەنۇبىي سىلىڭ (گارنىزون قوماندانى)، مەھمۇت سىجاڭ بولسا جەنۇبىي فۇ سىلىڭ (مۇئاۋىن گارنىزون قوماندانى) قوشۇمچە 6 - دىۋىزىيىنىڭ سىجاڭى بولىدۇ. ساۋۇت دامولىنى ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىپ نەزەربەنت قىلىدۇ. بۇ ئادەم ۋالى مەھكىمىسىدە نامىزىنى ئوقۇپ بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن ئۈرۈمچىگە ئىۋەتىپ بېرىلىدۇ.

خوجانىياز ھاجىنىڭ مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ ئۈرۈمچىگە كېلىشى

خوجانىياز ھاجى يەكەندىن ئاقسۇغا كېلىپ تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە شىڭشىسەي ھۆكۈمىتى خوجانىياز ھاجىنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مۇئاۋىن رەئىسلىككە تەيىنلەپ شۇ ۋاقىتتىكى گومىنداڭ مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈپ ئۈرۈمچىگە تەكلىپ قىلىدۇ. خوجا-

نىياز ھاجى بۇ تەكلىپنى رەت قىلىپ ئاقسۇدا تۇرۇۋىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەھمۇت سىجاڭمۇ ئۇ كىشىنىڭ ئۈرۈمچىگە بېرىشىغا قوشۇلمايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ئەفرېسىۋ ئاتايىن ئاقسۇغا بېرىپ خوجانىياز ھاجىغا تولۇق كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۈرۈمچىگە بېرىشقا نەسىھەت قىلىدۇ. ئاندىن بۇ ئوتتۇرىدا توختام تۈزۈشىدۇ. بۇ توختام خەنزۇچە، روسچە، ئۇيغۇرچە ئۈچ خىل يېزىقتا يېزىلغان بولۇپ، توختامنامە بويىچە ئۈرۈمچىگە كېلىشكە ماقۇل كېلىدۇ. بۇ توغرىدا مەھمۇت سىجاڭ بىلەن مەسلىھەت قىلىش ئۈچۈن ئايروپىلان بىلەن مارالۋېشى تەرەپكە بارغان ۋە شۇ ئايروپىلان سەپىرىدە ئايروپىلان ھادىسىگە ئۇچراپ پۇتى بىر ئاز ناكا بولغان ۋەقەلەر شۇ چاغدا پەيدا بولغان ئىدى.

1934 - يىلى 8 - ئايلاردا خوجانىياز ھاجى بىر قانچە ماشىنا بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ ھازىرقى 2 - دوختۇرخانىنىڭ ئالدىدىكى شاڭيەجۇي قورا قىلىۋالغان قوراغا چۈشۈپ جايلاشتى. ھامىتخان لۈيجاڭ 200 گە يېقىن ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ 9 - ئايلاردا يېتىپ كەلدى.

خوجانىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەجلىسلىرىگە قاتنىشىپ تۇردى. بۇ ۋاقىتتا ئۈرۈمچى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى مۇشاۋىرلىرى بولغاندىن تاشقىرى خوجانىياز ھاجىنىڭ يېنىدىمۇ، ئەززەمخانتورە، قاسىم ئەپەندى (روس تىلى تەرجىمان)، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، ئاقموللا قاتارلىق مۇھىم ئادەملەر بار ئىدى.

خوجانىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئاز ۋاقىت ئۆت-

كەندىن كېيىن، سوۋېت كونسۇلىخانىسى تەرىپىدىن خوجانىياز
هاجىغا سىياسىي دەرس ئۆتتى. ئېھتىمال سوۋېت سوتسىيا-
لىستىك ئىنقىلاب تارىخى قاتارلىق دەرسلەردىن لېكسىيە
ئۆتكەن بولۇشى كېرەك. بۇ دەرسلەرنى مەنسۇر ئەپەندى
بىلەن سېيىت ھاجىلار ئۆتكەن ئىدى.

خوجانىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئايلار ئۆتكەنسېرى ئۆزىنىڭ تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىزىنى دەسسەپ ئالدىنىپ كېلىپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. ھۆكۈمەت ئىشلىرىنىڭ ئەرزىمەس بىر ئورۇنىدا ھوقۇقسىز ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقىنى، ئەمەلىي كۈچ ۋە نەزەرى بىلىم جەھەتلەردە توۋەن ئىكەنلىكىنى، ئاساسلىق ھوقۇق ئورۇنلىرى مەسىلەن ھەربىي كۈچ، مالىيە، ئىچكى ئىشلار نازارىتى قاتارلىق ھۆكۈمەتنىڭ جان تومۇرى شېڭ شىسەينىڭ قولىدا ئىكەنلىكىنى تەدرىجىي چۈشىنىشكە باشلىدى. ئۆز ئەتراپىدىكى ئىشەنچلىك ئادەملىرىنىڭمۇ تەدرىجىي يوسۇندا ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدىغان ئادەملەرگە ئايلىنىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كورۇپ 1 - دىن ئۈرۈمچىگە كەلگەنلىكىگە پۇشمان قىلسا، 2 - تەرەپتىن ئۆمىدسىزلىككە گىرىپتار بولغان ئىدى. شۇ سەۋەپتىن ئۇ كىشى باشقا ئىشلار بىلەن كارى بولماستىن ئۆز قەسىرىدە تولاراق شاخمات ئوينايدىغان، بەزىدە ئىچى پۇشسا، ساي ئوپا ۋە ئۇلامباي سايلىرىدا ماشىنا بىلەن چىقىپ كىيىك قوغلاپ ئاۋ قىلىدىغان ئىشلار بىلەن شۇغۇللاندى. يەنە بىر ئازۋاقىت ئۆتكۈزۈپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىدىن ئۆزىنى تارتقان ھالدا سودىگەرچىلىك قىلىدىغان بولدى، 1935 - يىلى ياز ئايلىرىدا ئوزى ئۈستىدە تۇرۇپ داۋانچىنىڭ كوۋرۇكىنى ياساتتى، بۇ كوۋرۇكنى كىشىلەر ھازىرغىچە خوجا-

نىياز ھاجىنىڭ كوۋرۇكى دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. 36 - يىللىرى تۇرپانغا چۈشۈپ پاختا زاۋۇتى قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ باردى.

شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بولسا 33 - يىلى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ، ئۈرۈمچىنى مۇھاسىرە قىلىۋالغان ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى «ئالتايسكى»، «تارباغاتايسكى» نامىدا ياردەمگە كەلگەن سوۋېت قىزىل ئارمىيەسىنىڭ كۈچى بىلەن سۈرۈپ توقاي قىلىپ خوتەنگە ئاپىرىپ، خوجانىياز ھاجىنى ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كېلىپ سەرەمجانلاشتۇرغاندىن كېيىن ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن پىلان بويىچە 4 باسقۇچقا بولۇپ باستۇرۇش ئىشلىرىنى ئىشلەمەكتە ئىدى:

1 - باسقۇچتا: سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدا روسىيەدىن شىنجاڭغا قېچىپ كېلىۋالغان ئاق ئورۇس (ئاقلار) كۈچلىرىنى تازىلاش.

جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى ئۈرۈمچىنى مۇھاپىزەت قىلىش، قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش، تۇرپان، پىچان، توخسۇندىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيەدە قانلىق قىرغىن يۈرگۈزۈش ئىشلىرىدا ئاق ئورۇسلار كۈچىدىن پايدىلانغان ئىدى. شۇنىڭدەك 33 - يىلى 12 - ئاپرېلدا سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ جىن شۇرېننى قوغلاپ شېڭ شىسەينى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقارغانلارمۇ يەنە شۇ ئاق ئورۇسلار ئىدى. شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن بىرىنچى قەدەمدە ئاق ئورۇس گېنېراللىرىنى يوق قىلىپ، ئادەتتىكىلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ تارقىتىۋەتتى. بۇ بىرىنچى باسقۇچتىكى تازىلاش بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

2 ـ باسقۇچتا: ئوسمان ئېلى (ئوسمان قىرغىز) ۋە يۇسۇپجان، سېتىۋالدىجان پولكلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇش، ئوسمان سىجاڭنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن يۇسۇپجان، سېتىۋالدىجانلارنىڭ ئۆزبېك پولكى مۇرەككەپ قىسىملاردىن ھېساپلىناتتى. ئۇلارنىڭ تەركىۋىدە سوۋېت سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋى دەۋرىدە ئۆزبېكىستان ۋە قازاقىستان ۋادىلىرىدا ئۇزۇن يىل «باسمىچى» لىق ھەركەتلىرىدە بولۇپ ئەڭ ئاخىرىدا سوۋېت يېرىدە تۇرالماي شىنجاڭغا ئۆتۈپ جان ساقلاۋاتقانلار كوپ ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككى بولۇك كۈچنى قورالسىزلاندۇرۇپ باشلىقلىرىنى جازالاش زورۇر ئىدى. ئوسمان ئېلىنى قەشقەردە مەھمۇت سىجاڭ دىۋىزىيە شتاۋىدا قولغا ئالدى. ئوسمان ئېلى بىر نەپەر ئادىمى بىلەن كابىنىتقا كىرگەنىدە مەھمۇت سىجاڭنىڭ ئادەملىرى تۇتۇشقا ھەركەت قىلغاندا ئوسماننىڭ ئادىمى قارشىلىق كورسەتمەكچى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئوسمان ئېلى ئۇنىڭغا: «قارشىلىق كورسەتمە، بولار ئىش بولدى!» دىگەن. ئوسمان ئېلى، توختى، ئوراز قاتارلىقلارنى قەشقەردە قولغا ئېلىپ ئۈرۈمچىگە يوللاپ بەرگەن. ئۇلارنىڭ پۇتىغا كىشەن، قولىغا كويزا سېلىپ ئوچۇق ماشىنىدا ئۈرۈمچىگە يەتكۈزۈپ كېلىپ تۈرمىگە تاشلىدى. بۇ، 1935 ـ يىلى ياز ئايلىرىدىكى ئىش. ئۇنىڭ قالغان ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ تارقىتىۋەتتى.

يۇسۇپجان، سېتىۋالدىجان باشچىلىقىدىكى ئۆزبېك پولكىنى قەشقەردىن ئاقسۇغا يوتكەيدۇ. مەزكۇر پولك بۇيرۇققا بىنائەن 6 ـ دىۋىزىيىنىڭ سەنموجاڭى نىمەت خەلپەتنىڭ ھەمرالىقىدا يولغا چىقىپ مارالۋېشى ئەترا-

پىغا كەلگەندە شىڭشىسەي ھوكۇمىتىنىڭ تەكلىۋى بويىچە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ئايروپىلان، تانكىلارنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئۆزبېك پولكىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ قورالسىزلاندۇردى. پولكوۋنىك يۇسۇپجان بىر نەچچە ئادىمى بىلەن مۇھاسىرىنى بۆزۈپ چولگە قاچقاندىن تاشقىرى، قالغان قىسىملار قورال تاپشۇرۇپ ھوكۇمەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بويسۇندى. پولكنىڭ قىسمەن باشلىقلىرى جازالاندى. كوپ قىسمى تارقىلىپ ھەر خىل يوللار بىلەن ھاياتى كوچۇردى.

خوجانىياز ھاجىنىڭ قولغا ئېلىنىشى ۋە مەھمۇت سىجاڭنىڭ چەتكە قېچىش ئەھۋالى

شىڭشىسەي ھوكۇمىتى يۇقۇرقى ئىككى باسقۇچلۇق تازىلاش ھەركىتىنى ئۇنۇملۇك ئورۇنلىغاندىن كېيىن 3 ـ باسقۇچلۇق تازىلاشقا جىددى ھازىرلىق كورۇشكە باشلىدى. چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىلىرىنى قۇرۇپ ئۇزىنىڭ ئىشپىيونلۇق تورىنى قۇردى ۋە ساقچى خادىملىرىنى كۆچەپ تەربىيىلەپ يېتىشتۇردى، ساقچى ئىدارە قۇرۇلمىلىرى ۋە تۈرمە قۇرۇلۇشلىرىنى پۇختا قەدەم بىلەن ئىشلىدى.

قەشقەردە تۇرۇۋاتقان مەھمۇت سىجاڭنىڭ ئەتراپىدىكى كۈچلارنى پارچىلاش ۋە ئاجىزلىتىش ئىشى جىددى ئىشلەندى. مەھمۇت سىجاڭ قوماندانلىقىدىكى دىۋىزىيىگە سوۋېت ئىتتىپاقى رىبالكىن ئىسىملىك ھەربى ئەمەلدارنى مۇشاۋىرلىققا تەيىنلەپ ئەۋەتتى؛ ئەھمەت تۇەنجاڭ، قۇربان

سەئىدى قاتارلىق مۇھىم كىشىلەرنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتتى؛ غوپۇر تۇەنجاڭ قاتارلىق كىشىلەرنى ئورۇمچىگە چاقىرتىپ شىڭ زۇبەن كۇرسىدا تەلىم تەربىيە بەردى. بۇ كۇرسقا مەنسۇر ئەپەندى دەرس ئۆتەتتى. دىنى ساھەدىن ئابدۇغۇپۇر داموللىنى ئورۇمچىگە ئەكىلىپ تەربىيە قىلغاندىن كېيىن، بۇ كىشى 6 بۈيۈك سىياسەتنى قۇرئان ھەدىسلىرى بىلەن شەرھىلەپ كەڭ كولەمدە تەشۋىق قىلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئەيمەنمەستىن، مۇھەممەت پەيغەمبەردىن كېيىن دۇنياغا پەيغەمبەر كېلىدىغان بولسا، «شىڭ دۇبەن جاناپلىرى پەيغەمبەر بولاتتى» دەپ تەشۋىق قىلدى. شۇ سەۋەپتىن مەھمۇت سىجاڭ ئۇ كىشىنى ئۆلتۈرتىۋەتتى. قەشقەرنىڭ ئۆزىدە شىڭ شىسەي ھوكۇمىتىنىڭ ساقچىلىرى ئوز كەسپى پائالىيەتلىرى بىلەن ۋەھىمە تۇغدۇرۇشقا، ھەممە جەھەتتىن جىددىيلىك پەيدا قىلىشقا باشلىدى. مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مەھمۇت سىجاڭ ۋەزىيەتنىڭ بارغانسېرى چىڭىپ كېتىۋاتقانلىقىنى چۈشۈنۈپ چەتئەلگە قېچىپ كېتىش خىيالىغا چۈشتى. دەل شۇ چاغدا شىڭ شىسەي مەھمۇت سىجاڭنى ئورۇمچىگە تەكلىپ قىلىپ ئارقىمۇ-ئارقا تېلېگىرام يوللاشقا باشلىدى. ئۇنىڭ پىلانىدا مەھمۇت سىجاڭنى ئورۇمچىگە چاقىرىپ كېلىپ خوجانىياز ھاجى بىلەن بىر ۋاقىتتا قولغا ئالماقچى ئىدى. بۇ پىلان ئەمەلگە ئاشمىدى. مەھمۇت سىجاڭ 1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قەشقەرنى تاشلاپ چەتكە قېچىپ كەتتى. شىڭ شىسەينىڭ 3 - باسقۇچتا تازىلىماقچى بولغان پىلانى ئەمەلگە ئاشماي 4 - باسقۇچتا

تازىلىماقچى بولغان ماخۇسەن قىسىملىرىنى تازىلاشقا كىرىشىپ كەتتى.

مەھمۇت سىجاڭ قاچقاندىن كېيىن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قىسىملار ئابدۇنىياز (بۇ كىشى تۇخسۇنلۇق بولۇپ غوپۇر تۇەنجاڭ پولكىدا ليەنجاڭ ئىدى. ئۇ بىردىنلا سىجاڭ بولىۋالدى) سىجاڭ باشچىلىقىدا ماخۇسەن قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىپ شىڭ شىسەيگە قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. ئۇلار قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچار قاتارلىق ئۈچ نۇقتىدا شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىدى. شىڭ شىسەي ھوكۇمىتى بۇلارنى ئىسيانچىلار دەپ ئاتىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ «ئىسيانچىلار» غا تاقابىل تۇرالمايدىغانلىقىنى چۈشۈنۈپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەربى ياردەم سورىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى شىڭ شىسەينىڭ تەلىۋىگە بىنائەن ئەسكەر كىرگۈزۈپ ئاخىرقى ھىساپتا «ئىسيانچىلار» نى باستۇرۇپ تاشلىدى.

شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 12- كۈنى ئۇرۇمچىدە خوجانىياز ھاجىنى قولغا ئالدى (بۇ نوۋەتتە يەنە جاڭ شىڭ، ماشىياۋۋ، مەنچۇكزاپ قاتارلىق ھەر مىللەت ئەرباپلىرىنى قولغا ئېلىپ تۈرمىگە تاشلىدى. شىنجاڭ بويىچە 800 دىن ئارتۇق ئادەمنى تۈرمىگە ئالدى). خوجانىياز ھاجىنى قولغا ئېلىشتىن 2 كۈن ئىلگىرى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن چىڭ لىفۇ كەلگەن ئىدى. شىڭ شىسەي شۇنىڭ شەرىپىگە بېرىلگەن زىياپەت ئۈستىدە خوجانىياز ھاجى باشلىق بىر قانچە كىشىنى قولغا ئالدى. خوجانىياز ھاجى بىلەن بىللە كىرگەن 30 دەك مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەرنىمۇ قورالسىزلاندۇرغان ئىدى. ئاندىن شىڭ شى-

سەيىنىڭ رۇخسىتى بىلەن ياقۇپ سەنمۇ، ئالتۇن سوپى،
ئاق سوپى، ئاق موللا قاتارلىقلار دوبەن مەھكىمىسىگە
كىرىپ خوجانىياز ھاجى بىلەن كورۇشىدۇ. بۇلار كىرگەن-
دە خوجانىياز ھاجى، ماشياۋۋۇ، يۇنۇسبەك (يۇۋىنبەك)،
مەنچوكزاپ، تاھىر بەك دىگەنلەر بىر ئۆيدە ئولتۇرغان
ئىكەن. كورۇشكىلى كىرگەنلەرگە شىڭ شىسەي: "پۇتۇن
قورال-ياراقلارنى تاپشۇرغاندا خوجانىياز ھاجى ئاندىن
چىقىپ كېتىدۇ. سىلەر خوجانىياز ھاجىنىڭ بۇيرۇقى
بىلەن قوراللارنى تىزىملاپ كېلىپ تاپشۇرۇڭلار!» دەپ
شەرت قويىدۇ. شەرت بويىچە يۇقۇرقى كىشىلەر بارلىق
قوراللارنى تىزىملاپ ئېلىپ كىرگەندە ئۇ كىشىلەرنىمۇ
تۇتۇپ قولغا ئالىدۇ.

شىڭشىسەينىڭ بۇيرۇقى بىلەن ناسىر بەك، ئابدۇ-
ۋايىت خوجا، زايىتخان خوجا، لى فۇلىڭ، لى يىڭچىلەر-
دىن ئىبارەت 5 كىشىلىك مۇسادىرە ھەيئىتى تەشكىل
قىلىپ خوجانىياز ھاجىنىڭ بارلىق دۇنيا - دەپىنە، مال-
مۇلۇكلىرىنى كوزدىن كوچۇرۇپ پىچەتلىدى. مەنسۇر ئە-
پەندى كېلىپ خوجا نىياز ھاجىنىڭ خەت-چەكلىرى
سېلىنغان كىچىك ساندۇقنى ئېچىپ بارلىق خەت-چەكلەرنى
ئېلىپ كەتتى.

قولغا ئېلىنىپ بىر ھەپتىدىن كېيىن رۇخسەت بىلەن
كۇرۇشكىلى كىرگەن زىياۋۇدىنغا خوجانىياز ھاجى: "مەن
ئۇرۇمچىگە كېلىشتە كونسۇل ئەفرېسىموۋنىڭ سوزىگە ۋە ئۇ-
نىڭ كاپالەتلىك قىلىشىغا ئىشىنىپ كەلگەن. ئەمدى بۇ
شىڭ دۇبەن مۇنداق قىلىۋاتىدۇ، بېرىپ، سوزلىشىپ كورۇڭ-
لار!» دېگەن سوزنى قىلىدۇ. بۇ سوزگە بىنائەن زىياۋۇ-

دىن ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق سوۋېت كونسۇلى ئەفرېسىموۋ بىلەن
كورۇشكەندە، ئەفرېسىموۋ ھەيران بولغان ھالدا: "بىزنىڭ
كۇ ئىشلاردىن خەۋىرىمىز يوق ئىكەن. سۇرۇشتە قىلىپ
كورەيلى» دەپ قايتۇرىدۇ. ئارىدىن 2 كۇن ئوتمەي كونسۇل
ئالمىشىپ ئەفرېسىموۋنىڭ ئورنىغا باشقا بىر كىشى كونسۇل
بولۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گېزىت-ژورناللاردا خوجا-
نىياز ھاجىنىڭ جىنايەتلىرى ئېلان قىلىنىدۇ. ھەتتا
خوجانىياز ھاجىنىڭ ئوغلى سەدۇللا نامىدىن ئاتىسىنى
خائىن، ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ قۇيرۇقى، ئۇ مېنىڭ
ئاتام ئەمەس دىگەندەك ماقالىلارمۇ بېسىلىپ چىقىدۇ.

خوجانىياز ھاجى بىر ئاز ۋاقىتتىن كېيىن ئاغرىپ
قالىدۇ. بۇ چاغدا شىڭ شىسەينىڭ رۇخسىتى بىلەن چوڭ
خوتۇنى قەمەر خېنىم تۇرمىگە كىرىپ بىرەر يىل ھالى-
دىن خەۋەر ئالىدۇ. كېيىنچە بۇ ئىشلار بارغانسېرى چى-
ڭىپ بۇ توغرىدا ئېغىز ئاچقىلىمۇ بولماي قالىدۇ. شىڭ-
شىسەينىڭ تۇرمىسىدە يېتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يار-
دەمگە كەلگەن مەخپى سوت ھەيئەتلىرىنىڭ قولىداسوتلىنىپ ئا-
خىرى ئولۇمگە ھوكۇم قىلىندى. ج خ باشقارمىسىدا
تەرجىمان ھەم كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن شى يۇەنپۇ (شىۋە)
نىڭ "مەخپى سوت ھەيئىتى» توغرىسىدا يازغان ئەسلى-
مىسىگە قارىغاندا خوجانىياز ھاجى، ماشياۋۋۇ قاتارلىق
108 نەپەر گۇناكارنىڭ ئولۇمگە بۇيرۇلغان ھوكۇمى موس-
كۋادىن تەستىقلىنىپ كەلگەندىن كېيىن ھاشىم ھاجى
بۇ باشچىلىقىدىكى جازا گۇرۇپپىسى ئۇلارنى سىرتماق سېلىپ
بوغۇپ ئولتۇرگەنلىگى مەلۇم. مەيلى قانداق بولمىسۇن
1937 - يىلى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان خوجا نىيازھاجى جاللاتلار تەرىپىدىن ئەنە شۇنداق ئۆلتۈرۈلدى.

خوجا نىياز ھاجىغا ئومۇمىي باھا

يۇقۇرىدا بىز خوجانىياز ھاجىنىڭ قىسقىچە تەرجىمە ھالىنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ ئۆتتۇق. ئۇنىڭدىن بىز شۇ ھەقىقەتنى چۈشەندۇقكى:

1 – قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى زۇلۇمغا، ئىستىبداتلىققا، تەڭسىزلىككە قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭ بولۇپ، خوجانىياز ھاجى ئەنە شۇ دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى؛

2 – خوجا نىياز ھاجى باشچىلىق قىلغان دېھقانلار قوزغىلىڭى باشتىن – ئاياق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىنى قوبۇل قىلغان ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەكىللىرىنىڭ سوزىگە ئىشەنگەن؛

3 – خوجانىياز ھاجى ئۆز ھەركىتىدە ھېچقانداق چەتئەل جاھانگىرلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرمىگەن ۋە ھېچقانداق باشقىچە مەقسەتلەردە، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى بۇزۇشتەك خىياللاردىمۇ بولمىغان؛

4 – 3 يىللىق ئۇرۇش جەريانىدا خوجانىيازھاجى ئۇرۇش ئۈستىدە دۈشمەننى چامىسىنىڭ يېتىشىچە يوقاتقان بولسىمۇ، تېچ پۇقرا ئۈستىدىن ھېچقانداق قىرغىنچىلىق يۈرگۈزمىدى. ئوتقويمىدى، بۇلاڭ – تالاڭمۇ قىلمىدى.

5 – قىسقىغىنە بىر قانچە يىللىق ئۆمرىدە ئۇ كىشى خەلققە، ۋەتەنگە ئەنە شۇنداق سەمىمىي، ئاقكۆڭۈل بولسىمۇ، ئاخىرى تۆھمەت – بوھتانلار ئاستىدا نا-

ھەق جازالاندى. بولۇپمۇ خوجانىياز ھاجىغا ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ قۇيرۇقى، جاسۇسى دەپ بەتنام چاپلىغانلىقى ۋە شۇ گۇنا بىلەن ئالى جازا بەرگەنلىكى چېكىدىن ئاشقان ناھەقچىلىقتۇر.

بۇ يەردە شۇنى ئەسلەپ ئۆتۈش لازىمكى، شىڭشىسەي جۇڭگودا تۇغۇلۇپ، ياپونىيىدە ئالىي مەكتەپتە ئوقۇغان. خوجانىياز ھاجى بىرلا جۇڭگودا تۇغۇلۇپ تاغدا ياشىغان. ياپونىيىگە بارمىغان. ياپونلارنىمۇ كورمىگەن بولسىمۇ، قانداق قىلىپ ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ قۇيرۇقى بولۇپ قالىدۇ؟ بۇ ئەجەپلىنەرلىك ئىش ئەمەسمۇ؟ داۋلى بويىچە ئېيتقاندا شىڭ شىسەينى ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ جاسۇسى دېسەك توغرى كېلەتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق ئىدى. شىڭ شىسەي ياپونىيىدە ئوقۇش جەريانىدا قۇۋلۇق، شۇملۇقلارنى ئۆگىنىپ، يالغان – ياۋىداقتىن ماركسىزم – لېنىنىزم ئېتىقاتچىسى بولۇۋېلىپ ستالىننى ئالدىدى. كېيىنكى كۈنلەردە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن، كوممۇنىزمدىن يۈز ئۆرۈپ جياڭجيېشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقاندا قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىدى. كوپلىگەن يۈزسىزلىكلەرنى قىلدى. ئۇنىڭ قىلمىشلىرى دەل شۇ كەسپى جاسۇسلارنىڭ قولىدىن كېلىدىغان رەزىل ئىشلاردىن ئىبارەت ئەمەسمىدى؟!.

خوجانىياز ھاجى ياپونىيىگە قانداق باغلىنىپ قالدى؟ بۇنىڭمۇ بىر ئاز سەۋەپلىرى بار. خوجانىياز ھاجىنىڭ ئىنىسى باقىنىياز ھاجى ھەرەمگە بارغاندا مەككىدە تۇرۇشلۇق كىشىلەردىن ئابلىمىت ئىسىملىك بىر كىشى خوجانىياز ھاجىغا بىر پارچە سالام خەت يازىدۇ.

بۇ خەت ئادەتتىكى خەت بولۇپ خوجانىياز ھاجىنىڭ مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى تەبرىكلەش سوزلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خەتنى خوجانىياز ھاجىنىڭ باش كاتىۋى بولغان مەنسۇر ئەپەندى كورۇپ ئوز قەلىمى بىلەن جاۋاپ خەت يازغان ئىدى. ئەپسۇسكى خوجانىياز ھاجى قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللاردا، مەككىدە تۇرغان مەزكۇر كىشى ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ مەككىدىكى جاسۇسى بولۇپ، ئۇ كىشى خوجانىياز ھاجىغا بىر پارچە سالام خەت يېزىش بىلەن خوجانىياز ھاجىنى ياپون جاھانگىرلىگىگە جاسۇس قىلىۋالغانلىقى جاكالاندى. دىمەك خوجانىياز ھاجى ئەنە شۇنداق تومتاق يوللار بىلەن ياپون جاھانگىرلىگىگە باغلىنىپ قالغان. بۇ خۇددى كىرىلۇۋنىڭ مەسەللىرىدىكى ئاچ بورىسۇنىڭ ئاياق تەرىپىدە سۇ ئىچىۋاتقان قوزىنى كورۇپ، مەن ئىچىۋاتقان سۇنى بۇلغىدىڭ دەپ قوزىنى يىگىنىگە ئوخشاش بىر ئىش.

بىزدە بەزىن كىشىلەر خوجانىياز ھاجى جەنۇبى شىنجاڭدىن ئۇرۇمچىگە كەلمەسلىگى لازىم ئىدى. كەلمىگەن بولسا، ھېچنىمە قىلالمايتتى دىگەندەك مۇھاكىمىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ. مەسىلە ئۇنداق ئاددى ئەمەس يۇقۇرىدا بىز ماجۇڭيىڭنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق جەڭگىۋار كۇچلىرىنى سۇرۇپ—توقاي قىلغان، ئالتايىسكى نامىدىكى قوشۇنلارنىڭ كۇچ—قۇدرىتىنى، ھاۋا بوشلۇغىدا پەرۋاز قىلغان ئايرۇپىلانلارنىڭ ئاۋازىنى، تاشلانغان بومبا ۋە ئېتىلغان پىلىموت ئوقلىرىنىڭ ۋەيران قىلىش ئىقتىدارىنى كورۇپ ئوتتۇق. ئەنە شۇنداق بىسىم ئاستىدا ماجۇڭيىڭ 28 توگىگە ئالتۇن يۇكلەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىشكە ماقول بولغانلىقىنى بىلىمىز. شۇنداق شارائىتتا خوجانىياز ھاجى ئۇرۇمچىگە كەلمەي، جەنۇبى شىنجاڭ رايونىدا تۇرالىشى مۇمكىنمۇ؟ سوۋېت ئىتتىپاقى خادىملىرىنىڭ مەيدىسىگە ئۇرۇپ كاپالەتلىك قىلغانلىرىغا ئىشەنمەي تۇرۇشى مۇمكىنمۇ؟ بۇ جەھەتلىرىنى ئويلاپ كورۇش كېرەك.

يەنە بەزىلەر خوجانىياز ھاجى ئوقۇمىغان ئادەم، شۇنىڭدەك مۇئەييەن سىياسى يېتەكچى ئىدىيە بولمىغانلىقتىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى دەپ ئەيىپلەيدۇ. بۇگۇنكى شارائىتتا بۇگۇنكى چۇشەنچىمىز بىلەن، ئوتكەنكى ئىشلارغا باھا بېرىپ تارىخى تەجرىبە - ساۋاقلارنى كورسۇتىدىغان ۋە ئەيىپلەيدىغان بولساق بىز ئانچە قىيىنالمايلا كۇچلۇك ئىلمىي داۋىللارنى كورسۇتالىشىمىز مۇمكىن. لېكىن ئىنقىلاۋى ئەمەلىيەت ئۇنداق ئاسان ۋە ئوڭۇشلۇق بولمايدۇ. بىر پۇتۇن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ نەزىرىيىسىگە ئىگە جۇڭگو گوڭچەنداڭى رەھبەرلىك قىلغان جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلاۋى تاكى زۇڭيى يىغىنىدىن كېيىنلا توغرا لۇشيەنگە ئىگە بولغانلىقىنى، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋى باسقۇچىدىمۇ ھەر خىل سەۋەنلىكلەردىن خالى بولالماي ھەر خىل ئەگرى—توقاي يوللارنى باسقانلىقىمىزنى ھەممە ئادەم ئوچۇقلا كوز ئالدىغا كەلتۇرالايدۇ. ئەھۋال شۇنداق بولىدىكەن، خوجانىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭى قىسمەن كاممىچىلىق ۋە يېتەرسىزلىكلەردىن خالى دىگىلى بولمايدۇ. چۇنكى ئىنقىلاۋى ئەمەلىيەت خۇددى داۋاز سىمدا ماڭغانغا ئوخشاش توغرى

قەدەم تاشلاشنىلا تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر داۋازنىڭ پۇتى ئوڭغا ياكى سولغا بىر قەدەم خاتا بېسىلسا ئېغىر سەۋەنلىكلەر كېلىپ چىقىدۇ — ئەمەسمۇ؟

خوجانىياز ھاجى زۇلۇمغا، ئىستىبداتلىققا قارشى تۇرۇشنى ئاساسىي يېتەكچى ئىدىيە قىلىپ باشلىغان قومۇل دېخانلار قوزغىلىڭى، خەلق ئىرادىسىغا ئۇيغۇن بولغانلىقتىن بۈيۈك ئورمانغا تۇتاشقان ئوتتەك شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە تۇتاشقان ئىدى. ھەممىلا يەردە خەلق زۇلۇمغا، ئىستىبداتلىققا قارشى قوزغىلىپ، ئىستىبدات ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ، زالىملارنىڭ تەختى-بەختىنى كۇمپەيكۇم قىلدى.

دېمەك خوجانىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قومۇل دېخانلار ئىنقىلاۋىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى، خەلق ئىرادىسىغا ئۇيغۇنلىقى ۋە ئەمەلىي ئۇنۇمى جەھەتلەردىن قارىغاندا، شۇ دەۋردىكى جۇڭگو مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلاۋى كاتېگورىيىسىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. خوجانىياز ھاجى ئوقۇمىغان ئادەم بولغان بىلەن پىداكار بولۇپ قالغان ئىمشى، قارشى تۇرغان نىشانى تامامەن توغرا ئىدى. ئەگەر شۇنداق ئېتىراپ قىلمايدىغان بولساق، 1932- يىلىدىكى دېخانلار ھەركىتىگە توغرى مۇئامىلە قىلمىغان بولىمىز.

يەنە بەزەنلەر خوجانىياز ھاجىنىڭ تۇرمۇشىدىكى قىسمەن ئىشلىرىنى تۇتقا قىلىپ، ئۇنىڭ تارىخىغا نۇقسان يەتكۈزمەكچى بولىدۇ. بىز ئۇ ئادەمگە ئومۇمىي باھا بەرگىنىمىزدە تۇرمۇشىدىكى بەزەن چاكىنا ئىشلارغا ئېسىلىۋالماستىن، شۇ دەۋردىكى تارىخىي رولىغا قارىشىمىز كېرەك.

بەزەنلەر خوجانىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە كېلىپ تىجارەت قىلىمەن دەپ ئۆز بېشىنى يىدى دەپ بىر تەرەپلىمىلىك باھا بېرىشىدۇ. بۇنداق دېيىش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. خوجانىياز ھاجى مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ ئۈرۈمچىگە كېلىپلا ئۆزىنىڭ قەپەزگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى، ھەممە جەھەتتىن ئۆزىگە بولۇۋاتقان مۇئامىلىنىڭ تەڭسىزلىكىنى ھېس قىلىدۇ-دە، ئۈرۈمچىگە كېلىپ قالغىنىغا قاتتىق پۇشمان قىلىدۇ ۋە نېرۋىسى زورىقىدۇ. ئەنە شۇ زورۇققان نېرۋىسىغا ئارام بېرىش ئۈچۈن، كىچىك تىپتا تىجارەت قىلىش، داۋانچىڭ سايلىرىدا كېيىك قوغلاش ياكى شاخمەت ئويناشتەك مەشغۇلاتلارغا مىلىكە بولىدۇ. ھۆكۈمەت ئىشلىرى بىلەن پەقەتلا كارى بولمايدۇ، ھاكىمىيەتنىڭ جان تومۇرى بولغان، مالىيە، ھەربىي-مەمۇرى تارماقلىرىنى پۈتۈنلەي ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالغان شىڭ شىسەي، خوجانىياز ھاجىنى مۇئاۋىن رەئىس دېگەن نام بىلەن ئۈرۈمچىنىڭ كىچىككىنە بۇرجىسىغا خۇددى تەكچىگە تىزغان قونچاقتەك ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدۇ. خوجانىياز ھاجى ئۆزىنىڭ قانداق ھالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى چۈشۈنۈپ، ئۆز تەقدىرىگە ئۆزى قاراپ، ئاچچىقى كېلىپ، قىلغان بەزى مەشغۇلاتلىرىغا قاراپ تىجارەت قىلىدى دەپ ئۇ كىشىگە نۇقسان يەتكۈزۈش مېنىڭچە ئورۇنسىز بولسا كېرەك.

ئومۇمەن ئېيتقاندا خوجانىياز ھاجى 1930 - يىللاردىكى زۇلۇمغا قارشى كوتۇرۇلگەن دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ بىردىنبىر يېتەكچىسى. بۇ جەرياندا ئۇ، ھېچقانداق جاھانگىرلار بىلەن تىل بىرىكتۈرمىدى، ۋەتەننىڭ بىرلى-

ىگىنى بۇ[...]غان مەخسەتلەردىمۇ بولمىدى. ئۇنىڭ قىلغان ئىشى، دولىتىمىزنىڭ ئىچكى ئىشى بولۇپ، مۇستەبىت جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى چىققان ھەققانى ھەر-كەت. جۇڭگو تارىخىدا تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلاۋىغىچە بولغان بىر قانچە يۈزلىگەن دىخانلار قوزغىلىڭى قاتارىغا قويۇلىدىغان ئىنقىلاۋىي ھەركەت.

بۇ يەردە چۈشۈنۈۋېلىشقا تېگىشلىك تۆپ مەسىلە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى:

— ياپون جاھانگىرلىگى ۋە جياڭ جيېشىنىڭ سادىق غالچىسى پۈرسەتپەرەست شىڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپلا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش سىياسىتىنى كوتۇرۇپ چىقىپ ساختىپەزلىك بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشىگە ئىگە بولدى. بۇنىڭ ئەكسىچە قۇۋلۇق - شۇملۇقنى بىلمەيدىغان تەبىئەت مىجەز خوجا نىياز ھاجى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرەلمىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى شۇ ۋاقىتتا سىياسى ئالدامچى شىڭ شىسەينى "ئوچۇق پىكىرلىك ئەمەلدار" دەپ ئېتىراپ قىلىپ، ماددى ۋە مەنىۋى جەھەتتە ئاكتىپ قوللاپ ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ بەردى. ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئالدام خالتىسىغا چۈشۈرۈۋالغان شىڭ شىسەي ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئىچكى جەھەتتىن 4 باسقۇچلۇق تازىلاش پىلانىنى تۈزۈپ چىققاندا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇنىڭغا قوشۇلۇپلا قالماستىن، ئەمەلىي ياردەملەرنى كۆرسۈتۈپ پىلانىنى ئوڭۇشلۇق ئىجرا-

قىلىپ بەردى. ماجۇڭيىڭ، ئوسمان ئېلى، سېتىۋالدىجان پولكى، ماخۇسەن قاتارلىقلارنى تازىلاشقا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كورسەتكەن ياردىمى ھەقىقەتەن زور.

1937 - يىلى 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى خوجا نىياز ھاجىنى قولغا ئېلىش پىلانى تەييارلانغاندا، بۇنىڭدىن ئېھتىمال خەۋەرسىز قالغان سوۋېت ئىتتىپاقى خوجا نىياز ھاجىنى شۇ يىلى 7 - نويابىردا ئوتكۈزىلىدىغان سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ 20 يىللىغىنى تەبرىكلەش بايرىمىغا تەكلىپ قىلغان ئىدى. خوجانىياز ھاجى تەكلىپكە بىنائەن موسكۋاغا بېرىش تەييارلىغى كورۈۋاتقاندا، بەختكە قارشى قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە تاشلاندى. شۇ يىللاردا ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلى ئەفرېموۋ: "خوجا نىياز ھاجىنىڭ قولغا ئېلىنغانلىغىدىن خەۋىرىم بولماپتۇ، سورۇشتە قىلىپ كورەي" دەپ ئالمىشىپ كەتكەنگە مانا ھازىر 45 يىل بولدى. دېمەك سوۋېت ئىتتىپاقى شىڭ شىسەينىڭ 4 باسقۇچلۇق تازىلاش پىلانىغا شۇنچە زور ياردەملەرنى كورسەتكەن بولسىمۇ، شىڭ شىسەينىڭ ئىچكى جەھەتتە 5 - باسقۇچلۇق تازىلاش پىلانى تۈزگەنلىگىدىن خەۋەرسىز قالغان ئىدى. يەنى سوۋېت ئىتتىپاقىدەك چوڭ مەملىكەت شىڭ شىسەيدىن ئىبارەت سىياسى ئالدامچىنىڭ ئالدىمىغا چۈشۈپ قالغان ئىدى. 5 - باسقۇچلۇق پىلان بويىچە شىڭ شىسەي، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئورۇپ، رەھىمسىزلىك بىلەن سولچىل كۈچلەرنى تازىلاپ ئوزىنى جياڭ جيېشىنىڭ قوينىغا شۇنداقلا ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ ئايىغىغا ئاتتى.

شىڭ شىسەي قانداق ئادەم، خوجانىياز ھاجى قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى يۇقۇرقى تارىخىي ئەمەلىيەت تولۇق ئىسپاتلايدۇ. جىنايەت نۇقتىسى نەزىرىدىن ئېيتقاندا شىڭ شىسەينىڭ جىنايەتلىرى يەتتە دوزاختا مىڭ يىل كۆيدۈرسىمۇ تۈگىمەيدۇ دېگەندەك بەك تولا. خوجانىياز ھاجىدا بولسا ھېچقانداق گۇنا يوق. ئۇنىڭ قەۋرىسىنىڭ ئاستىدىن، ناھەقلىق ۋە ئۇۋالچىلىقتىن ھاسىل بولغان بىر دەريا كۆز يېشى ئېقىپ تۇرماقتا.

ئەينى يىللاردا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنى قىرغىن قىلىپ، بۇلاپ-تالاپ توپلىغان ئالتۇن-كۈمۈشلەردىن جىياڭ جېيشىگە 50 مىڭ سەر ساپ ئالتۇن سوغات قىلغان شىڭ شىسەي جىياڭ جېيشى ھوكۇمىتى ئالدىدا «توھپىسى بار»، «ئاپپاق بالام» بولۇۋالدى. زۇلۇمغا، ئىستىبداتلىققا قارشى ئىنقىلاپ قىلغان خوجا نىياز ھاجى ھېچقانداق تىلغا ئېلىنمىدى ۋە ئېتىۋار بېرىلمىدى. مۇنداق بولۇشى جىياڭ جېيشى ھاكىمىيىتىنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى بىزگە قىلىنغان ناتوغرا مۇئامىلىنىڭ ۋە بىزگە باشقىچە كۆز قارايدىغانلىقىنىڭ ئەمەلىي پاكىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىغا قانداق باھا بېرىش مەسىلىسى

قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭى ئاساسىي جەھەتتىن فېودالىزىمغا، زۇلۇمغا، تەڭسىزلىككە قارشى كۆتۈرۈلگەن

ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت بولۇپ، ماھىيەت جەھەتتە بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلاپقا ياتىدۇ.

مىللىتارىست جىن شۇرېننىڭ فېودالىزىم كۈچلىرىگە ۋەكىللىك قىلغان ھاكىمىيىتى شىنجاڭ رايونىدا يەرلىك فېودال كۈچلەرگە تايىنىپ، دېموكراتىيىنى بوغۇپ دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇم يۈرگۈزگەنلىكتىن قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ چىقتى. ئەكسىيەتچى جىن شۇرېن ھوكۇمىتى فېودالىزىمنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن دېخانلارنىڭ قارشىلىق ھەرىكىتىنى زور كۈچ بىلەن باستۇرۇش تەدبىرى قوللىنىپ زۇلۇمنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇۋەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن بۇ ھەرىكەت تېخىمۇ كېڭەيدى. ئاخىرقى ھېساپتا جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. بۇ قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ فېودال ھوكۇمرانلىققا بەرگەن ئاساسىي زەربىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىدىمۇ زور ئىلگىرىلەش ۋە يېڭىلىنىشلەر بولدى. بۇ قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ غالىبىيەت مېۋىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. دېمەك قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيەتكە بەرگەن زەربىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرۈشتىكى ئەمەلىي نەتىجىلەرگە ئاساسەن قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنى جۇڭگو تارىخىدا تەيپىڭ تيەنگو قوزغىلىڭىغىچە بولۇپ ئۆتكەن دېخانلارنىڭ بىر قانچە يۈز چوڭ - كىچىك قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرى يەنە

دىخانلارنىڭ ئىنقىلاۋىي ئۇرۇشلىرى قاتارىغا قويۇپ، قۇمۇل دىخانلار ئىنقىلاۋى دەپ ئاتاش تامامەن ئېنىقلىغا مۇۋاپىق.

خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئۆزىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا 1912 - يىللاردىكى تۆمۈر خەلپە قوزغىغان دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئىشتىراكچىسى ئىدى. 1932 - يىللارغا كەلگەندە يەنە بىر پەللە دىخانلار ئىنقىلاۋىنى قوزغاپ چىققانلىغىنى تۇتاشتۇرۇپ قارىغاندا 32 - يىلدىكى ئىنقىلاپنى 1912 - يىلدىكى ئىنقىلاپنىڭ داۋامى دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. يېقىنقى زامان تارىخىدا 1912 - يىلدىكى تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ بىر تەركىۋى قىسمى دەپ ئېتىراپ قىلىندى ۋە شۇنداق بېكىتىلدى. دىمەك تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىنكاسى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان يەردە، خوجا نىياز ھاجى باشچىلىغىدىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنى نېمە ئۈچۈن دېموكراتىك ئىنقىلاپقا كىرگۈزگىلى بولمىسۇن!؟

شىنجاڭ شارائىتىدا ھەر قانداق ئىنقىلاۋىي ھەرىكەت بولىدىكەن، ئۇنىڭغا دىنىي ئەقىدىلەر كۆپرەك ئارىلىشىدىغان بولغاچقا خوجا نىياز ھاجى باشچىلىغىدىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىغىمۇ ئىسلام دىنى چۈشەنچىلىرى ئارىلاشقان. بەزىلەر بۇ تەرەپنى ئاساسىي ئورۇندا قويۇپ قوزغىلاڭنىڭ تۈپ مەقسىدىنى ئىمكان قەدەر خۇنۈكلەشتۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. مۇنداق قىلىش توغرى ئەمەس.

قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىغا ئارىلاشقان دىنىي كۆز قاراشلار پەقەتلا خەلقنى قوزغۇتۇش رولىنىلا ئوتىدى. فېئوداللىزىمغا، زۇلۇمغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت ئاساسىي مەخسەتنى چەتكە قاقالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىغا دىنىي ئېتىقات جەھەتتىن قارىماستىن ئاساسىي مەخسەت نۇقتىسىدىن قاراش كېرەك.

قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرى بىر قەدەر مۇرەككەپلىشىپ قالايمىقانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. چەتئەل جاھانگىرلىرى ھەر خىل يوللار بىلەن ئارىلاشتى. ھەتتا بىر مەزگىل چەتئەل جاھانگىرلىرى ئۆز - ئارا كۈچ سىنىشىپ، مەنپەئەت تالىشىپ، توپىلاڭدىن توقاچ ئوغۇرلىماقچى بولدى. لېكىن چەتئەلنىڭ قول سېلىشى بىلەن كېلىپ چىققان قالايمىقانچىلىقلار ۋە ھەر قانداق خاھىشلار قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. قوزغىلاڭنىڭ باش يېتەكچىسى خوجا نىياز ھاجى ھېچقانداق چەتئەل جاھانگىرلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرمەستىن ۋە مۇناسىۋەت باغلىماستىن ئۆز مەخسىدى بويىچە ئۆز ئىشىنى داۋاملاشتۇردى. شۇ ۋاقىت شۇ شارائىتنىڭ تەلىۋى بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياراشتۇرۇشى ئارقىسىدا شىڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىپ قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشى ھېسابىدا بىر تەرەپ قىلدى. بۇ نۇقتىدىن مۇلاھىزە قىلىدىغان بولساق، خوجا نىياز ھاجىنىڭ شىڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىپ مەسىلىنى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشى ھە-

ساۋىدا بىر تەرەپ قىلغانلىقى ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ بىر ئىپادىسى.

شىڭ شىسەي ئۆز دەۋرىدە شىنجاڭدىن چىققان ۋاڭ جىڭۋېي ئىدى. ۋاڭ جىڭۋېي جۇڭگودا ۋەتەنپەرۋەر زاتلارغا قانداق زىيانكەشلىك قىلغان بولسا، شىڭ شىسەيمۇ شىنجاڭدا ۋەتەنپەرۋەر زاتلارغا شۇنداق زىيانكەشلىك قىلدى. دېمەك شىڭ شىسەينىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان خوجا نىياز ھاجى شەك - شۈبھىسىز ۋەتەنپەرۋەر بولۇپ، بۇ نۇقتىغا كۆز يۇمغىلى بولمايدۇ.

فېئوداللىزمغا ۋەكىللىك قىلغان جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى قوراللىق توزغىلاڭ كۆتەرگەن خوجا نىياز ھاجى تولۇق سالاھىيەتكە ئىگە ئىنقىلابچى.

تارىخچىلىرىمىزنىڭ بۇ ئەمەلىيەتتىن چەتنەپ كەتمەسلىكى زۆرۈر.

1982 — يىل. سىنتەبىر

قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا ئەسلىمە

ئەيسا نىياز

مەن بۇ قوزغىلاڭغا باشتىن - ئاخىرغىچە قاتناشقان بولغۇنۇم ئۈچۈن بۇ ھەقتە بەزى ئەسلىمىلىرىم بولسىمۇ بۇ ماقالامدا پەقەت ئۇنىڭدىكى بەزى ئايرىم مەسىلىلەر ئۈستىدىلا قىسقىچە توختۇلىمەن. كىتابخانلىرىمىزنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

1 - تۇرپان دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى.
2 - قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ تۇرپانغا يېتىپ كېلىشى.
3 - خوجانىياز ھاجىنىڭ ماجۇڭيىڭدىن ئايرىلىپ شىڭشىسەي بىلەن بىرلىشىشى.
4 - جەنۇبى شىنجاڭدا بولغان بەزى ۋەقەلەر.
5 - ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى.

1 — تۇرپان دىخانلار قوزغىلىڭى

1931 - يىلى قۇمۇل دىخانلىرىنىڭ جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىنقىلاۋىي قوزغىلىڭى 1934 - يىلىغىچە

4 يىل داۋام قىلىپ پۈتۈن شىنجاڭنى قاپلىدى.

جىن شۇرېن بولسا، بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئۈرۈمچىدىن قۇمۇلغا ئارقىمۇ-ئارقا ئەسكەر يوتكەپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈشكە كىرىشتى. خەلق قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا جىن شۇرېن ئۆزىنىڭ بارلىق ئەسكىرى كۈچىنى سېلىپلا قالماستىن، سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدا شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن ئاق ئورۇسلارنىمۇ نەچچە پولك مۇنتىزىم ئەسكەر تەشكىللەپ بۇ ئۇرۇشقا سالدى. ئۈرۈمچىدىن تاكى قۇمۇلغىچە بولغان ئارىلىقتا خۇددى ھېسسىپ تىققاندەك ئەسكەرلەر تولۇپ كەتتى. خەلقنىڭ ئۈستىدىكى سېلىق تېخىمۇ ئېغىرلىشىشقا باشلىدى. شۇنچە نۇرغۇن ئەسكەرلەرنىڭ يېمەك-ئىچمەك، بوغۇز، يەم-خەشەكلەرنىڭ ھەممىسى دېھقانلارنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنگەن ئىدى. شۇ يىللاردا جىن شۇرېن تۇرپانغا بىر لۈيجاڭلىق، پىچانغا بىر لۈيجاڭلىق ئەسكەر تۇرغۇزۇپ خەلقنىڭ ئۈستىدىن تېخىمۇ زورلۇق-زومبۇلۇق يۈرگۈزدى. تۇرلۇك قانۇنسىز باجلارنى ئۈستى-ئۈستىگە ئېلان قىلىپ، خەلقنىڭ ئاجىز ئىقتىسادىنى تېخىمۇ ۋەيران قىلدى. «سەي مەي» (ئاشلىق يوتكەش سېلىقى) دىگەن بىر بالايى-ئاپەتنى چىقىرىپ ناھايىتى نۇرغۇن ئاشلىقنى دېھقانلارغا تۇرپاندىن قۇمۇلغا سېلىق ھىساۋىدا مەجبۇرى توشۇتۇپ مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن دېھقانلارنى ئات-ئۇلاق، ھارۋىلىرىدىن ھەتتا ئۆي-ماكان، بالا-چاقىلىرىدىنمۇ ئايرىپ خانىۋەيران قىلىۋەتتى. بۇ ھەقتە شۇ ۋاقىتتا تۇرپان دېھقانلىرى ئارىسىدا مۇنداق قوشاقلار چىققان ئىدى.

سەي مەي دىگەن بۇ ئاپەت
بېشىمىزغا بالا بولدى.
ئۆي - ماكاندىن ئايرىلىپ،
يېتىشىمىز تالا بولدى.
قەرزدار بولۇپ بەگلەرگە
يېيىشىمىز قامچا بولدى.

بۇنىڭدىن خەلقنىڭ نەقەدەر ئېغىر ئەھۋالغا قالغانلىقىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنىڭ خەلق ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن زۇلۇمىغا تاقەت قىلىپ تۇرۇشقا ئامال قالمىدى. زۇلۇم قانچە ئاشقانسېرى خەلقنىڭ غەزەپ-نەپرىتى شۇنچە ئاشتى. قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبە قىلىپ، جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنىڭ تېزراق ئاغدۇرۇلۇشىنى كۈتتى. دەل مۇشۇ كۈنلەردە، يەنى 1932-يىل 11-ئايدا بىردىنلا «خوجانىياز ھاجىم پىچانغا كېلىپ، چېرىكلەر بىلەن ئۇرۇشىۋاتقىدەك» دىگەن خەۋەر كېلىپ قالدى. بۇنىڭغا ناھايىتى خوشال بولغان ۋە قاتتىق ئىشەنگەن ئاستانە خەلقى ئۆز ھاياجىنىنى باسالماي قوزغىلاڭ كوتۇرۇپ ئاستانىدىكى بىر نەچچە ئويلۇك گوروكەش، جازانىخور، ئەپيۇنكەش خەنزۇلارنىڭ (قاراپۇزۇل دىگەنلەرنىڭ) ھويلىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ ئۇلارنىڭ مال-مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ، داڭزىلىرىنى (قەرز دەپتەرلىرىنى) كويدۇرۇپ، بۇتلىرىنى چېقىپ ئىسيان ئوتىنى تۇتاشتۇردى. بۇ ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپقان مەخسۇت مۇھىتى ئۆزى بىلەن بىللە بىر

قانچە يۈرت موتىۋەرلىرىنى باشلاپ خوجانىياز ھاجىنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن پىچانغا ماڭدى. ئەمما ئۇلار لۈكچۈنگە بېرىپ ئەھۋالنىڭ باشقىچە ئىكەنلىكىنى يەنى پىچانغا كەلگەنلەر خوجانىياز ھاجى بولماستىن بەلكى ئوز بېشىمچىلىق بىلەن چىققان ماشىمىلىك باشلىق 20 نەچچە خۇيزۇ، ئۇيغۇر ئەسكەر ئىكەنلىكىنى، بۇلار پىچانغا ھۇجۇم قىلىپ ئالالماستىن چېكىنىپ لۈكچۈننىڭ دىغاي دىگەن يېزىسىغا بېرىپ نىمە قىلىشىنى بىلمەي تەمتىرەپ يۈرگەنلىكىنى چۈشەندى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ ئۇلارنى ئاستانىغا باشلاپ كېلەي دىسە كۈچىنىڭ تايىنى يوق، ئارقا تىرىگىمۇ يوق، تەكلىپ قىلمايلى دىسە، ئاستانە خەلقى قوزغىلاڭنى باشلاپ قويدى. ئۇلار مەسلىھەت قىلىپ ئاخىرى ئۇلارنى تەكلىپ قىلىپ ئاستانىغا باشلاپ كەلدى. ئۇلارمۇ ئاستانە خەلقىنىڭ قوزغىلاڭ كوتەرگەنلىكىدىن خوشال بولۇپ ئاستانىغا قاراپ يولغا چىقتى. قاراغوجىغا يېتىپ كەلگەندە تۇرپاندىن مالۇيجاڭ ئىۋەتكەن بىر يىڭجاڭلىق ئەسكەر بىلەن ئۇچرۇشۇپ ئۇرۇش قىلدى. غەزەپكە كەلگەن ئاستانە خەلقى تەرەپ - تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ بىر نەچچە سائەت ئىچىدىلا بارلىق دۇشمەنلەرنى ئۇر كالتەك، سوق كالتەك قىلىپ تامامەن يوقۇتۇپ بىر قانچە يۈز تال مىلتىق، نۇرغۇن ئوق - دورىلارنى غەنىمەت ئالدى. بۇ قوراللار مەخسۇت مۇھىتىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئوۋچى پالۋانلارغا، يۈرت باتۇرلىرىغا تارقىتىپ بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن شۇ كۈنىنىڭ ئوزىدىلا بىر قانچە يۈز كىشىلىك قوراللىق پىدائىيلار قوشۇنى تەشكىل قىلىندى. مەخسۇت مۇھىتى قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرى بولدى. دىمەك تۇرپان دىخانلىرىنىڭ جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى بىرىنچى ئوقى ئاستانىدا ئېتىلىپ قوزغىلاڭ رەسمى باشلاندى.

مەخسۇت مۇھىتى تۇرپان ئاستانىدىكى باي ئائىلىسىدىن بولۇپ موسول مۇھىتى، مەخسوت مۇھىتى، مەھمۇت مۇھىتى، گوسول مۇھىتى دەپ تورت ئاكا - ئۇكا ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە مەخسۇت مۇھىتى تەرەققىپەرۋەر زىيالى ئىدى. ئۇ 1920 - يىللاردا سودا مۇناسىۋەتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ، موسكۋادا بىر قانچە يىل تۇرغان، بۇ جەرياندا ئىلغار ئىدىيىنى قوبۇل قىلىپ خەلقىنىڭ ئازاتلىق ئىشلىرى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش لازىملىقىنى ھېس قىلغان ھەم ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئوزىنىڭ ئارزۇ - تىلەكلىرىنى ئاكىسى موسول مۇھىتى، ئىنىسى مەھموت مۇھىتى ۋە ئوزىنىڭ يېقىنلىرىدىن بۇرھان شەھىدى قاتارلىقلارغا ئېيتىپ ئۇلارنى بىرلىكتە كۈرەش قىلىشقا ئۈندەپ 7 كىشىدىن تەركىب تاپقان «قەلەمتىراج» ناملىق تەشكىلات قۇرۇپ رەسمى كۈرەش باشلىغان ئىدى. (شۇ چاغدا مەخسۇت مۇھىتى سوۋېت كومپارتىيە ئەزاسى ئىكەن دىگەن گەپلەرمۇ بولغان). 1931 - يىلى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ باشلىقى خوجانىياز ھاجىغا خەت يېزىپ بۇ قوزغىلاڭنى قوللايدىغانلىقىنى، خوجانىياز ھاجىغا يېقىندىن ھەمكارلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈردۈ. بۇ خەتنى ئوزىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى ئىشەنچلىك ئادىمى تۇرپان ئاستانىلىق يۇسۇپ شوپىر (يۇسۇپ موڭغۇل دەپمۇ ئاتاي-

دۇ) ئارقىلىق ئېۋەتىدۇ. ئاشلىق توشۇغۇچى ئىشەكچىلەر قىياپىتىدە قۇمۇلغا يېتىپ بارغان يۇسۇپ، چىغىر يوللار بىلەن پىيادە تاغقا چىقىپ خەتنى يەتكۈزۈپ خوجانىياز ھاجىدىن «ھازىرچە قۇمۇلدىن ئايرىلىشقا بولمايدۇ، كېيىنچە چىقىمەن» دېگەن جاۋاپنى ئېلىپ قايتىپ كېلىدۇ.

1932 - يىلى ئەتىيازدا مەخسۇت موھىتى يەنە بىر پارچە خەت يېزىپ تۇرپاندا قوزغىلاڭ شارائىتىنىڭ پىشىپ قالغانلىقىنى، مۇمكىن بولسا، تۇرپانغا كېلىپ قوزغىلاڭنى بىرگە ئېلىپ بېرىشقا تەكلىپ قىلىدۇ. بۇ خەتنى يەنە يۇسۇپ شوپىر ئېلىپ بارىدۇ. يۇسۇپ بۇ قېتىم ماشىنا ھايداپ قۇمۇلغا بارغان ئىدى. ماشىنىنى شەھەرگە تاشلاپ قويۇپ چىغىر يول بىلەن تاغقا چىقىپ خەتنى خوجانىياز ھاجىغا تاپشۇرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا قۇمۇل يولى بەك چىڭ توسالغانلىقتىن، يۇسۇپ بۇ خەتنىڭ جاۋابىنى ئېلىپ كېلەلمەي ئۆزى خوجانىياز ھاجىنىڭ يېنىدا تۇرۇپ قالىدۇ. خوجانىياز ھاجى يۇسۇپنى تاشقى موڭغۇلىيىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىدۇ. بۇ كىشى 1937 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىدۇ (يۇسۇپ موڭغۇل دېگەن لەقەم شۇندىن قالغان). دېمەك يۇسۇپ موڭغۇل ئۈرۈمچىگە كەلگەندىن كېيىن ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدا سانايى نەپىسە مۇدىرى بولۇپ ئىشلىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا شىڭ شىسەينىڭ تۈرمىسىدە بىر قانچە يىل يېتىپ چىقىپ 1950 - يىللىرى كېسەل بىلەن ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى ئەنۋەرنى 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋى ۋاقتىدا گومىنداڭنىڭ يەكەندىكى جاللات ۋالىيسى جۇۋاڭگاڭ تىرىك كۆمۈپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئەنۋەر 20 ياش ئىدى.

ئاستانىدىكى قوزغىلىشتىن خەۋەر تاپقان تۇرپان، پىچان، توقسۇن دېھقانلىرى خوش بولۇشۇپ قوللىرىغا ئوغاق - پالتىلىرىنى ئېلىشىپ توپ - توپى بىلەن ئاستانىغا كېلىشىپ موھىتلار قوراسىغا توپلىنىپ تۇرپان شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىش تەييارلىقىنى كۆردى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا 1932 - يىلى 12 - ئاينىڭ باشلىرىدا گۈچۈڭدىن ناھايىتى نۇرغۇن ئەسكەر كەلگەن خەۋەر ئاڭلاندى. دېھقانلار بۇ ئەسكەرلەرنى توساپ شەھەرگە كىرگۈزمەستىن يوقۇتۇشنى مەسلىھەتلەشتى. چۈنكى بۇ ۋاقىتتا تۇرپان كونا شەھەر ئىچىدە (لوچەڭدا) جىن شۇرېننىڭ بىر لۈيجاڭلىقتىن ئارتۇق ئەسكىرى بار ئىدى. ئەگەر ئۇلار بىلەن بىرلىشىۋالىدىغان بولسا، دۈشمەن كۈچلىنىپ كېتەتتى. شۇڭا ئاستانىدىكى قوزغىلاڭچىلار ئاتلىنىپ كېچىلەپ يۈرۈپ ئەتىسى تۇرپان شەھەر ئەتراپىغا كېلىپ قارىساق گۈچۈڭدىن يوغان تېرەك ئارقىلىق كەلگەن مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر كونا شەھەر ئەتراپىغا كېلىپلا قالغان ئىكەن. بىز دەرھال ھۇجۇم باشلىدۇق. ئۇرۇش ناھايىتى قاتتىق بولدى. لېكىن دۈشمەننى توسۇپ ئالالمىدۇق، شەھەرگە كىرىۋالدى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ مەخسۇت موھىتى باشلىق ھەممەيلەن مۇزاكىرىلىشىپ قانداق بولمىسۇن، ئەتە كونا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش كېرەك، دېگەن قارارغا كېلىشىپ ئۇرۇش تەييارلىقىنى كۆرۈۋاتقان كېچىسى تاڭغا يېقىن بىر ۋاقىتتا ئۈرۈمچىدىن نۇرغۇن

ئەسكەر كېلىپ «بىز ئۇرۇمچىدىن مالۇيجاڭغا ياردەم ئۈ-
چۈن كەلدۇق، دەرۋازىنى ئېچىڭلار» دەپ تۇرغانلىقىنى
ئاڭلىدۇق. بۇنى ئاڭلىغان ماشىمىڭ ئالاقزادە بولۇپ:
«شەھەرنى تاشلاپ توخسۇنغا كېتەيلى» دېدى. موھىتى بۇ-
نىڭغا قوشۇلماي ھۇجۇم قىلىپ يوقۇتۇشنى تەشەببۇس قىل-
دى. بۇ پىكىرگە ھەممەيلەن قوشۇلۇپ تاڭ ئېتىش بىلەن
تەرەپ - تەرەپتىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم باشلىدۇق. دۈشمەن
ئالاقزادە بولۇپ ھۈركۈپ كەتكەن پاقىدەك ئۇرۇمچىگە
قاراپ قاچتى. خەلق ئاممىسى بۇلارنى قوغلاپ يۈرۈپ شۇ
كۈنىنىڭ ئۆزىدىلا 2 مىڭدىن ئارتۇق دۈشمەننى يوقاتتۇق.
70 - 80 چە دۈشمەن داۋانچىڭغا قېچىپ قۇتۇلدى. بۇ
ئۇرۇشتا بىر قانچە مىڭ تال مىلتىق، نۇرغۇن ئوق -
دورا، ئات، ھارۋا، كىيىم - كېچەك قاتارلىق نەرسىلەر
غەنىمەت ئالدۇق. بۇ قوراللار تارقىتىپ بېرىلدى. قولىغا
قورال ئالمىغان بىرمۇ ئادەم قالمىدى. شۇ كۈنى ھايا-
تىمدا بىرىنچى قېتىم قولۇمغا قورال ئالغىنىم ئۈچۈن
ئۆزەمنى ئاددى يېزا ياشلىرىدىن ئەمەس، چوڭ بىر باتۇر
جەڭچىگە ئايلىنىپ قالغاندەك ھېس قىلدىم ۋە شۇندىن
ئېتىۋارەن مەمۇت موھىتىنىڭ يان ئەسكىرى بولۇپ
قالدىم. بۇ بىز قىلغان 2 - چوڭ ئۇرۇش ھېساپلىنىدۇ.

3 - چوڭ ئۇرۇش تۇرپان كونا شەھىرىنى ئېلىش
ئۇرۇشى، بولۇپ بۇنىڭدىمۇ دۈشمەننى يېڭىپ ناھايىتى زور
غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردۇق. ئالدىنقى كۈندىكى ئۇرۇش
غەلىبىسى بىلەن تولۇق قوراللانغان خەلق ئاممىسى كونا
شەھەرگە شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىدى. بۇ ۋاقىتتا تۇرپان

كونا شەھەر ئىچىدە نەچچە مىڭ دۈشمەن بار ئىدى. ئۇ-
لار ناھايىتى قاتتىق مۇداپىئە كوردى. بىزمۇ پۇختا تەي-
يارلىق كوروپ شۇ كېچىسى ھۇجۇم قوزغىدۇق. بۇ ئۇرۇش
دەسلەپ ناھايىتى قاتتىق بولدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن
ئېتىلغان ئوق ئاۋازى خۇددى قوماچ قورۇغاندەك پۇرۇق-
لاپ كەتتى. قاراڭغۇ چۈشۈش بىلەن پىدائىيلار يامغۇردەك
تۆكۈلىۋاتقان ئوققا قارىماستىن بېرىپ دەرۋازىلارغا ئوت
قويدى. شۇ زامان ئوت يالقۇنلىرى ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى.
بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتكەن دۈشمەنلەر (مالۇيجاڭ) دەرھال
ئوق ئېتىشنى توختۇتۇپ، ئاق بايراق چىقىرىپ تەسلىم
بولۇشنى بىلدۈردى. كېيىن شەھەردىن ۋەكىل چىقىپ
موھىتلار بىلەن سوزلۇشۇپ قورال تاپشۇرماقچى بولدى.
توختامغا بىنائەن بىر نەچچە يۈز تال مىلتىق، نۇرغۇن
ئوق - دورا، بىر دانە يۈك ماشىنىسى تاپشۇردى.

ئەمدى پىچان شەھرىنى ئالماقچى بولدۇق. ئەمما
پىچاندا جىن شورېننىڭ كۈچلۈك قوراللانغان نەچچە مىڭ
ئەسكىرى شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىۋاتاتتى. ئۇلار
ئىچىدە سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدا شىنجاڭغا قېچىپ
كەلگەن ئاق ئۇرۇسلاردىن تەشكىللەنگەن بىر پولك مۇن-
تىزىم ئەسكەر بولۇپ ئېغىر - يېنىك پىلىموت، توپ - زەم-
بىرەك، مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان ئىدى. بۇنداق كۈچ-
لۈك دۈشمەن بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن ئەلۋەتتە ياخ-
شى تەييارلىقنىڭ بولۇشى لازىم ئىدى. شۇڭا پىچانغا
مېڭىش ئالدىدا باشلىقلار مۇزاكىرىلىشىپ تەشكىللەش ئىش-
لىرىنى ئېلىپ باردى: مەخسۇت موھىتى باش قوماندان

بولدى. ھەمدۇللا داموللام، موسول موھىتى، ئىمىن باي
ھاجى باش مەسلىھەتچى، ماشىمىڭ سىجاڭ، مەھمۇت مو-
ھىتى لۈيجاڭ بولۇپ تەيىنلەندى. باش قوماندانلىق شتابى
قۇرۇلۇپ ئورنى موھىتلارنىڭ تۇرپاندىكى قوراسى
بولدى. جايلارنى ئاساس قىلغان ھالدا تۈەن، يىڭ، لىيەن-
لەر قۇرۇلدى. تۇرپان قىسىملىرىغا ئابدۇللا داموللا تۈەن-
جاڭ (تۇرپانلىق)، ئاستانە قىسىملىرىغا نىياز تۈەنجاڭ
(ئاستانىلىق)، قاراغوجا قىسىملىرىغا پولات تۈەنجاڭ (قارا-
غوجىلىق)، لۈكچۈن قىسىملىرىغا ئىبراھىم تۈەنجاڭ (ياڭ-
خىلىق)، توخسۇن قىسىمىغا ئابدۇسەمى يىڭجاڭ (يەمشىلىك)،
سىڭگىم - مۇرتۇق قىسىمىغا ئىسكەندەر لەنجاڭ (مۇرتۇقلۇق)
لىقتا تەيىنلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەرلىك خۇيزۇ-
لاردىن ئىككى پولك تەشكىل قىلىنىپ بۇلارغا ماشىمىڭ-
نىڭ ئىچكىرىدىن بىللە چىققان خۇيزۇ ھەمرالىرىدىن
تۈەنجاڭلار تەيىنلەندى. شۇ كۈندىن باشلاپ قوزغىلاڭچى-
لارنىڭ نامى ئەسكەر دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. تەشكىل-
لەش ئىشى بىر ھەپتە ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن ئوب-
دان تەييارلىقلار قىلىپ 1933 - يىلى 1 - ئايدا بىچانغا
يۈرۈش قىلىپ 12 كېچە-كۈندۈز قاتتىق ئۇرۇش قىلغان
بولساقمۇ پىچاننى ئالالمىدۇق. كېچىلىرى شەھەر دەرۋازى-
لىرىغا ئوت قويۇش، سېپىلگە شوتا قويۇپ ھۇجۇم قىلى-
شىمىزغا زادىلا مۇمكىن بولمىدى. ئۇرۇشنىڭ 11 - كۈنى
قۇمۇل تەرەپتىن جىن شۇرېنىڭ نەچچە مىڭلىغان ئەس-
كىرى شىڭزىخۇيىنىڭ (شىڭ شىسەينىڭ) باشچىلىقىدا پىچان-
دىكى دۈشمەنلەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن تۇيۇقسىز باس-

تۇرۇپ كېلىپ قالدى. بۇلار بىزنىڭ ئارقا تەرىپىمىزدىن
توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن قاتتىق ھۇجۇم باشلىدى. ھەتتا
بۇ ئۇرۇشقا ئايروپىلان، تومۇر كوككىلەرمۇ قاتناشتى. بىز
تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم چىقىم بولدى. ئەھۋالغا قاراپ
چېكىندۇق. شىڭنىڭ ئەسكەرلىرى تۇرپانغا قاراپ ئىلگىرى-
لىدى. بىز ئۇلارنى لەمجىن، خاندۇ، سىڭگىم ئېغىزى قا-
تارلىق جايلاردا توساپ زەربە بەرگەن بولساقمۇ ئۈنۈم
بەرمىدى. بىز تۇرپاننى ۋاقىتلىق تاشلاپ توخسۇنغا
كەتتۇق.

بۇ يەردە ھەر قايسى باشلىقلار جىددى يىغىن ئې-
چىپ ماشىمىڭ، مەھمۇت موھىتلار پۈتۈن ئەسكەرلەرنى
ئېلىپ قارا شەھەرگە بېرىپ تۇرۇش، مەخسۇت موھىتى
قۇمۇلغا كىرىپ خوجانىياز ھاجىنى باشلاپ چىقىپ تۇرپان،
قۇمۇل قىسىملىرىنى بىرلەشتۈرۈپ يېڭىدىن قوشۇن تەش-
كىل قىلىپ تۇرپان، پىچان، توخسۇنلارنى قايتا ئېلىپ،
كۈچىنى توپلاپ جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش قارا-
رىغا كەلدى. بۇ قارارغا بىنائەن 1933 - يىلى 1 - ئاينىڭ
ئاخىرى ماشىمىڭ، مەھمۇت موھىتلار پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى
باشلاپ قارا شەھەرگە ماڭدى. مەخسۇت موھىتى بولسا
مەسلىھەتچى ئىمىن باي ھاجى، لۈكچۈن ۋاڭى سايىتلارنى
باشلاپ پولات تۈەنجاڭنىڭ مۇھاپىزىتىدە قۇمۇلغا ماڭدى
(مەن ھەم بىرگە بارغان). بۇ ئەھۋالدا پۈتۈن تۇرپان
رايونى دۈشمەن قولىدا قالدى.

2 — قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ تۇرپانغا يېتىپ كېلىشى

بىز بىر نەچچە يۈز ئادەم مەخسۇت موھىتىنىڭ باش-
چىلىقىدا ئارقا يول بىلەن (قۇمۇلنىڭ چوڭ يولىدا شىڭنىڭ
نىڭ ئەسكەرلىرى كوپ ئىدى) مېڭىپ بىر كېچە قونۇپلا
2 - كۈنى قۇمۇلغا يېتىپ باردۇق. بىز بارساق خوجانىياز
ھاجى تاغدىن چۈشۈپ قۇمۇلنىڭ بىر ئوتتەك غەربى تە-
رىپىدىكى ئاستانە دىگەن يەردە شىڭنىڭ قالدۇق ئەسكەر-
لىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئىكەن. مەخسۇت موھىتى
دەل مۇشۇ جايدا خوجانىياز ھاجى بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ
قىزغىن قۇچاقلاشتى ۋە بۇ ئىككى رەھبەر بىر نەچچە
كۈن ئوز ئارا سوھبەتلەشتى. سوھبەت جەريانىدا خوجانى-
ياز ھاجى مۇنداق سوزلەرنى قىلىپ ئوتتى: مەن سىزنىڭ
يۈسۈپتىن ئەۋەتكەن خېتىڭىزنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. ئە-
چاغلاردا ئېغىر ئەھۋالغا قالغانلىقتىن تۇرپانغا چىقالمىدىم
ئارىمىزدىكى بەزى ئادەملەر گەنسۇغا كىرىپ ماجۇڭيىڭنى
تەكلىپ قىلىشاق دىيىشتى. مەنمۇ بۇ پىكىرگە قوشۇلۇپ
ئادەم كىرگۈزۈپ ئېلىپ چىققان بولساقمۇ، ماجۇڭيىڭ
نىڭ دىگەن يېرىمىزدىن چىقمىدى. ئاغزىدا "مەن سىلەرگىتىپلا
شىنجاڭنى ئېلىشىپ بېرىش ئۈچۈن يارادەمگە چىقتىم"
سىمۇ ئەمەلىيەتتە شىنجاڭنى ئەمەس، ھەتتا قومۇلنىمۇ
لىشىپ بەرمەستىن قولىغا چۈشكەن قورال - ياراق، ئوقنى.

ـدورلارنى كۆرۈپ كوزى قىزىرىپ، پۈتىغا ئوق تەككەننى
ـبانا قىلىپ گەنسۇغا كىرىپ كەتتى. مەن ئۇنىڭغا بىر
قىسىم قوراللارنى بىر ئاز قالدۇرۇپ كەت دەپ ئېيتسام-
ـمۇ "بولمىدۇ، ئەتە تاپشۇرۇپ بېرەي" دەپ يالغان ئېيتىپ
ـشۇ كېچىسىلا قېچىپ كەتتى. بۇنى بىلگەن شىڭشىسەي
نۇرغۇن ئەسكەرلىرىنى بىزگە سېلىپ ھۇجۇمنى كۈچەيتتى.
بۇ چاغدا بىزنىڭ ئەھۋالىمىز ئېغىرلىشىشقا باشلىدى.
ئارىمىزدىكى يولۋاس، ئوسمان ھاجى قاتارلىقلار قورقۇپ
كېتىپ بىزنى تاشلاپ گەنسۇغا قېچىپ كېتىشتى. دىمەك
مۇشۇنداق سەۋەپلەر بىلەن تۇرپانغا چىقالمىدىم" دىگەن
سوزلەرنى قىلىپ ماجۇڭيىڭدىن ناھايىتى رەنجىگەنلىگىنى
ئېيتتى. ئۇ، يەنە سوزىنى داۋام قىلىپ "ئەمما بىزگە
موڭغۇللار بىلەن ئورۇسلار (سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تاش-
قى موڭغۇلىيىنى دىمەكچى) ھەر جەھەتتىن كوپ ياردەم
بېرىپ تۇردى" دىگەن سوزلەرنى قىلدى. مەخسۇت موھى-
تى "ماشىمىڭنى ئۇزلىرى چىقارغانمۇ؟" دەپ سورىغاندا،
خوجانىيازھاجى "ياق، ئۇلار ماجۇڭيىڭنىڭ تاشلاپ كەتكەن
ئادەملىرى، ئاڭلىسام سىزلەرگە مېنى چىقاردى دەپ
يالغان ئېيتىپتۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى شۇنداق يالغانچى
ئوغرىلار" دىگەن جاۋاپنى بەردى. بۇ ئىككى رەھبەرنىڭ
بىزسوھبىتىمىزدىن 1) قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنى باشتىن تار-
سوۋېت ئىتتىپاقى قوللاپ ئوبدان ياردەم قىلىپ
دىكەلگەنلىگىنى 2) خوجانىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭ ئوت-
ئېتىۋرىسىدا ئىختىلاپ بار ئىكەنلىگىنى چۈشەنگىلى بولات-
شۇ چاغدا خوجانىياز ھاجى ئەسكەرلىرى تۇتقان

قوراللارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن 5 ئاتار مىلتىقلار بولۇپ، ئۇچىسىدا سوۋېتتە ئىشلەنگەن يامغۇرلۇق كىيىم، پۇتلىرىدا چىگىردىن رابوت- چى ئۆتۈك، ئات ئىگەرلىرىمۇ شۇ ياقتا ئىشلەنگەن ئى- كەنلىكىنى كۆرگەن ئىدۇق.

بۇ ئىككى رەھبەرنىڭ قۇمۇلدىكى سوھبىتى بىر ھەپتە داۋام قىلىپ ئاخىرلاشقاندىن كېيىن خوجانىيازھا- جىنىڭ سەپداشلىرىدىن قۇربان دورغا، سالى دورغا، سو- پى ئاخۇن، پازىل تۈەنجاڭلارنى بىرگە ئېلىپ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن تۇرپانغا قاراپ يولغا چىقتى. خوجا- نىياز ھاجى دەسلىۋىدە تۇرپانغا چىقىشنى ئانچە خالىمى- دى. پەقەت مەخسۇت موھىتىنىڭ تەكرار تەلەپ قىلىشى بىلەنلا چىقتى. بىز شۇ يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرىسى قۇ- مۇلدىن يولغا چىقىپ 3 كۈن يول يۈرۈپ خاندۇغا يېتىپ چىقىپ بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ لۈكچۈنگە كەلدۇق. بۇنى ئاڭلىغان تۇرپان، پىچان، توخسۇن خەلقلىرى خوشاللىغى ئىچى - ئىچىگە پاتمىغان ھالدا توپ - توپى بىلەن لۈك- چۈنگە كېلىشىپ زىيارەت قىلدى. ھەمدۇللا داموللامۇ تۇرپاندىن نۇرغۇن ئادەملەر بىلەن كېلىپ خوجانىيازھاجى بىلەن تونۇجى قېتىم يۈز كۆرۈشتى. بىز بۇ يەردە مەھمۇت موھىتىنىڭ قارا شەھەردىن يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرماقچى ئىدۇق (خوجانىياز ھاجى خاندۇغا كەلگەندىلا مەخسۇت موھىتى قارا شەھەردىن چاپسان كەل دەپ ئادەم ماڭدۇرغان ئىدى). ئەمما بىزنىڭ لۈكچۈنگە يېتىپ كەل- گەنلىگىمىزدىن خەۋەر تاپقان شىڭشىسەي تۇرپان، پىچان

دىن نەچچە يۈزلىگەن ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنى ئېغىر توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن لۈكچۈنگە ئىۋەتىپ شەھەرگە قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. بىز شەھەر ئىچىدە مۇداپىئە كو- رۈپ 3 كېچە - كۈندۈز جىددى ئېلىشتۇق. ئەمما ئاق ئورۇس ئەسكەرلەر قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. يەنە بىر تە- رەپتىن ئەسكىرى كۈچىمىزنىڭ ئاجىزلىغى، ئوق - دورا، يېمەك - ئىچمەكلىرىمىزنىڭ تۈگەپ قالغانلىغى ئۈچۈن شەھەرنى تاشلاپ چىقىشقا مەجبۇر بولدۇق. تاكى دۈشمەن- لەر سېپىلغا يامىشىپ چىقىپ شەھەر كوچىلىرىغا كىرگەن- دىن كېيىنلا، بىز جەنۇبى دەرۋازىدىن چىقىپ كەتتۇق. دۈشمەنلەر شەھەرگە كىرىپ پۈتۈن شەھەر ئاھالىسى ئۈس- تىدىن دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ كوچىلاردا قان ئاققۇزدى. ئوت قويۇپ نۇرغۇن ئىمارەتلەرنى كۆيدۈرۈ- ۋەتتى. بۇ ئۇرۇشتا بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىزدىنمۇ نۇرغۇن چىقىم بولدى. ئاتاغلىق رەھبەرلەردىن مەخسۇت موھىتى، ھەمدۇللا داموللا مۇشۇ ئۇرۇشتا قۇربان بولدى. دۈشمەنلەر مەخسۇت موھىتىنىڭ بېشىنى كېسىپ لۈكچۈن، ئاستانىلاردا دەرەخلەرگە ئېسىپ سازايى قىلدى. بىز شەھەردىن چى- قىپ بىر سائەتتىن كېيىن مەخسۇت موھىتىنىڭ قۇربان بولغانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلدى. بۇنى ئاڭلاش بىلەن خوجانىياز ھاجى «ھەي مەخسۇت، سەن ئۆلگىچە مەن ئۆل- سەم بولماسمىدى» دەپ ئۈن سېلىپ يىغلىۋەتتى. شۇنداقلا پۈتۈن ئەسكەرلەر كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ئىسسىق ياش- لىرىنى توكۇپ يىغلاشتى ۋە ئېغىر قايغۇغا چۆمۈشتى. بۇ، ھەققەتەنمۇ ناھايىتى چوڭ يوقۇتۇش ئىدى! بىرەر سا-

ئەت سۈكۈتتىن كېيىن ئاخىرى خوجانىياز ھاجى باشچىلىقىدا ماتەم دۇئاسى ئوقۇپ ئۇكچۇننىڭ دىغاي دىگەن يېزىسىغا يۈرۈپ كەتتۇق. خوجانىياز ھاجىنىڭ بېشى ئاغايىتتى قاتتى. چۈنكى مەخسۇت موھىتىدەك بىر چوڭ تايانچىدىن ئايرىلىپ ئۆزى يالغۇز قېلىپ، نىمە قىلىشىنى بىلەلمەي تۇرپاننى تاشلاپ قۇمۇلغا قايتىپ كېتىش ئويلىرىدىمۇ بولدى. لېكىن ئۇ قايتا - قايتا ئويلۇنۇپ مەھمۇت موھىتى تېزراق يېتىپ كەلسە بىرلىكتە كۆرەش قىلىشنى لايىق تاپتى. مەھمۇت موھىتىغا خەت يېزىپ قارا شەھەرگە ئىككى ئادەم ئەۋەتتى (بىرسى قازاق جەڭچى رىشىت، يەنە بىرسى مەن ئىدىم). بىز كومۇشكە يېتىپ بارغىدا مەھمۇت موھىتىلار بىلەن ئۇچرۇشۇپ بىرلىكتە تۇرپانغا قايتىپ كەلدۇق. بۇ ۋاقىتتا خوجانىياز ھاجىمۇ تۇرپان شەھرىگە كىرىپ ئورۇنلۇشۇپ تۇرغان ئىكەن. 1933 - يىلى 3 - ئايدا خوجانىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت موھىتى ئۇچرۇشۇپ چوڭ بىر كۆرەش قوشۇنى تەشكىل قىلىندى. ماشىنىڭ بولسا خوجانىياز ھاجىنىڭ يېڭىلىكىلىشىنى خالىماي 2 تۈمەن ئەسكىرى بىلەن قارا شەھەردە قالغان ئىدى.

3-خوجا نىياز ھاجىنىڭ ماجۇڭيىڭدىن ئايرىلىپ شىڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىشى

خوجا نىياز ھاجى، مەھمۇت موھىتىلار تۇرپاندا ئۇچراشقاندىن كېيىن، شىمالى شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىشنىڭ

تەييارلىقىغا كىرىشتى. بۇ ئىش قىزغىن كېتىپ بارغاندا يەنى شۇ يىلى 4-ئايدا شىڭ شىسەي ۋەكىل ئەۋەتتى. شىڭ شىسەينىڭ ئەۋەتكەن خېتىدە "سىلىنىڭ جىن شورېنغا قارشى قوزغىلاڭ كوتۇرۇشلىرى توغرا ئىدى. مەن ئەزەلدىن سىلى بىلەن ئۇرۇشۇشنى خالىمايتتىم، ئەمما مەن بىر ھەربى ئادەم بولغانلىقىم ئۈچۈن بۇيرۇققا بوي سۇنماي بولمايتتى، شۇڭا سىلى بىلەن نائىلاج بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇش قىلدىم، مەن ھازىر ئۇرۇمچىدە جىن شورېنغا قارشى تۇرۇپ ئۇنى يوقاتتىم، ئەمدى ئىككىمىز ئۇرۇشنى توختاتساق، سىلى ئۇرۇمچىگە چىقسىلا، بىز بىرلىكتە شىنجاڭنى باشقۇرساق" دىگەن ئىكەن. خوجانىياز ھاجى ئۇنىڭ تەكلىۋىنى كەسكىن رەت قىلدى. "ئەمدى ئۇ... تۇخۇم كەپلەشكەندە مېنى ئالدىماقچى بولدىما، مەن ئۇنىڭ بىلەن ھەرگىز ئەپلەشمەيمەن. ئاخىرغا قەدەر ئۇرۇشۇپ ئۇ ئولتۇرگەن بارلىق قېرىنداشلىرىمنىڭ قىساسىنى ئالىمەن" دىگەن سوزلەرنى ۋەكىللەرنىڭ ئالدىدا ئوچۇق ئېيتىپ قايتۇرۇۋەتتى. ھەقىقەتەنمۇ شىنجاڭ خەلقىنىڭ شىڭ شىسەيگە بولغان غەزىۋى ئىنتايىن كۈچلۈك ئىدى. چۈنكى ئۇ بىر نەچچە يىللىق ئۇرۇش جەريانىدا قۇمۇل، تۇرپانلاردا ناھايىتى نۇرغۇن بىگۇنا خەلقلەرنى ئولتۇرۇپ، ئوي-ئىمارەتلىرىگە ئوت قويۇپ قىلمىغان ئىشلىرى قالمىغان ئىدى. بىز ئۇنىڭ ئەسكەرلىكلىرى ئۈستىدە يىراقتىن سوز ئاچماي، يالغۇز ئۇنىڭ ئۇرۇمچىگە چىقىپ كېتىش ئالدىدا قىلغان ۋەھشىلىكلىرىنى ئويلىغاندىمۇ چىداپ تۇرغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن: ئۇ، ئوتكەن

ئايدا يەنى 3-ئايدا لۈكچۈندە ناھايىتى چوڭ قىرغىنچى-
لىق ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇن پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈپ، ھەتتا
مەخسۇت موھىتىنىڭ بېشىنى كېسىپ دەرەخلەرگە ئېسىپ
خەلقنىڭ يۈرىگىگە خەنجەر سانجىدى. يەنە شۇنىڭدەك
ئۈرۈمچىگە چىقىپ كېتىش كۈنى ئۆزى بىۋاستە ئۈستىدە
تۇرۇپ ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، پولات قارى، تۇمۇر جىسا قا-
تارلىق 17 ئادەمنى يېڭى شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ (مىللى-
لار ئولتۇراقلاشقان شەھەرگە) 4 كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا
تىرىك تۇرغۇزۇپ ئەزالىرىنى بىر-بىرلەپ كېسىپ، خەن-
جەر بىلەن سانجىپ، قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرۈپ كەت-
كەن ئىدى. شۇڭا بۇ قانخور جاللاتقا قارشى ئاخىرغىچە
ئۇرۇش قىلىپ، ئىنتىقام ئېلىش پۈتۈن خەلقنىڭ كۈچلۈك
تەلىۋى ئىدى. شۇڭا خوجانىياز ھاجى خەلقنىڭ بۇ ئار-
زۇسىنى ئىپادىلەپ شىڭنىڭ پىكىرلىرىنى قەتئىي رەت
قىلغان ئىدى.

شىڭ شىسەينىڭ ھىلىقى «جىن شورېننى يوقاتتىم» دې-
گەن سۆزىمۇ بىر يالغانچىلىقتىن ئىبارەت ئىدى.
چۈنكى ئۇنى يوقاتقان شىڭ شىسەي بولماستىن باشقىلار
ئىدى. يەنى شىڭ شىسەي تۇرپاندىن ئۈرۈمچىگە قايتىپ
چىقىپ يەنىلا جىن شورېننىڭ پىششىنى كوتتۇرۇپ يۈرگەن
كۈنلىرىدە جىن شورېننىڭ يېنىدىكى
ئەمەلدارلىرىدىن جاڭ شىڭ، چېن دېلى، جادۇشۇ،
جىن رۇنچىڭ (شەرقى شىمال پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ باشلى-
غى) قاتارلىقلار 1933-يىلى 4-ئاينىڭ 12-كۈنى جىن-
شورېنغا قارشى ئىسيان كوتتۇرۇپ، سىياسى ئۆزگۈرۈش

قىلىپ ئۇنى تەختتىن چۈشۈرۈپ ھاكىمىيەتنى قولغا ئا-
لىدۇ. جىن شورېن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن چوچەك ئار-
قىلىق سوۋېت يېرى بىلەن نەنجىڭگە كەتكەن ئىدى. شىڭ-
شىسەي بولسا بۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مەنسەپكە ئىگە بول-
غاندىن كېيىن سىياسى ئۆزگۈرۈش قىلغانلارنىڭ باشلىق-
لىرىنى يوشۇرۇن سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنى-ئۆ-
زى «دۇبەن»، «ئاپرېل ئىنقىلاۋىنىڭ داھىسى» دەپ ئېلان
قىلىپ، شىنجاڭنىڭ پادىشاسى بولغان ئىدى. ئۇ ئەمدى
قانلىق قولىنى خوجانىياز ھاجىغا سوزۇپ، ئۇنى ئالداپ
يوقۇتۇپ، پۈتۈن دىخانلار قوزغىلىڭىنى تۈنجۇقتۇرۇش نىيى-
تىگە كىرىشكەن ئىدى. خوجانىيازھاجى بۇ قېتىم ئۇنىڭ
ئالدام خالتىسىغا چۈشمەي ئۇنىڭ ۋەكىللىرىنى
قايتۇرۇۋەتتى.

خوجانىيازھاجى، موھىتلار تۇرپاندىكى تەييارلىق
ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈپ قۇمۇل، تۇرپان قىسىملىرىنى باشلاپ
1933-يىلى 4-ئاينىڭ ئاخىرى كوكيار ئېغىزى ئارقىلىق
شىڭ شىسەيگە قارشى شىمالى شىنجاڭغا جازا يۈرۈشى باش-
لىدى. بۇ تارىخىي چوڭ يۈرۈش ئىدى. بىز شىمالى شىن-
جاڭغا ئۆتۈپ دەسلەپ مۇرى، گۇچۇڭ ئەتراپلىرىدا شىڭ-
شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ غەلىبە قازىنىپ
ئوڭۇشلۇق كېتىۋاتقان كۈنلەردە تۇساتتىنلا «ماجۇڭيىڭ
قۇمۇلغا يېتىپ چىقىپ مۇرىغا قاراپ كېلىۋاتىدۇ» دېگەن
خەۋەر كېلىپ قالدى (بۇ خەۋەرنى ئۇنىڭ زاكىر دېگەن
تاتار سەنمۇسى ئېلىپ كەلدى). بۇ خەۋەرنى ئاڭلاش بى-
لەن خوجانىيازھاجىنىڭ ئاچچىقى كەلدى. بۇنىڭغا مەھمۇت

موھىتى بىر ئاز ئەجەپسىنىپ سەۋەبىنى خوجانىياز ھاجىدىن سورىدى. خوجانىياز ھاجى "ئۇنىڭ شىنجاڭغا چىقىشى بىز ئۈچۈن ياخشى ئەمەس" دەپ جاۋاپ بېرىش بىلەن سەۋەبىنى ئۇ خۇددى مەخسۇت مۇھىتىغا قۇمۇلدا سۆزلەپ بەرگەندەك بىر-بىرلەپ سۆزلەپ بەردى. موھىتى ئانداق بولسا بىز ھازىرچە ئۇرۇشنى بىر ئاز توختۇتۇپ، ئەسكەرلەرنى تاغدا بىر ئاز دەم ئالدۇرۇپ، ئۆزىمىز كۆكيارغا بېرىپ، بۇ ھەقتە مەجلىس ئېچىپ ئۇنىڭغا قارىتا قانداق مۇئامىلە قوللۇنۇش ھەققىدە بىر پىكىرگە كېلەيلى، دېگەن پىكىرنى بەرگەندىن كېيىن، خوجانىياز ھاجى باشلىق بىر قانچە باشلىقلار كۆكيارغا بېرىپ بىر نەچچە كۈن مەجلىس ئېچىپ ماجۇڭيىڭغا قارىتا ھوشيار بولۇش، لېكىن ھازىرچە ھېچ قانداق غەيرى پوزىتسىيىدە بولماستىن يەنىلا توغرا، ئوبدان مۇئامىلە قىلىش، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ئەمەلى ھەركىتىگە قاراپ ئىش كۆرۈش دېگەن قارارغا كەلدى. بۇلار مەجلىس تۈگىگەندىن كېيىن، يەنە مۆرى تېغىدىكى ئەسكەرلەر يېنىغا قايتىپ كېلىپ بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندە 5-ئايدا ماجۇڭيىڭ مۆرىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ، كەلگەن كۈنىلا خوجانىياز ھاجى، موھىتىلار بىر قانچە باشلىقلار بىلەن بىرگە مۆرى شەھىرىگە كىرىپ ئۇنىڭ بىلەن ئوبدان يۈز كۆرۈشتى. ئۇلار قائىدە بويىچە بىر-بىرلىرى بىلەن ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن ماجۇڭيىڭ مۇنداق دېدى: "ھاجى ئاتا، ئەمدى سىلى نەيزىنىڭ دەستىسى بولسىلا، مەن ئۇچى بولاي، مەن مۆرىنى ئىككى سائەتتە ئالدىم، گۇچۇڭنى 4 سائەتتە ئالىمەن، ئۈرۈمچىنى 6 سائەتتە ئېلىپ بولۇپ، ئاندىن پۈتۈن شىنجاڭنى ئېلىپ، بەش يۈز مىڭ ئەسكەر توپلاپ ئىچكىرىسىگە كىرىپ پۈتۈن جۇڭگونى ئالىمەن، ئاندىن ئورۇسلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى يوقۇتۇپ چېگرامىنى ھەرەمگە تۇتاشتۇرىمەن" دېگەن سۆزلەرنى قىلدى. ئۇ يەنە "مەن ئەتە گۇچۇڭغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ماڭىمەن، سىلى جىمسارغا ھۇجۇم قىلىپ شىڭشىسەينىڭ ئۈرۈمچىدىن ئىۋەتىدىغان ئەسكەرلىرىنىڭ يولىنى توسۇپ تۇرسىلا" دېگەن سۆزنى قىلدى. (بۇ سۆزلەرنى زاكىر سەنمۇ تەرجىمە قىلدى). بۇنىڭغا خوجانىياز ھاجى ماقۇل بولدى. سوھبەت بىر-ئىككى سائەت داۋام قىلغاندىن كېيىن مۇردا بىر كېچە قونۇپ ئەتىسى ماجۇڭيىڭ بىلەن خوشلۇشۇپ ئۆزىمىزنىڭ ئەسكەرلىرى تۇرغان جايغا قايتىپ كېلىپ سوھبەت ئەھۋالىنى ئەسكەر باشلىقلىرىغا يەتكۈزدى. ھەممەيلەن ماجۇڭيىڭنىڭ سۆزىدىن خاپا بولۇشتى. "بىز ئۇنى ياردەم قىلغىلى چىقتىمىكىن دېسەك، ئۇ، تېخى يالغۇز ئولجا ئالغىلىلا ئەمەس، ھەتتا بەش يۈز مىڭ ئەسكەر ئالغىلى چىقىپتىمىش، ئۇنداقتا ئۇ، بىزنى تۈگۈمەس ئۇرۇشلارغا تىقىپ شىنجاڭ خەلقىنى ئۇرۇش ئوتىدا كۆيدۈرۈپ تۈگەتكىدەكقۇ، بىزنىڭ بۇ پىلانىغا قەتئىي قوشۇلماسلىقىمىز لازىم، بىز يەنىلا ئۆزىمىزگە پۇختا بولۇپ ئۆز كۈچىمىزنى كۈچەيتىشىمىز لازىم" دېگەن پىكىرگە كېلىشتى. شۇ كۈنىنىڭ ئەتىسى ماجۇڭيىڭ گۇچۇڭغا ھۇجۇم باشلىدى. بىز جىمسارغا ھۇجۇم قىلدۇق ھەم شۇ كۈنىنىڭ ئۆزىدىلا جىمساردىكى دۈشمەنلەرنى تەسلىم قىلدۇردۇق. ئۇلار قوراللىرىنى ئەتە كۈندۈزى تاپشۇرماق

بولدى. بۇنىڭغا بىزنىڭ باشلىقلار ماقۇل بولۇپ ئەتىسى
قوراللارنى تاپشۇرۇپ ئېلىش ئۈچۈن ئادەم كىرگۈزسەك
شەھەردە بىر تالمۇ قورال يوق، ئاڭلىساق كىچىك گۈچۈك-
دىن ماجۇڭيىڭنىڭ ئادەملىرى كېلىپ ھەممىنى ئېلىپ
كېتىپتۇ. ماجۇڭيىڭنىڭ بۇ قىلمىشىدىن يالغۇز خوجانىياز-
ھاجىلا ئەمەس، پۈتۈن ئەسكەرلەرمۇ ئىنتايىن غەزەپلەن-
دى. چۈنكى بۇ غەنىمەتلەر پۈتۈن ئەسكەرلەرنىڭ دۈشمەن-
گە قارشى كۆپ بويى پىداكارلىق بىلەن قىلغان شىددەت-
لىك ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسى ئىدى. بۇ، ھەقىقەتەنمۇ بىزنى
بوزەك قىلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس، ئەلۋەتتە. مۇنداق
ھاقارەتكە چىداپ تۇرغىلى بولمايتتى. ئەمدى قانداق قى-
لىش كېرەك؟ بۇ ھەقتە باش قاتۇرۇپ تۇرغان پەيتتە
ھېلىقى ماجۇڭيىڭنىڭ زاكىر دىگەن سەنمۇسى گۈچۈكدىن
كېلىپ خوجانىياز ھاجى، موھىتلارغا ماجۇڭيىڭنىڭ كىچىك
گۈچۈڭنى ئالغانلىغىنى، بۇ ئۇرۇشتا ماجۇڭيىڭنىڭ ئىنىسى
(ئېرسلىڭ) ئۆلگەنلىگىنى خەۋەر قىلدى. بۇنىڭغا خوجا-
نىيازھاجى ھىچ نەرسە دىمىدى. موھىتى باشلىق بىر
قانچە باشلىقلار مەسلىھەتلىشىپ گۈچۈڭغا كىرىپ (ماجۇڭ-
يىڭگە) قۇرئان پەتىسى قىلىپ قويۇشنى لايىق تېپىشتى.
بۇنىڭغا ھاجى تەسلىكتە ماقۇل بولۇپ ئەتىسى گۈچۈڭغا
كىرىپ ماجۇڭيىڭ بىلەن كورۇشۇپ قۇرئان پەتىسى قىلىش-
تى. ئاندىن بىر ئاز سوھبەتلەشكەندىن كېيىن خوجانىياز-
ھاجى، موھىتلار ماڭماقچى بولغاندا، خوجانىياز ھاجى
ماجۇڭيىڭدىن ھېلىقى جىمىساردىن ئېلىپ كەتكەن قورال-
ياراقلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى سورىدى. ماجۇڭيىڭ "غە-

نىمەت ئېلىنغان قوراللارنى تېخى تىزىملاپ بولمىدۇق،
كېيىن بېرىمەن" دىگەن جاۋاپنى بەردى. بۇنىڭدىن خوجا-
نىيازھاجى ناھايىتى ئاچچىقلاندى ھەتتا يۈزى تاتىرىپ
كەتتى. موھىتى دەرھال ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ "قېنى
ھاجى ئاكا قايتايلى" دەپلا سىرتقا قاراپ ماڭدى. ھاجى-
مۇ ئۈن چىقارماستىن خاپا ھالدا قايتىپ چىقتى. دىمەك،
ماجۇڭيىڭ خوجانىيازھاجىغا نىسبەتەن ترغرا مۇئامىلىدە
بولماستىن باشتىن-ئاخىرى موشۇنداق ئالدامچىلىق، ئىك-
كى يۈزلىمىلىك پوزىتسىيە قوللاندى. خوجانىياز ھاجىمۇ
ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئىشەنمەسلىك پوزىتسىيە تۇتۇپ كەلدى.
شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن-
كۈنگە كۈچىيىپ ئەڭ ئاخىرىدا جىمىسار ۋەقەسى بىلەن
ئايرىلىش ھالىتىگە كېلىپ قالدى. دەل شۇ ۋاقىتتا ئۈ-
رۈمچىدىن شىڭ شىسەينىڭ يەنە ئىككى نەپەر ۋەكىلى
كەلدى. ئۇلارنىڭ بىرسى شىڭ شىسەينىڭ پۈكمىنى ئەكبەر
دىگەن كىشى بولۇپ، ئۇ خوجانىيازھاجىغا شىڭ شىسەينىڭ
بىرلىشىش توغرىسىدىكى تەلىۋىنى يەتكۈزدى. يەنە بىرسى
مەھمۇت خوجا دىگەن ئۆزبېك كىشى بولۇپ، ئۇ، ئۆزىنىڭ
ئۈرۈمچىدىكى سوۋېت كونسۇلخانىسى تەرىپىدىن چىققانلى-
غىنى ئېيتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خوجانىيازھاجىغا
بەرگەن مەسلىھەتىنى يەتكۈزدى. يەنى "خوجانىياز ھاجى-
نىڭ ماجۇڭيىڭدىن ئايرىلىپ شىڭشىسەي بىلەن بىرلەش-
كىنى ياخشى، چۈنكى ماجۇڭيىڭ بولسا ياپون جاھانگىر-
لىگىنىڭ قۇيرۇغى، ئۇنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ ئورۇنلىشىشى
بىز ئۈچۈنمۇ خەۋپ. شۇڭا بىز سوۋېت ھوكۇمىتى ماجۇڭ-

يېڭىنى يوقۇتۇش ئۈچۈن شىڭشىسەيگە يـاردەم بېردىمىز، ئەگەر خوجانىيازھاجىم بىزنىڭ پىكرىمىزگە قوشۇلسا، خوجانىيازھاجىغىمۇ بۇرۇنقىدەك ياردەم بېرىمىز، ھاجىم بىزنىڭ پىكرىمىزگە ئۇنىماي شىڭشىسەي بىلەن بىرلەشسۇن، ئۇنىڭغا بىز سوۋېت ھۆكۈمىتى كېپىل بولىمىز» دېگەن سۆزلەرنى يەتكۈزدى. بۇنىڭغا خوجانىيازھاجى ماقۇل بولۇپ ماجۇڭيىڭدىن ئايرىلىپ شىڭشىسەي بىلەن بىرلەش مەكچى بولدى. بۇنىڭدىن كەلگەن ۋەكىللەر خوش بولۇشۇپ قايتىشتى. بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن بىردانە يۈك ما شىنىسىدا شىڭشىسەينىڭ 10 نەچچە نەپەر تەنپەن ۋەكىللىرى يې تىپ كەلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى خەنزۇ بولۇپ بىر نەپە پاۋروپاچە كىيىنگەن ئادەممۇ بار ئىدى. كېيىن ئۇقسا ئۇ ئادەم ئۈرۈمچىدىكى سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ ئادىمى ئىكەن. بۇلار خوجانىيازھاجى، مەھمۇت سىجاڭلار بىلەن جىمسار ناھىيىسىنىڭ تاڭ پامۇڭ دېگەن دالىسىدا (1933 يىلى 5-ئاينىڭ ئاخىرى) يېرىم كۈن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، بىتىم تۈزۈشۈپ ئۈرۈمچىگە قايتىشتى. بۇ بىتىمنىڭ ئو مۇمى مەزمۇنى خوجانىيازھاجى بىلەن شىڭشىسەينىڭ بىرلىشىشىدىن ئىبارەت بولۇپ كونكرېت مەزمۇنى مۇنداق بولغان ئىدى: شىڭشىسەي دۇبەن بولۇپ ئاساسە شىمالى شىنجاڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، خوجانىيازھاج جەنۇبى شىنجاڭ باۋۋېي زۇڭ سىلىڭ بولۇپ پۈتۈن جەنۇ بى شىنجاڭنى باشقۇرۇش، مەھمۇت موھىتى بولسا لۈيجاڭ لىقتىن سىجاڭلىققا ئۆستۈرۈلۈپ ئاتلىق 6 - دىۋىزىيىنىڭ سىجاڭى بولۇپ خوجانىيازھاجى بىلەن جەنۇبى شىنجاڭ

تۇرۇش، يەنە شىڭشىسەي خوجانىيازھاجىغا 10 مىڭ تال مىلتىق، ئوق-دورا، 10 مىڭ دانە ئات ئىگەر بېرىش، موشۇ بىتىمگە ئاساسەن 1933-يىل 6-ئاينىڭ بېشىدا خوجانىيازھاجى، مەھمۇت سىجاڭلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ گۈچۈڭ داۋىنىنى ئارقىلىق جەنۇبى شىنجاڭغا ئۆتۈپ، ئارغى بۇلاق ئېغىزىنى ئالدىنقى سەپ قىلىپ بېكىتىپ بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى قالدۇرۇپ، ئۆزلىرى قارا شەھەرگە بېرىپ ئورۇنلاشتى. ماجۇڭيىڭ بولسا زىمىچۈەنزىدە شىڭشىسەي بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ گۈچۈڭ، مورىلارنى تاشلاپ قېچىپ تۇرپانغا چۈشۈپ كەتتى. مەن خوجانىياز ھاجىنىڭ ماجۇڭيىڭدىن ئايرىلىشى تەسادىپى يۈز بەرگەن ھادىسە بولماستىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇزۇندىن داۋام قىلىپ كەلگەن زىددىيەتلەرنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى ۋە ئىچكى-تاشقى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ئارقىسىدا بولغان ئىكەنلىكىنى شۇ ۋاقىتتا چۈشەندىم.

4-جەنۇبى شىنجاڭدا بولغان بەزى ۋەقەلەر

— 1 —

خوجانىياز ھاجى، مەھمۇت سىجاڭلار جەنۇبى شىنجاڭغا ئۆتكەندىن كېيىن ناھايىتى نۇرغۇن ۋەقەلەر يۈز بەردى. بىزنىڭ بۇ رايونغا ئۆتۈشىمىز بىلەن بۇ رايوننىڭ بىر قەدەر تېچ ھالىتى بۇزۇلۇپ پۈتۈنلەي دېگىدەك ئۇرۇش رايونىغا ئۆزگەردى. خوجانىيازھاجى ئارغى بۇلاق-

تىمن ئوتۇپ قارا شەھەرگە كېتىۋاتقاندا ماشىنىڭ، ھاجەلتىق، ئون نەچچە تالدىنلا ئوق بار ئىدى. بۇ مەسىلە-
نىڭ ئالدىغا كېلىپ قارشى ئېلىشىنىڭ ئورنىغا قارا شەنى ھەل قىلىش ئۈچۈن خوجانىيازھاجى، مەھمۇت سىجاڭلار
ھەرگە كىرگۈزمەسلىك ئۈچۈن ھەممە ئەسكەرلىرىنى يەمۇزاكىرىلىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قورال ئالماقچى بول-
مىغىدىن ئارتۇق ئەسكەرلىرىنى ئۇششاق تالغا يوتكەپ كەدى. موسول موھىتى، ھەمدۇل ۋاجىدىلارنى ئاقسۇدىن قەش-
لىپ، ئاكوپلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ تۇساپ ئۇرۇش قىلدىقەرغە ئەۋەتىپ سوۋېت كونسۇلخانىسى بىلەن دوگۇۋور-
بىر نەچچە سائەتلىك ئۇرۇشتا بىزدىن يېڭىلگەن ماشىنىلالاشتى. تۈزگەن دوگۇۋورغا ئاساسەن 1933-يىلى 12-ئايدا
قارا شەھەرگىمۇ كىرمەستىن باغراش كولى ئەتراپى بىلەسوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۈچتۇرپان چېگرىسى ئارقىلىق مىلىق
قېچىپ تۇرپانغا ئوتۇپ ئوز خوجايىنى ماجۇڭيىڭغا قوشۇتال مىلتىق، 12 دانە پىلىموت، بىر قانچە يۈز ساندۇق ئوق،
دى. خوجانىيازھاجىنىڭ جەنۇبى شىنجاڭغا ئوتكىنىگرانات، تاپانچا، دۇربۇن قاتارلىق قوراللار يېتىپ كەلدى
ماجۇڭيىڭنىڭ بەكمۇ ئاچچىقى كەلدى. ئۇنىڭ مەقسىدىۋە بۇ قوراللارنى ئوتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتى-
ئەگەر ئۇ شىمالى شىنجاڭدا شىڭشىسەيدىن يېڭىلىتىپاقىدىن كونا بولشىۋىك ئابلىراخۇن دىگەن كىشى كەل-
قالغىدەك بولسا، جەنۇبى شىنجاڭغا ئوتۇپ ئۇرۇش قىلماقچى ئىدى. بۇ ياردەمنى كورگەن پۈتۈن جەڭچىلەر ناھا-
چى ئىدى. شۇڭا خوجانىيازھاجىنىڭ جەنۇبى شىنجاڭغىيىتى خوشال بولۇشتى. بۇ قوراللار تاپشۇرۇپ ئېلىنغاندىن
ئوتكىنىگە ئاچچىقى كېلىپ ئۆزىنىڭ بىر قىسىم ئەسكىرىنى دەرھال ئالدى بىلەن قوراللىرى بىر قەدەر ئاجىز
لىرىنى جەنۇبى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ رەسمى ئۇرۇش قىلدۇرۇلغان جەنۇبى شىنجاڭ قىسىملىرىغا تارقىتىپ بېرىلدى.
بۇ ئۇرۇش ئارىنى بۇلاقتىن ئاكى يەكەنگىچە بىر يىلىشۇنىڭ بىلەن ئەمدى بىزنىڭ قوشۇنىمىز قوراللىرى خېلى،
ئارتۇق داۋام قىلدى. قارا شەھەر، كورلا، بۈگۈر ۋە كېيىرىتى ئۈستۈن كۈچلۈك قوشۇنغا ئايلاندى.
چار، ئاقسۇ رايونلىرىدا قاتتىق ئۇرۇشلار بولدى.

— 3 —

— 2 —

ئۇرۇشنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلۇشى بىلەن بىزنىڭ قورابىزنىڭ قوشۇنىمىز مۇشۇنداق كۈچلۈك قوشۇنغا ئاي-
ئوق-دورا يېتىشمەسلىك ئەھۋالىمىز كۈندىن-كۈنگە ئېغىرلانغان بىر ۋاقىتتا ماڧۇيۇەن باشچىلىقىدىكى ماجۇڭيىڭ
لىشىشقا باشلىدى. خوجانىيازھاجى، مەھمۇت سىجاڭقىسىملىرى بىلەن ئاقسۇ قارايۇلغۇندا بىر مەيدان ئۇ-
جەنۇبى شىنجاڭغا ئوتكەن ۋاقىتتا ھېچقانچە زاپاس قوررۇش قىلدۇق. بۇ ئۇرۇشتا ئاقسۇلۇق باي سىجاڭغا ئوق
ئوق-دورىلار يوق ئىدى. ھەر بىر ئەسكەردە بىر تالتېگىپ قۇربان بولدى. ئۇنىڭ جەسىدىنى دەپنە قىلىش

ئۇچۇن ئاقسۇغا ئېلىپ مېڭىش بىلەن پۈتۈن ئەسكەرلەرنىڭ تەلىۋىنى قەتئىي رەت قىلدى. شۇنداق بولسىمۇ
ئۇرۇشتىن توختاپ قالدى. بۇ ئۇرۇش مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ساۋۇت داموللا قەشقەرگە تەكلىپ قىلغانلىقتىن قەشقەرگە
كە ئۇچرىدى. شۇ كۈنلەردە قەشقەر كونا شەھەردە ساۋۇكىردۇق .

— 4 —

داموللا ئۆز ئالدىغا شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمهۇر
يىتى ناملىق هوكۇمەت قۇرۇپ بۇ هوكۇمەتنى خوجانىياز
هاجىنىڭ ئېتىراپ قىلىشى ۋە رەئىس جۇمهۇر بولۇپ ب قەشقەر خەلقى خوجانىيازهاجى بىلەن مەھمۇت سى-
رىشىنى تەلەپ قىلىپ، ئۈستى-ئۈستىگە ۋەكىل ئەۋەتىشلارنى ئىنتايىن قىزغىن قارشى ئالدى. ھەممە ئادەم
كە باشلىدى. خوجانىيازهاجى قاتتىق رەت قىلىپ ۋەكىلوچىلارغا چىقىپ ئامىن دىسە، ئامىن دەپ قوللىرىنى
لەرنى قايتۇرغان بولسىمۇ، بۇ ئەھۋالغا دىققەت قىلمايدىغىز كوتۇرۇشۇپ ھەتتا كوزلىرىگە خوشاللىق ياشلىرىنى
بولمايتتى، بۇ توغرىدا خوجانىيازهاجى، مەھمۇت سىجاڭلىپ كۈتۈۋالدى. شۇ كۈنى روزى ھېيت كۈنى ئىدى.
مۇزاكىرىلىشىپ قەشقەر، يەكەن رايونلىرىنى ئۆز قوللىرىمىز شەھەرگە كىرىپ بىر نەچچە سائەتتىن كېيىنلا شۇ ئاخ-
دا تۇتۇپ تۇرۇشنى قارار قىلىپ شۇ يىلى (33-يىلىمى قەشقەردىكى سوۋېت كونسۇلىمۇ تەبرىكلەپ كەلدى.
12-ئايدا پۈتۈن زاپاس قوراللارنى نەچچە ئۇنلىغان ت خوجانىيازهاجى، مەھمۇت سىجاڭلار قەشقەرگە كىرگەن-
گىلەرگە ئارتىپ ئۇچتۇرپان قاخشال يولى ئارقىلىق قەدن كېيىن بىر كۈنىمۇ شەھەردە تۇرمىدى. بىر كېچە قو-
قەرغە قاراپ ماڭدى. بىز ناھايىتى تېز يۈرۈپ بىر ئاپ ئەتىسى ھېيت نامىزىدىن كېيىنلا پۈتۈن ئەسكەر-
چە قونۇپلا ئەتىسى ئاتۇشقا يېتىپ باردۇق. بىزنىڭ بىرنى باشلاپ يېڭى شەھەرگە ئۇرۇشقا چىقىپ كەتتى.
يەرگە كېلىشىمىز بىلەن يەنە قەشقەردىن ساۋۇت دامو ئۇرۇش (باردىن ئۇرۇشى) 17 كۈن داۋام قىلدى. بۇ ئۇ-
لىنىڭ ۋەكىللىرى كېلىپ بۇرۇنقى تەلىۋىنى قايتا-قايتا ساۋۇت داموللىنىڭ نەچچە مىڭ ئەسكىرىدىن بىرەر
ئوتتۇرىغا قويىدى ۋە بۇنى خوجانىيازهاجىنىڭ قەشقەرگە كىرسىمۇ قاتناشمىدى. ئەكسىنچە ئۇنىڭ بارلىق ھەربى،
شىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىشتى، بۇنىڭ بىلەن ئەھلىكى ئەمەلدارلىرى ھەم ئۆزى شەھەرنى تاشلاپ ھەر
جىددىيلەشتى. يەنى خوجانىيازهاجى ئۇلارنىڭ تەلىۋىرەپكە پېتىراپ كېتىشتى. خوجانىيازهاجى بىلەن موھىت-
قوبۇل قىلىپ قەشقەرگە كىرىش ياكى قوبۇل قىلماسلىقنىڭ ئۇلار بىلەن كارى بولماستىن بۇ ئو-
قەشقەرگە كىرمەسلىك مەسىلىسى كېلىپ چىقتى. بۇ مەشنى پەقەت ئۆزلىرىنىڭ كۈچى بىلەنلا ئېلىپ باردى.
لە ئۈستىدە مۇزاكىرە قىلىمىز دەپ ئاتۇشتا 3~4 كىرىن ئۇرۇشى تازا جىددى كېتىپ بارغان كۈنلەردە
تۇرۇپ قالدۇق، هاجى يەنىلا ئۆز پىكرىدە قاتتىق تۇرۇقسۇ تەرەپتىكى مافۇيۈەن قىسىملىرى پەيزىۋاتقا كېلىپ

قالغان ئىدى. خوجانىيازھاجى بارىن ئۇرۇشىدىكى بۇ
قىسىم ئەسكەرلىرىنى باشلاپ پەيزىۋاتقا بېرىپ ئۇلا
بىلەن قاتتىق ئۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرىنى يوقۇ
تۇپ، قاتتىق پ شۇا بەردى. ئەمما ئەھۋال يەنىلا ئېغ
بولغانلىقتىن خوجانىيازھاجىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن مەھمۇ
سىجاڭ بارىندىكى ئۇرۇشنى توختۇتۇپ، يېڭىسار ناھىيىسى
گە كەتتى. خوجانىيازھاجى بولسا ئۆزى ئازغىنە ئەسكە
لەر بىلەن ئاتۇش ئارقىلىق ئەركەشتامغا كەتتى. ئۇ
كۈندىن كېيىن يېتىپ كېلىپ مەھمۇت سىجاڭغا مۇند
سۆزلەرنى قىلدى: "مەن بارغاندىن كېيىن سوۋېت ئادەملىر
ناھايىتى ياخشى قارشى ئالدى. ياردەم توغرىسىدا بول
"بىز سىلەرگە ھەر قانداق ياردەمنى بېرىشكە تەييار. ئە
ما ھازىر بېرىشكە بولمايدۇ، چۈنكى ھازىر قەشقەردە س
ۋۇت دامولla ھوكۇمىتى بار. بىز، ئۇ ھوكۇمەتنى تونۇما
بىز. ئۇ ھوكۇمەت ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ يول
تۇغۇزغان قورچاق ھوكۇمىتى، سىز قەشقەردە ئۇنىڭ
قارىتا ئۇچۇق بايانات ئېلان قىلىشىڭىز لازىم ئىد
ئۇنداق قىلمىدىڭىز، شۇڭا ياردەمنى بىر ئاز كېچىك
رۇشكە توغرا كېلىدۇ، ئۇنداق قىلمىغاندا بېرىلگەن يا
دەمنىڭ چېكى روشەن بولمايدۇ" دەپ ياردەمنى ھاز
بەرمىدى دېگەن سۆزلەرنى قىلىپ ساۋۇت داموللىد
رەنجىگەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتتى. ھەقىقەتەنمۇ ساۋۇت
موللا خوجانىيازھاجىنى نۇرغۇن خاپا قىلدى. ئۇنىڭ ئې
لىرىغا نۇرغۇن توسالغۇلۇقلارنى يەتكۈزگەن ئىدى. يې
ئېيتقاندا ئۇمۇ خۇددى ماجۇڭيىڭغا ئوخشاش خوجانى

ھاجىنى ئالداپ، قورچاق قىلىپ ئۆينۇتۇشنىڭ كويىدا
بولدى. ئەمما خوجانىيازھاجى ئۇنىڭ قاپقىنىغا چۈشمىدى.
موللا ساۋۇت دامولla كىم ۋە ئۇنىڭ ھوكۇمىتى قاند-
داق قۇرۇلغان؟ ساۋۇت دامولla ئەسلى قەشقەر ئاتۇشلۇق
بولۇپ ئۇ، 1920-يىللىرى ھىندىستانغا بېرىپ دىنىي تەلىم
ئالغان، 1930-يىللاردىكى شىنجاڭ دېخانلىرىنىڭ جىن-
شورېن فېئودال ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆتۈرۈل-
گەن قوزغىلاڭدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ سىياسى ھەركەت-
لىرىنى ئېلىپ بېرىش مەقسىتىدە 1932-يىلى خوتەنگە قاي-
تىپ كېلىپ ئۇ يەردە مەتتىمىن ھەزرەتلەر بىلەن بىرلى-
شىپ «ئىسلام پادىشالىق ھوكۇمىتى» قۇرۇپ ئۇنىڭغا ئۇ-
دىنى «ئىمىر مۆلۈك»، مەتتىمىننى «پادىشا» دەپ ئېلان قىلىپ، ئۇ
يەردىكى ھەركەتنى تۈگەتكەندىن كېيىن تېزلىك بىلەن
قەشقەرگە كېلىپ، تۇمۇر سىجاڭ ۋەقەسى بىلەن
قەشقەر كونا شەھرىنىڭ بوشاپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ،
قەشقەردىكى ئەنگلىيە كونسۇلىنىڭ كۇرسەتمىسى بىلەن
193-يىل 11-ئايدا «شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرى-
يىتى» دېگەننى قۇرۇپ ئۇنىڭغا ئۆزىنى «باش مىنىستىر» دەپ
ئېلان قىلىدۇ ھەم خوجانىيازھاجىنىڭ ھەربى كۈچى ۋە
نام-ئابرۇيىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن خوجا نىيازھاجىنى
رەئىس جۇمھۇر» قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئەمما ئۇ، بۇ ھەر-
ىتىدىن نەتىجە چىقىرالماي 2 ئايدىن ئارتۇق داۋام قى-
ئېيىپ ئاخىرى ئۆز-ئۆزىدىن تۈزۈپ يوقاپ كېتىدۇ. بىز بۇ
يەردە شۇنى ئۇچۇق كۆرۈپ ئالالايمىزكى، خوجانىيازھاجى-
نىڭ ساۋۇت دامولla ۋە ئۇنىڭ ھوكۇمىتى بىلەن ھېچقانداق

ئالاقىسى بولغان ئەمەس. شۇڭا بۇلارنىڭ 2 سىنى بىـ
ئۇرۇنغا قويۇپ بىرلەشتۈرۈپ قاراش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇ
بولمايدۇ.

5 - ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى

— 1 —

ماجۇڭيىڭ 1933-يىلى 6-ئايدا زىمىچۈەنزىدىكى
ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، تۇرپانغا قېچىپ چۈشكەندىن كېيىن
بۇ يەردە ئوبدان تەييارلىق قىلىپ شۇ يىلى 10-ئايـ
داۋانچىڭ ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم باشلىدى. بۇ قېتىمـ
قى ئۇرۇشتا ئۈرۈمچىنى 33 كۈن مۇھاسىرە قىلدى
مۇشۇنداق ئېغىر ئەھۋال ئاستىدا، شىڭشىسەي سوۋ
ھۆكۈمىتىدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. سوۋېت ھۆكۈمى
بۇنى قوبۇل قىلىپ «ئالتايىسكى» ، «تارباغاتايىسكى»
گەن ناملار بىلەن ئالتاي، چۆچەك چېگرىلىرىدىن
بىر نەچچە پولك قىزىل ئارمىيىنى كىرگۈزدى. بۇنى ئا
لىغان ماجۇڭيىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئاجرىتىپ سا
جى، قۇتۇبى تەرەپتە قىزىل ئارمىيە بىلەن بىر قانچە
كۈن قاتتىق ئۇرۇش قىلدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇ
غۇن چىقىم تارتتى. ئاخىرى ماجۇڭيىڭ مەغلۇپ بول
قېچىپ داۋانچىڭدا يەنە بىر قېتىم ئۇرۇش قىلدى.
يەردىمۇ يېڭىلگەندىن كېيىن جەنۇبى شىنجاڭ تەرەپكە
قاچتى. شىڭشىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قىزىل ئارمىيە
بىرلىشىپ ماجۇڭيىڭنى مارالۋېشىغىچە قوغلاپ باردى.
ۋاقىت 1934-يىلى 3-ئايلار ئىدى. ئالتايىسكى، تارباغا

ىسكى دەپ ئاتالغان قىزىل ئارمىيە مارالۋېشىدىن نېـ
ىسىغا ئۆتمىدى. ماجۇڭيىڭ قەشقەرگە بېرىپ بارار جايىنى
تاپالماي بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىـ
غا ئۆتۈپ كەتتى. قالغان ئەسكەرلىرى ماخۇسەن باشچىلىـ
ىدا خوتەنگە جەم بولدى. بۇ چاغدا خوجانىيازھاجى
ئاقسۇدا ئىدى.

شىڭشىسەينىڭ تەكلىۋى بىلەن سابىق شىنجاڭ ئۆلـ
ھۆكۈمىتىنىڭ مائاۋىن رەئىسى بولۇپ ئۈرۈمچىگە
كەلدى. مەھمۇت سىجاڭ بولسا قەشقەردە تۇرۇپ قالدى.

— 2 —

يۇقۇرقى ئەھۋاللاردىن ماجۇڭيىڭنىڭ قانداق ئادەم
ىكەنلىكىنى ئۇچۇق كۆرۈپ ئالالايمىز. شىنجاڭدىكى مەغـ
ۇبىيىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كۈنلىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا
ئۆتۈپ كەتتى. ئەگەر ئۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارغاندىن
كېيىن ئوبدان تەربىيە كۆرۈپ، ياخشى ئادەم بولۇپ جۇڭگـ
ئىنقىلاۋى ئۈچۈن ياخشى ئىشلارنى قىلغان بولسا ئەلـ
نۆۋەتتە قارشى ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. ئەمما ئۇنىڭ سوۋېت
ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتكەنلىكىگە قاراپلا شىنجاڭدىكى ھەر
بىللەت خەلقىمىز ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن قىرغىنچىلىقلىرىـ
ۋە بالايى-ئاپەتلىرىنى پۈتۈنلەي يوققا چىقىرىپ ئۇـ
ئارمىيىگە ياخشى ئادەم ئىدى، كوممۇنىست ئىدى، ۋەتەنپەرـ
ئىلغار ئادەم ئىدى، دىگەن ھەر خىل تونلارنى كەيـ
تۈزۈش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمايدۇ. تارىخنى بۇرمىلىـ

غانلىق بولىدۇ. ئۇنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىـ
شى ھېچۋاقىتتا ئۆز ئىختىيارى بىلەن بولغان ئىش ئەمەس
شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇپ
قاخشاتقۇچ زەربىلەرنى بېرىشى ئارقىسىدا شۇنىڭدەك سو
ۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ بەرگەن ئەجەللىك زەربىسى
ئاستىدا شىنجاڭدا باش تىقىپ تۇرغىدەك جاي قالمىغان
دىن كېيىن ئەڭ ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىشكە
مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۇياققا ئۆتۈپ كېتىشى بەزى
ئادەملەر ئېيتقاندەك سوۋېت سوتسىيالىستىك جەمىيىتىنى
سۆيگەنلىكتىن ياكى كوممۇنىزىمچى بولغانلىقىدىن ئەمەس
بەلكى ئامالىنىڭ يوقلىقىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ
كەتكەن. ئۇنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى بولغان ماھ
ىيىتىنى تۆۋەندىكى پاكىتلاردىن كۆرگىلى بولىدۇ: (1) مو
رىدا خوجانىيازھاجى بىلەن كۆرۈشكەندە بىرىنچى ئېيىـ
قان سۆزى «مەن ئاخىرىدا ئۇرۇسلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇ
لارنى يوقۇتۇپ چېگرامنى ھەرەمگە تۇتاشتۇرىمەن» دىگەن
ئۇنى كوممۇنىزىم جەڭچىسى دىسەك، ئۇ، ئۆزىگە ئۆز
ئوق ئاتقانلىق بولمامدۇ؟ ئەلۋەتتە ھېچيەرد
مۇنداق مەنتىقە بولمىسا كېرەك. (2) بىـ
يۇقۇرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجا
خەلقىنىڭ ماجۇڭيىڭغا قارشى كۆرىشىنى قوللاپ ھەر جا
ھەتتىن نۇرغۇن ياردەم قىلغانلىقىنى ھەتتا زورۇر تېپىـ
غاندا ئادەم كۈچلىرىنىمۇ ئايىماستىن بەرگەنلىكىنى كۆ
رۈپ ئۆتتۇق. ئەگەر ماجۇڭيىڭ سوۋېتپەرەس ياخشـ
ئادەم بولىدىغان بولسا، نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭغا ياردەم بە

مەستىن، ئەكسىنچە ئۇنىڭغا قارشى كۈرەش قىلىۋاتقان
خوجانىيازھاجى ۋە شىڭشىسەيلەرگە ياردەم بېرىدۇ؟ بۇ،
ئەلۋەتتە ئۆز-ئۆزىدىن چۈشىنىشلىك بولسا كېرەك.

ماجۇڭيىڭ ياپونپەرەست ئىدى. ئۇنىڭ بۇ، خا-
راكتېرىنى خوجانىيازھاجى شىڭشىسەي بىلەن بىرلەشتۇ-
رۇش ۋاقتىدا سوۋېت ۋەكىلىنىڭ قىلغان سۆزلىرىدىن
ئوچۇق كورۇۋالغىلى بولىدۇ. سوۋېت ۋەكىلى: ماجۇڭيىڭنى
ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ ئادىمى، ئۇنىڭ شىنجاڭغا كىرى-
شىمۇ ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ كورسەتمىسى بىلەن بولغان
ھەم ئوچۇق كورسەتكەن ئىدى. بىز ماجۇڭيىڭنىڭ ياپون-
پەرەست ئىكەنلىگىنى يەنە مۇنۇ ئەھۋاللاردىن ئوچۇق
كورۇۋالالايمىز، ئۇنىڭ ئۆزى بىللە ئېلىپ يۈرگەن
ئادەملىرىدىن مەسىلەن، سەنمۇجاڭى مالىك يەنە بىر
سەنمۇسى زاكىر دىگەنلەر ئۆز ۋاقتىدا روسىيىدىن قې-
چىپ ياپونىيىگە ئۆتكەن ياپونپەرەستلەر ئىدى. يەنە
بىر يېقىن ئادىمى يولۋاسمۇ خۇددى سېپى ئۆزىدىن بول-
ان ياپون پەرەست ئۇنسۇر ئىدى.

بىز مۇنۇ پاكىتلارغىمۇ دىققەت قىلىشىمىزغا توغرا
كېلىدۇ: ماجۇڭيىڭنىڭ ھەر قېتىم شىنجاڭغا چىققان ۋاق-
تى ۋە ئۇنىڭ ئىستىراتېگىيىلىك پىلانلىرى تامامەن
ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ جۇڭگوغا يۈرگۈزگەن تاجاۋۇز پى-
لانىغا ئوخشاپ كېتەتتى. ھەممىمىزگە مەلۇم ياپون جاھان-
گىرلىگى 1931-يىلى 9-ئايدا شەرقى شىمال ئۈچ ئولكى-
مىزگە تاجاۋۇز قىلدى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا ماجۇڭيىڭ
شىنجاڭغا كىرىپ قالايمىقانچىلىق چىقاردى. ياپون جاھان-

گىرلىگى 1932 - 1933-يىللىرى ئارقا-ئارقىدىن ۋەتىنى-
مىزگە ئىچكىرىلەپ باستۇرۇپ كىرىپ چاخار، ژېخې ئۆلكى-
لىرىدىمىزدە قالايمىقانچىلىق چىقارغان ۋاقىتلىرىدا ماجۇڭيىڭ
يەنە ئالدىراپ - تىنەپ شىنجاڭغا ئىككى قېتىم باستۇرۇپ
كىرىپ كەڭ كولەمدە ئۇرۇش قوزغىدى. دېمەك، ئۇنىڭ
ياپون جاھانگىرلىگى بىلەن بىر مۇقامدا ئۇرۇش پارا-
كەندىچىلىگى تۇغدۇرغان ياپونپەرەست ئۇنسۇر ئىكەنلى-
گىنى ئوچۇق كورۇپ ئالالايمىز. شۇنداقلا ماجۇڭيىڭ بىر
مىللەتارىست ئۇنسۇر، ئۇنىڭ بۇ خاراكتىرىمۇ ھەممىگە رو-
شەن، شۇنداق ئىكەن ئەلۋەتتە ئۇ ۋەتەننى پارچىلىغۇچى
ئەكسىل ئىنقىلاۋى ئۇنسۇرنىڭ ئوزى بولىدۇ. ئۇنىڭغا
ۋەتەننىڭ بىرلىگىنى ھىمايە قىلغۇچى ۋەتەنپەرۋەر دىگەن
چىرايلىق نامىلارنى بېرىش قاراقچىنى ئەۋلىيا دىگەندىن
باشقا نەرسە ئەمەس، چۈنكى ھەممىگە ئايان: بارلىق مىل-
لىتارىستلارنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى شايكا توپلاپ توپى-
لاڭ چىقىرىپ، يەر بولۇپ، مۇستەقىل كىنەزلىك قۇرۇپ،
ئوزى بەگ، ئوزى خان بولىۋېلىپ، خەلقنى بۇلاپ-تالاپ،
ئەيشى-ئىشرەت، كەيپى ساپا بىلەن كۈن ئوتكۈزىدىغان
خەلق دۈشمەنلىرىدىن ئىبارەت. ماجۇڭيىڭمۇ بۇنىڭ سىر-
تىدا ئەمەس. ئۇ، ئوز ۋاقتىدا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ دۈشمىنى بولۇپلا قالماستىن، پۈتۈن جۇڭگو خەل-
قىنىڭمۇ دۈشمىنى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ شىنجاڭدا
تار-مار بولۇشى يالغۇز شىنجاڭ خەلقىنىڭ بەختى بولۇپلا
قالماستىن، پۈتۈن جۇڭگو خەلقىنىڭمۇ زور بەختى بولدى.
شۇنى ھەم ئېيتىپ ئوتۇشىمىز لازىمكى: ئەينى ۋاقىتتا، شىن-

جاڭنىڭ ماجۇڭيىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇپ قالغانلىغى ئۈ-
چۈن كېيىنكى كۈنلەردە شىنجاڭ خەلقىنىڭ جۇڭگو ئىنقى-
لاۋىنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئوينىغان رولى
ناھايىتى چوڭ بولدى. مەيلى 1937-يىلىدىكى ياپون جا-
ھانگىرلىگىگە قارشى 10 يىللىق ۋەتەن قۇتقۇزۇش ئۇرۇش
مەزگىلىدە بولسۇن، مەيلى ئازاتلىق ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا
بولسۇن، بۇ كۈرەشلەرگە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەل-
قىنىڭ قوشقان توھپىلىرى ئاز بولمىدى. مەسىلەن، يا-
پون ئالۋاستىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە شىنجاڭدىكى
ھەر مىللەت خەلقى ئوزلىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ
بىر قەدەر توۋەنلىگىگە قارىماستىن، ئوزلىگىدىن نۇرغۇن
ئىئانىلارنى توپلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 10 دانە
كورەشچى ئايروپىلان سېتىپ ئېلىپ ئالدىنقى سەپكە ئىۋە-
تىپ بېرىشتەك شەرەپلىك ۋەزىپىلەرنى ئوتىيالىدى. يەنە
شۇنىڭدەك شىنجاڭنىڭ ئارقا سەپلىك ئورنىنى مۇستەھكەم
ساقلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئالدىنقى سەپكە بارىدىغان
ياردەملەرنى بىخەتەر يەتكۈزۈپ بېرىشتەك مۇھىم ۋەزىپى-
لەرنى تولۇق ئورۇنداپ تۇرالىدى. ئەگەر ماجۇڭيىڭ شۇ ۋاقىتتا
يوقۇتۇلمىغان بولسا، جۇڭگو ئىنقىلاۋىغا قانچىلىك بالايى-
ئاپەتلەرنى كەلتۈرۈشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن بولمايت-
تى. دېمەك، ماجۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭدا مەغلۇپ بولۇشى بىز
جۇڭگو خەلقىنىڭ چوڭ غەلبىسى بولدى. شۇڭا شىنجاڭدى-
كى ھەر مىللەت خەلقلىرى بۇ غەلبىلەر بىلەن پەخىرلىنىمىز.
مېنىڭ ماجۇڭيىڭ توغرىسىدا كوز قاراشلىرىم شۇلاردىن

ئىبارەت. تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ كۆرۈشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

شۇنىڭدەك يۇقۇرىدا يازغان بەزى ئەسلىمىلىرىمنىڭ ۋاقتى بىر ئاز ئۇزۇنراق بولغانلىقتىن ئېسىمدە قالغانلىرى بويىچە يازغانلىقىم ئۈچۈن بەزى نۇقسانلاردىن خالى بولالماسلىقى تەبىئى. بىلىدىغان يولداشلارنىڭ تۈزۈتۈپ تولۇقلاپ كېتىشلىرىنى سورايمەن.

تۇرپان، پىچان، توقسۇن خەلقىنىڭ 1947 - يىلدىكى قوزغىلىڭىدىن خاتىرە

ئابلىمىت مەخسۇتوۋ

(تۆۋەندە قىسقارتىپ تۇرپان خەلق قوزغىلىڭى دەپ ئالىمەن)

1947 - يىلى تۇرپان، پىچان، توقسۇن خەلقى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئەكسىيەتچىلەر بولسا خەلقنى قانغا بوياپ تاشلىدى. بۇ ئىشقا ھەش - پەش دىگىچە 35 يىل بولۇپ قالدى. مەن تۇرپان خەلق قوزغىلىڭىنىڭ ئۆتمۈشىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتمەكچىمەن. تولۇق بولمىغان جايلىرىنى يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

قەيەردە زۇلۇم، ئېكىسپىلاتاتسىيە بولىدىكەن، زۇلۇم، ئېكىسپىلاتاتسىيىگە قارشى ئىنقىلاۋى ھەركەتنىڭ بولۇشى مۇقەررەر. 1944 - يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلۇم، ئېكىسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى قوزغالغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلغان ئىنقىلاپ ئىدى. ئىنقىلاپنىڭ ئوتى ئۇلغىيىپ ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي ئۈچ ۋىلايەتتىكى گومىنداڭ ھوكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ،

ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ماناس دەرياسىغا يېتىپ كەلگەندە گومىنداڭ ھۆكۈمىتى نەنجىڭدىن شىنجاڭغا ۋەكىل ئەۋەتىپ ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن سۆھبەت- لىشىپ 11 ماددىلىق بىتىمگە ئۈرۈمچىدە قول قويۇشۇپ ئۇرۇش توختىدى. بىتىمگە ئاساسەن 1946 - يىلى 7 - ئاي- دا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قايتا تەشكىل قىلىندى، ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئۈ- رۈمچىگە كېلىپ بۇ ھۆكۈمەت تەركىۋىگە قاتناشتى.

ماۋجۇشى: ” ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى جۇڭگو دېموكرا- تىك ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى „ دېگەن ئىدى.

دېمەك ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى بولغىنى ئۈچۈن شىنجاڭدىكى ھە[ر] مىللەت خەلقى قوللاپ - قۇۋۋەتلىگەن، خەيرىخاھلىق قىلغان ئىدى. ئىلى، ئالتاي، تارباغاتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلا- يەت ئازات قىلىنغاندىن كېيىن قالغان 7 ۋىلايەتمۇ، ئۇ[...] ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ تېزراق ئالغا بېسىپ ئۇز[...] لىرىنى ئازات قىلىشىنى كۈتەتتى. شۇ كۈنلەردە تۇرپا[ن...] لىقلاردىن: ” بىز ئىلگىرى ناماز ئوقۇغاندا مەككىگە قا- راپ ئوقۇيتتۇق، ئىلىدا ئىنقىلاپ قوزغالغاندىن كېيىن بـ[...] ۋاقلىق نامازنى ئىلىغا قاراپ ئوقۇيدىغان بولدۇق „ دې- گەندەك سۆزلەرنى ئاڭلىدۇق. شۇنىڭدەك ئىلى ئىنقىلاۋى[...] ئاۋاز قوشۇپ:

” تۇرمۇش كۈچۈرۈش قىممەتلىك بەك،
مۇھەببەت ئىشقى ئاندىن يۈكسەك.

ئازاتلىق ئۈچۈن بولسا مەگەر
ھەر ئىككىسىدىن كېچىش كېرەك „

دەپ ناخشىلار ئېيتاتتۇق.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى قوزغىلىشتىن ئىلگىرىمۇ بىز شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئىلغار كىشىلىرى، جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى يەنئەندىن شىن- جاڭغا ئەۋەتكەن يۈزدىن ئارتۇق مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزا- لىرى بىلەن بىرلىكتە گومىنداڭ زىندانلىرىدا ياتاتتۇق. بىرمۇنچىلىرىمىزنىڭ باشلىرى كېسىلگەن بولسىمۇ قالغانلى- رىمىز ئىرادىمىزدىن قايتماي ئالغا باستۇق. تۈن قانچە قاراڭغۇ بولسا، يۇلتۇز شۇنچە روشەن كۆرۈنگەندەك زۇلۇم قانچە ئاشقانسېرى ئەركىنلىك، ئازاتلىق ئوتلىرىمىز شۇنچە يالقۇنلىدى. دېمەك ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئۈ- رۈمچىگە كېلىشتىن بۇرۇنلا يەتتە ۋىلايەتتىكى خەلقنىڭ ئىنقىلاپ قىلىش روھى ئۈستۈن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئىلى ئىنقىلاۋىنىڭ باشلىنىشى بىلەن يەتتە ۋىلايەت خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي روھىغا يەنە روھ قوشقانلىقىنى مۇ- قىملاشتۇرۇش لازىم، ئەلۋەتتە. دېمەك ئۈچ ۋىلايەت ئىنقى- لاۋى دېگەن سۆزنى مەن پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئۆسۈۋاتقان ئىنقىلاۋىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن قوزغالغان شىن- جاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋى دەپ چۈشىنىمەن.

[...]ۋە ئەھۋاللارنى گومىنداڭ دائىرىلىرى ياخشى بىلەتتى. شۇ- [...]نىڭ ئۈچۈن شىنجاڭغا ۋەكىل ئەۋەتىپ تىنچلىق بىتىم [...]لىپ شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئۆسۈۋاتقان ئىنقىلاۋىي روھىنى [...]ر مەھەل پەسەيتمەكچى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاغزىدا

كۆلكە - چاقچاق، قويىنىدا پالتا - پىچاق دىگەندەك، شىنـ ئۈچ ۋىلايەتنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئىنقىـ
جاڭغا يېتەرلىك ھەربى كۈچنى توپلىۋالماقچى بولدى. لاۋىي ھەركىتىنى باستۇرماق بولدى. جەبرى - زۇلۇمغا
ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى ئەخمەتـ پۈتمەس - تۈگىمەس ئاداۋىتى بار خەلقىمىز شىنجاڭ بوـ
جان قاسىمى، گومىنداڭ ۋەكىلى جاڭ جىجوڭ بىلەن تىنچـ يىچە قاماش، ئولتۇرۇشقا قارشى دولقۇن كۆتەردى. گومىنـ
لىق بىتىمىگە قول قويۇشۇپ، ئۇرۇش توختىغاندىن كېيىن داڭ دائىرىلىرى دەسلەپ ئالدامچىلىق بىلەن ۋاقىت ئۆتـ
11 ماددىلىق بىتىمگە ئاساسەن گومىنداڭ زىندانلىرىدا كۈزسە، ئەمدى بىرىسىنىڭ ئەدۋىنى بېرىپ يۈزىنى قورـ
ياتقان جۇڭگو كومپارتىيە ئەزالىرىنى ئوز ئىچىگە ئالغان قۇتۇش كېرەك دەپ تۇرپانغا كوزى چۈشتى. ئىشەنگەن
سىياسى مەھبۇسلار ئازات قىلىنغان ئىدى. ھەر مىللەت تاغدا كېيىك ياتماپتۇ دىگەندەك بىتىمدىن كۈتكەن ئاز -
خەلقى بىتىمنى ھىمايە قىلدى. ئۇنىڭ ئىجراسى ئۈچۈن پاز ئۈمىت، ئارزۇلار بىكارغا چىقتى.
مەن 1947 - يىلى 2 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر مەدەـ
كۆرەش قىلدى.
1946 - يىلى گومىنداڭ دائىرىلىرى بىتىمنى ئىجرائى ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدىن خەلققە كىنو كورسۇتۇش
قىلىمىز دەپ قوشنى-يەم بىلەن، كىشىنى گەپ بىلەن ئال ئۈچۈن ئۇرۇمچىدىن تۇرپانغا چۈشتۇم. ئۇ ۋاقىتتا تۇرپان
دايدۇ دىگەندەك تۈلكىلىك قىلىپ خەلقنى ئالداپ كەلگەن ۋەزىيىتى ناھايىتى جىددى ئىكەن. گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى
بولسىمۇ كېيىنرەك ئاۋالقى ئەلپازى يوقاپ، گەپلىرى قاتتۇندە يېڭى - يېڭى سوزلەرنى تارقىتىپ يۈرۈپتۇ. مەن
تىقلاپ، ئىنقىلابلار ئالدىردىماي تۇرسۇن يەنەئەنى ئېلىپ بول گومىنداڭ ھەربى شتاۋىنى كىنوغا تەكلىپ قىلسام بىر
ساق، بۇلار قانچىلىك نىمىلەر دەپ ھوكۇمەتكە باشلىدى. ئىشىمۇ كەلمىدى، ئەسكەرلەرگە بىكارغا كىنو قويۇپ
دىمەك بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى گومىنداڭ يەنەئەنگە ھۆرىشنى ئېيتسام كىنو كورۇشنى رەت قىلدى. مەن ھاكىم
جۇم قىلىش ئۈچۈن بىر قانچە يۈز مىڭ ئەسكەر توپلىۋال ئابدۇراھمان مۇھىتى ۋە تۇرپان ناھىيىلىك ساقچى باشلىقى
غىچە ئۈچ ۋىلايەتنى بەزلەپ بىزگە بىتىمنى ئىجرا قىلىمىز دە ئبەيدۇللا روبەيدۇللايوۋ ۋە باشقىلار بىلەن تۇرپان ۋەزىيەـ
يالغاندىن كۈن ئۆتكۈزگەن ئىكەن. بولۇپمۇ 1947 - يىلى ھەققىدە سوزلەشتىم. ئابدۇراھمان مۇھىتى ماڭا: " تۇرـ
ئەتمىيازدا گومىنداڭ يەنەئەنى ۋاقىتلىق بېسىۋالغاندىن خەلقىنىڭ بىتىمنى ئىجرا قىلىش تەلىۋى ئۈستۈن،
كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا بىتىمنى ئىجرھى كوتۇرەڭگۈ، خەلق بىزنىڭ ئاغزىمىزغا قارايدۇ، ئۈچ
قىلىمىز دىگەن ئىلغار كىشىلەرنى قاماققا ئېلىش باشلا ۋىلايەت ۋەكىللىرىگە ھورمەت قىلىدۇ. ئوتكەندە ئەخمەتـ
دى، ھەتتا تۇتۇپ ئولتۇرۇشقا باشلىدى. گومىنداڭ ئەكسان قاسىمى تۇرپانغا چۈشكەن ئىدى، خەلق ئۇنى پىكاپ
يەتچىلىرى جۇڭگو كومپارتىيىسىنى يوقاتتۇق دەپ پو ئېتىلەن كوتۇرۇپ قارشى ئالدى، ھازىر تۇرپان ۋەزىيىتى

كۈندىن — كـۈنگە جىددىيلىشىپ كېتىۋاتىدۇ، ئـۇرۇمچىدىن ھەيدەپ كېلىنگەنلەر بـۇنىڭغا قـارشىلىق بىلدۈرسە، ھـەيۋە
تۇرپانغا ئىككى كىشى چۈشۈپ، بىتىمنى ئىجرا قىلىمىز قىلىپ، ئۇرۇمچى تەرەپكە قوغلاپ داۋانچىڭدىن ئۆتكۈزۈۋې-
دەپ خـەلققە خالىغانچە سوز قىلدى، بىز ئۇلارنى كىمنىڭ تىڭلار دەپ تاپشۇرۇق بەردۇق. لېكىن ساقچىلار بىلەن
رۇخسىتى بىلەن كەلگەنلىكىنى سۈرۈشتە قىلساق، ئەخمەتـمىلتىغى بار پۇقرالاردىن ئىككى كىشى بىللە چىقىپ ھە-
جان قاسىمى ئۇلارنى بىلمەيدىكەن. كېيىن تەكشۈرۈشىمىزلىقى قوزغىلاڭ قىلىمىز دىگەنلەردىن ئىككى كىشىنى ئې-
چە بۇ ئادەملەرگە گومىنداڭنىڭ جەمىيەتكە خىزمەت قىلىپ قويۇدۇ (غەنى ھەم مۇسا قاقباشنى). ساقچىلار بۇ-
لىش ئىدارىسى رۇخسەت قىلغان ئىكەن. بىز ئۇلارنى ئۇلارنىڭ جەسەدىنى ناھىيە بازىرىغا ئېلىپ كەلگەندە گومىن-
رۇمچىگە قايتۇرۇۋاتتۇق. كېيىن يەنە ئۇرۇمچىدىن ئوداڭ ئىشپىيونلىرى ھەركەتكە كېلىپ مۇشۇ پۇرسەتتىن
نەچچە كىشى تۇرپانغا چۈشۈپ قوزغىلاڭ قىلىمىز دەپ چەپايدىلىنىپ: «ماناكىم گومىنداڭچى؟ ساقچى باشلىقى ئەبەي-
چانغا چىقىۋاپتۇ. ئۇرۇمچىگە ئادەم چىقىرىپ ئەخمەتجاندۇللا روبەيدۇللايۇۋ گومىنداڭچى، گومىنداڭغا قـارشى قوز-
قاسىمدىن سورىساق ئۇلارنىمۇ بىلمەيمىز؛ تۇرپاندىن قوزغىلاڭ قىلغان ئىنقىلاپچىلارنى ئولتەرگۈزدى — دەپ بازاردا
لاپ چىقىرىۋاتسۇن دەپتۇ. ئۇرۇمچىدىن چۈشكەن بۇ ئادەمتەشۋىق يۇرگۇزۇپ ئولگۇچى غەنى (تۇرپانلىق ئىدى) نىڭ
لەرنىڭ گېپى چىرايلىق بولۇپ، گومىنداڭغا قارشى قوزغاۋىدىگە بېرىپ، يالغاندىن ۋاقىراپ، ئىنقىلاۋىي قۇربانلار
لاڭ قىلىمىز دەيدۇ، لېكىن بۇلارنى ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى دەپ يىغلاپ بىر تۈركۈم كىشىلەرنى ئارقىغا سېلىۋالدى.
بىلمەيدۇ. ئەمدى گومىنداڭ ئاتايىن چاتاق چىقىرىۋاتاتى ئۇرۇمچى ۋالىسى مەھكىمىسى ئىلگىرى ئەبەيدۇللا روبەي-
دۇ قانداق؟ ئەھۋال مۇرەككەپ، مۇشۇ يېقىندا تۇرپاندىن دۇللايوۋنى خىزمىتىدىن قالدۇرۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا باش-
گومىنداڭ ھەربى شتاۋى مەن بىلەن ئەبەيدۇللا روبەيدۇۋغا ساقچى باشلىقى چۈشۈرگەندە تۇرپان خەلقى ئەبەيدۇل-
لايوۋنى چاقىرتىپ: يېقىندا بىر مۇنچە كىشىلەر چىچاڭلانى ھىمايە قىلىپ يېڭى چۈشكەن ساقچى باشلىقىنى ئۇ-
توپلۇنۇپ قوزغىلاڭ كوتەرمەكچى بولۇشۇپتۇ، بىز ئەسكەر ئۇرۇمچىگە ھايدىۋاتقان بولسا، ئەمدى مۇشۇ ۋاقىتتە مۇناسىۋە-
ئىشەتىپ بۇلارنى باستۇرىمىز، — دىدى، بۇلار مۇشۇ بىلى بىلەن ئەبەيدۇللانى ئامىمغا يامان كورسىتىپ يال-
بىلەن خەلق ئۈستىدىن قىرغىنچىلىق يۇرگۇزمەكچى، مانادىن گومىنداڭچى دەپ تۇرپاندىن ئۇرۇمچىگە چىقىپ
ئۇلارغا بىز ئوزىمىز ساقچىلارنى ئىشەتىپ بىر تەرەپ قىلىشقا مەجبۇر قىلدى » دىگەنلەرنى ئېيتىپ بەردى.
لىمىز دەپ ئۇلارنىڭ ئەسكەر چىقىرىشىغا ئۇنۇنمۇدۇم. كېيىن ئۇ ۋاقىتلاردا شىنجاڭ 7 ۋىلايىتىنىڭ ھەممە يېرىدە
ساقچىلارنى چىچانغا ئىشەتكەندە، ئادەم ئولتۇرۇش بولۇ گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى ساقچى ۋە ھەربى ئورۇنلارنىڭ
سۇن، ئۇرۇمچىدىن چۈشكەن ئـون نەچچە كىشىنى تىرۇخسىتى بىلەن ئوچۇقتىن — ئوچۇق گومىنداڭنى تىللاپ

ئىنقىلاۋىي ئامما ئارىسىغا كىرىشىۋېلىپ كەچقۇرۇن كۈندۈز يەرگە ئىشلەپ بۇغداي تېرىيدۇ، ئەمما بۇغداي پىشىپ
لۇك ئىشلىرىدىن ساقچى ۋە ھەربى ئورۇنلارغا دوكلات تۇرۇش ئالدىدا يەنى 1947 - يىلى 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى
قىلاتتى. تۇرپاندىمۇ خۇددى شۇنداق قىلدى، تۇرپاندىكى تۇرپاندىكى ھەربىلەر قوراللىق بىر لىيەن ئەسكەر ئىۋە-
ئاق سارايىنىڭ ئىگىسى غوپۇرقارى، ئۇنىڭ ئىنىسى ئابىتىپ يەرنىڭ كېيىنكى ئىگىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ھوسۇل-
نى يىغىۋالىدۇ، يەرنىڭ ئەسلى ئىگىلىرىنى ئېتىز بېشى-
لىمىت دىگەنلەر مۇشۇ رولنى ئوينىدى.
قىلمىمىز دىگەن ئوزغا كەلتۈرمەيدۇ. بۇ ئىش كوپچىلىك دېخانلارنىڭ نارازى-
ئابدۇراخمان مۇھىتى قوزغىلاڭ
تۇراقلاشلىغىنى قوزغايدۇ.
نەچچە كىشىنى ئۇرۇمچىگە قايتۇرۇپ ۋەزىيەتنى
تۇرغان ئىدى. گومىنداڭ ھەربىلىرى ئىشنى چوڭايتىپ تۇرپان ھەربى شتاب ئەزەلدىن بىرمۇ ئەسكەر تۇر-
قوراللىرىنى ئىشقا سالماقچى بولغان بولسىمۇ، بۇ پىلانىمايدىغان سىڭگىم ئېغىزى دىگەن يەرگە بىرىنىڭ قوراللىق
ئەمەلگە ئاشمىغاندىن كېيىن، بۇلار ئىلگىرىدىن ئوزلىرى ئەسكەر يوتكەپ كېلىپ خەلقنى قورقۇتماقچى بولىدۇ، شۇ-
نىشان قىلىپ كەلگەن تۇرپان ئاستانە يېزىسىدىكى تورغىنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ساختىپەز نادانىنى تاپىدۇ، بىلەن-
سوقما دىگەن يەرگە ھەربىلەرنى ئىۋەتىپ ماجرا تۇغدۇرمەكتىن قاچىدۇ دىگەندەك ئولكىلىك ھوكۇمەت ھەم ھەر-
بىلەر بىرلىشىپ بىر تۈركۈم لۈكچەكلەرنى توپلاپ ئۇرۇم-
رۇشقا كىرىشتى.
بۇ ئەسلىدە مۇنداق ئىش ئىدى. شىڭشىسەي ۋاقتىدە ۋەزىيەتنى جىددىلەشتۈرۈپ، تۈرلۈك ۋاقىئەلەرنى تۇغ-
تىدا (1933 - 1944 - يىللىرىچە) قولغا ئېلىنغان كىشىدۇردى. مەللىتى بىر، لېكىن مەسلىگى باشقا كىشىلەرنى
لەرنى خائىن دەپ مال - مۈلكىنى، يەر - زېمىنلىرىنى تەييارلاپ خەلق ئىچىدە بولگۈنچىلىك پەيدا قىلدى.
ھوكۈمەت مۇسادىرە قىلىپ شەخسلەرگە سېتىۋەتكەن ئىدى 1947 - يىلى 5 - ئايدا جاڭجۇڭ ئولكىلىك ھوكۈمەت
بىتىمدىن كېيىن مۇسادىرە قىلىنغان مۈلۈكلەرنى ئوز ئىگىلىرىنىڭ پىكرىنى ئالمايلا ئوزىچە مەسئوت سابىرنى
گىلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىشنى ھوكۈمەت ئېتىراپ قىلغانلىغىنى مەلۇم قىلىپ، 19 - ماي كۈنى ئۇنى شىنجاڭ
ئىدى. ئەمما بۇ ئىشقا ھەربىلەر قورال كۈچى بىلەن ئولكىلىك ھوكۈمەت رەئىسى قىلىپ بەلگىلەيدۇ. 28 - ماي
ئارىلىشىپ، يەرلەرنى ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىشكە توسقۇنلۇق خىزمەت تاپشۇرىۋالىدۇ، شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىد-
قۇنلۇق قىلدى. ئاستانىلىق ئىسمائىل مىراپ دىگەن كىشى مەسئوتنىڭ رەئىس بولغانلىغىغا نارازى بولۇشتى. ئۇ-
مۇسادىرە قىلىنغان يەرلىرىنى قولغا ئالالماي، داۋامچىدە شىنجاڭ ئۇيغۇر مەدىنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى
ھېچ يەرگە يەتكۈزەلمەي 1947 - يىلى 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى مەدىنىيەت كۇلۇبىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ
نى باللىرى بىلەن تۇرت سوقمىدىكى يەرلىرىگە بېرىدىنى ئاقارتىش ئويۇشمىلىرى بىرلىشىپ مەسئوتنىڭ

رەئىس بولىشىغا نارازى بولۇپ چوڭ يىغىن ئاچتى. يىغىنۇپ ئاخۇننى ئۆلتۈرۈۋەتتى. مىرزا يۈسۈپ تۇققان كور-
غىنىدا شىنجاڭنىڭ ھەر يېرىدىن كەلگەن زىيالىيلار، خەلقنىڭ بۈگۈرگە بارسا بۇنى بىكارغا كەلمىدى دەپ كورلا
چەل زاتلار، دىنىي ئۆلىمالار، سودىگەرلەر، مائارىپچىلارباش ئەگمىدە ھەربىلەر قولغا ئېلىپ ھېچقانداق ئاساس
ياشلار بولۇپ ھەر ساھەنىڭ ۋەكىللىرى سوزگە چىقىپ ئايوقلا مەخپى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئابدۇ قادىر ھەسەننى (ھازىر
خىرى غەربى شىمال مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ مۇدىرى جالىسپەن داشۋىدە) ئوز ۋاقتىدا خوتەن خەلقى بىتىمىگە ئا-
جىزجوڭ ھەم نەنجىن گومىنداڭ ھوكۇمىتىگە مەسئۇتنىساسەن سايلام ئوتكۈزۈپ خوتەن ناھىيىسىنىڭ شەنجاڭ -
رەئىسلىكتىن قالدۇرۇش ھەققىدە تېلېگىرام يېزىپ ئەۋەتتىلىرىغا سايلىغان ئىدى. سايلام ھەيئەتلىرى ئۈرۈمچىگە
لېكىن گومىنداڭ دائىرىلىرى خەلقنىڭ ئاۋازىغا قىلچە پەرۋايىتمىش بىلەن ھەربىلەر ئابدۇ قادىر ھەسەننى ئوغۇرلۇق-
ۋا قىلمىدى، كىم بىتىمنى ئىجرا قىلايلى دىسە شۇنچە قاماپ ئىچكىرىگە ئېلىپ قاچقاندا ئۈرۈمچىدىكى ئامە-
قاماشقا باشلىدى. ئۇيغۇر مەدىنى ئاقارتىشا بىلىپ قېلىپ ئۈرۈمچىگە كەلگەندە بۇنى قۇتقۇلدۇرۇپ
ئۇيۇشمىسىغا قورالىلىق ھوجۇم قىلىپ خىزمەتقالدى. مۇنداق ئىشلار شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە كوپ-
چىلەرنى ئۇرۇپ - دۇمبالاپ، قاماپ ئۇيۇشمىنى تار - مار قىلىپ كورۇلگەن بولۇپ مىساللار سانسىز. يالغوز تۇرپاننى
قىلدى. خەلق ئىچىدە كوزگە كورۇنەرلىك كىشىلەرنىڭ ھالساق كېچىلىرى كىشىلەر يوقاپ كېتىدىغان، كىشىلەر
ياتىغا خەۋپ يەتكەنلىكتىن ئۈرۈمچى ھەم ۋىلايەتلەرئويىدە خاتىرجەم ياتالمايدىغان بولۇپ قالدى. 1947 -
يوشۇرۇنۇپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولدى، بىرمۇنچىلىرى ئۈچ ۋىلى 6 - ئايدىلا پىچان ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ
لايەتكە قېچىپ بېرىپ پانا تاپتى. گومىنداڭ ھەربى سابىقۇساسى يۈسۈپ باقىنى، ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ
چى ئورۇنلىرى ئادەم قاماپ، ئولتۈرۈپ شىنجاڭنى باشقۇرغۇنى زىيەرنى، ئىقۇتقۇچى ياسىن رېقىپنى، سودى-
دىن زىندانىغا ئايلاندۇردى. مەسىلەن: ئەنۋەر يۈسۈپ ئەگەر يۈسۈپ تۇردىنى، پىچان ناھىيە خاندۇ يېزىسىنىڭ
ئارىپ نازارىتىنىڭ خىزمىتى بىلەن يەركەنگە بارسا يەناقچى سوجىڭى مەمەت قاسىمنى، پىچان ناھىيە لەمجىن
كەن ۋالىسى جۇفاڭگاڭ مەخپى قولغا ئېلىپ ئولتۈرۈۋەتتىيېزىسىنىڭ ساقچى سوجىڭى ئابلىمىت يۈسۈپنى ھەم خۇ-
بۇ ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭ بويىچە زىيالىيلار ئارا چوڭ لىا ئابدۇللانى قولغا ئالدى. پىچان ناھىيىلىك ساقچى ئى-
رازلىق دولقۇنى قوزغىغان ئىش ئىدى. 1947 - يىلى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئابلىمىت ئۆشۈرنى قولغا ئالماقچى
رۈمچىدە 25 - فېۋرال ۋەقەسىنى پەيدا قىلىپ ئۈچ ۋىلايىتىدا بىلىپ قېلىپ پىچاننى تاشلاپ قېچىپ كەتتى.
يەت ۋەكىللىرىنى پۇقراچە كىيىنگەن ھەربىلەر ئولكىلىچان ناھىيە لۈكچۈن رايونىنىڭ ئۇيغۇر مەدىنى ئاقار-
ھوكۇمەتكە قامىۋېلىپ ئۇلارنىڭ ھاياتىغا خەۋپ سالدىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى ئەخمەت نىياز داۋۇت (ھا-

زىر رايونلۇق كۆتۈپخانىدا) پىچاندا قولغا ئېلىنىشنى ئالۋەتنى ئوقۇدۇق دەپ يىگىبۇغا قاماپ ئولتۇرۇۋاتىدۇ.
دىن بىلىپ قېلىپ ئۇكچۇنگە قېچىپ كېلىۋالغان. ۋەزىيەت ئەنە شۇنچىلىك جىددى ھەم قورقۇنۇشلۇق
1947 - يىلى 6 - ئايدا تۇرپان يېڭى شەھەر غەرب بولسىمۇ ئابدۇراخمان موھىتى بىتىمگە قەتئى ئەمەل قىد-
دەرۋازا تېشىدىكى ئۆيغۇر ناۋاينىڭ بالىسىدىن گومىندا لىدۇ. شۇ كۈنلەردە يەنى 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 11 -
داڭنىڭ 4 ئەسكىرى كېلىپ بىر نەچچە ناننى ئېلىپ پۇ كۈنى گومىنداڭنىڭ تۇرپاندىكى ھەربى شىتاۋىدا مەخپى
لىنى بەرمەي ماڭغاندا بالا پۇلنى بەرمەمسەن دەپ بۇ مەجلىس ئېچىپ ئەتىسى ھەربى ھەم ئىشپىيونلىرىنى ئىش-
لارنىڭ ئالدىنى توسىسا بالىنى مىلتىق بىلەن ئېتىپ قويۇ قا سېلىپ ئابدۇراخمان مۇھىتىگە قارشى نامايىش قوزغى-
قارىماي كېتىدۇ، بالىنىڭ پۇتى ئېغىر يارىلىنىدۇ. بازار ماقچى ۋە بۇ نامايىشتا ئابدۇراخماننى ئۆرۈپ ئولتۇرۇپ
دىكى ساقچىلار بېرىپ ئەسكەرلەرگە بالىنى نىمىشكە ئاتا ئاندىن بىز بىلمەيمىز، خەلقنىڭ ئىشى دىمەكچى بولى-
تىڭلار دىسە 4 ئەسكەر ساقچىلارغىمۇ بوي بەرمەي كازا دۇ. لېكىن بۇ يىغىنغا قاتناشقان بىر خۇيزۇ كىشى يى-
مىسىغا كىرىپ كېتىدۇ. ساقچىلار بۇنى ئېنىقلايمىز دى غىندىن چىقىپ ئابدۇراخمان مۇھىتىنىڭ ئۆيىگە مەخپى
سە ئىشىك ساقلاپ تۇرغان ئەسكەرلەر مىلتىق تەڭلە كېلىپ: «مەن سىنىڭ داداڭنىڭ تۇزىنى كوپ يىگەن،
ساقچىلارنى كازارمىغا كىرگۈزمەيدۇ. ئەھۋالنى كورگە سىنىڭ بېشىڭغا ئولۇم كېلىۋاتىدۇ» دەپ ئېچىلغان مەج-
ئامما ئىچىدە نارازىلىق پەيدا بولۇپ كىشىلەر توپلۇشۇ لىسىنىڭ سۈيىقەست پىلانلىرىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. ئابدۇ-
غۇلغۇلىغا چۈشىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ھەربى شتاپتىن ئابدۇراخما راخمان بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ تۇرۇش
مۇھىتى بىلەن ئەبەيدۇللا روبەيدۇللايوۋنى چاقىرتىپ ئۈچۈن شۇ كۈنى شەھەر سىرتىغا چىقىپ كېتى-
كىشىلەر جىدەل چىقارغىلىۋاتىدۇ. بىز ھازىر شەھەر ۋاتسا شەھەر دەرۋازىسىدا تۇرغان ئەسكەرلەر توسۇپ قو-
ھەربى ھالەت ئېلان قىلىمىز دەيدۇ. ئابدۇراخمان ئۇلا يىدۇ، ئابدۇراخمان ئۆيىگە قايتىپ تۈندە شەھەر سىپى-
نىڭ ھەربى ھالەت ئېلان قىلىشىغا قوشۇلمايدۇ ۋە ئام لىدىن ئاغامچا بىلەن سىرىلىپ چۈشۈپ يەمشى يېزىسىغا
ئالدىغا كېلىپ ئىشنى كېيىن ئېنىقلايمىز، غۇلغۇلا قىلى كېتىدۇ. ئابدۇراخماننى شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقارماي
مىساڭلار دەپ نەسىھەت قىلىپ ئاممىنى تارقىتىدۇ. بۇ ئى توسۇپ قويغىنىنى كورگەن كىشىلەر، شۇ كۈنلا ناھىي-
تىن ھىچقانداق نەتىجە چىقماي خەلقنىڭ دەردى ئىچى نىڭ يېزىلىرىغا ھاكىمنى ئەسكەرلەر شەھەر ئىچىگە سو-
دە قالىدۇ. دىمەك ھەممە يەردە زوراۋانلارنىڭ زورلۇق لىۋالدى. تاشقىرىغا چىقارمايۋاتىدۇ دىگەن خەۋەرنى يەت-
زومبۇلۇقلىرى چېكىدىن ئاشقان ئىدى. تۇرپان يېڭى شە كۈزىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان خەلق ئىچىدە كونا ئاداۋەتلەر-
ھەردىكى تۇمۇرچى ئىمىن ئاخۇننى ئىلىدا چىقىدىغان گە يېڭى غەزەپ-نەپرەتلەر قوشۇلۇپ ئەمدى، پىچاق سو-

گەككە يەتتى دەپ تۇرپان، پىچان، توخسۇن خەلقى قوز
غالمىساق بولمىدى، ھايات ياشاش ئۈچۈن ئىنقىلاپ قى
لىش كېرەك دەپ، جەبرى-زۇلۇم دەستىدىن سەۋر قاچ
سى تولۇپ، پارتلاپ كېتىش ئالدىدا تۇرغان خەلق قىس
قا ۋاقىت ئىچىدە ستىخىيىلىك ھالدا قوزغىلاڭ تەييار
لىقىغا كىرىشتى.

لۈكچۈندە ئەخمەتنىيازداۋۇت باشچىلىقىدا بىر تۈر
كۈم خەلق ساقچىغا بېسىپ كىرىپ ساقچىلارنىڭ قورال
رىنى تارتىۋالدى ۋە خەلق قولىدىكى قوراللارنى جەملە
60 تال مىلتىق بىلەن 210 كىشىنى ئاتلاندۇردى. ياڭ
خى يېزىسىدىن ئىمىن ئاخۇن خەلقنى قوزغاپ تۇرت سو
ما كارىزدىكى گومىنداڭچىلارغا ھۇجۇم قىلىپ 11 تال مى
تىقنى قولغا چۈشۈردى. ئاستانە ساقچى سوجىڭى رەجە
توختى (ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق رادىيو ئىستانسىسىدە) قو
غىلىپ ئاستانە، قاراخوجا خەلقىنى باشچىلىق قىلىپ لۈك
چۈندىكى ئەخمەتنىياز داۋۇت ھەم ئىمىن ئاخۇنلارغا خە
ۋەر قىلىپ 1947-يىلى 7-ئاينىڭ 13-كۈنى ئەتتە
گەن سائەت 5 دە يېتىپ ئۈلگىچە، ئېتىپ ئول دەپ (ئاب
دۇراخمان مۇھەتى ئاستانە يېزىسىغا يېتىپ كېلىشتى
ئىلگىرى) سىڭگىم ئېغىزىدىكى زامانىۋى قوراللار بىلە
قوراللانغان گومىنداڭنىڭ بىر يىلىك مۇنتىزىم ئەسكىرىگە
ھۇجۇم قىلدى. بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىشقا قاتناشقا
خەلقنىڭ سانى مىڭدىن ئارتۇق. ئۇرۇشقا رەسمى قاتنا
قان ئەرلەردىن باشقا، ئوزۇق-تۈلۈك توشۇۋاتقان ئاياللا
مۇ بار ئىدى. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى سىڭگىم ئېغىزى

دىن كېلىۋاتقان سۈنىڭ باش تەرىپىدە بولغانلىقتىن سۇ-
نى توسۇپ قۇملۇققا قويۇۋېتىپ، ئاستانە، قاراخوجا خەل-
قى بولۇپمۇ ئۇستەڭ بويلاپ ئولتۇرۇش قىلىۋاتقان خەلق
ئۇسسۇزلۇقتىن ئالدىراپ قالغاندا يۇرت ئىچىدىكى قۇ-
دۇقلاردىن قاپاقلاردا ئالدىنقى سەپكە سۇ توشۇۋاتقان ئا-
ياللار، ئوغۇل-قىز كىچىك بالىلارنى قوشقاندا بىر نەچ-
چە مىڭ ئادەم بار ئىدى. خەلقنىڭ قولىدىكى قوراللار-
نى بەزەن ماتىرىياللاردا 5-6 يۈز تال مىلتىق، 20 دىن
ئارتۇق ئېغىر-يېنىك پىلىموت بار دەپ كۆرسىتىدۇ، ئە-
مەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس، 106 تال مىلتىق، بىر دا-
نە يېنىك پىلىموت، 5 ئاپتومات بار ئىدى. ئومۇمەن مىل-
تىق، پىلىموت، ئاپتوماتلارنىڭ ئوقى ناھايىتى ئاز ئىدى،
گىراناتمۇ يوق ئىدى. بۇ قوراللار نەدىن كەلگەن؟ ئۈ-
رۈمچىدىن كەلتۈرۈلگەن ئەمەس، بىر تال دىكتار پىلى-
موتنى ياڭخىلىق ئىمىن ئاخۇن گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن
ئېلىۋالغان، شۇ ۋاقىتلاردا گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ھەم-
رالىرىنىڭ قوراللىرىنى ئوغۇرلاپ چىقىپ ساتاتتى. 5 تال
ئاپتوماتنىڭ ئىككىسىنى ئاستانىلىق مەخمۇت ئۇستا يا-
سىغان، 2 تالنى يەنە خەلق گومىنداڭ ھەربىلىرىدىن سې-
تىۋالغان، مىلتىقلار بولسا تۇرپان، پىچان، توخسۇنلاردى-
كى قوزغىلاڭ كۆتەرگەن ساقچىلار كۆتۈرۈپ كەلگەن ۋە
دۈشمەندىن تارتىۋالغان مىلتىقلاردىن ئىبارەت. خەلق ئۆز
قولىدىكى ئازغىنە ناچار قوراللار ھەم ئوقلىرى كەمچىل
بولۇشقا قارىماي كۈچلۈك دۈشمەنگە ئۆز ئىختىيارى بىلەن
فىدائى بولۇپ ئالدىدىن ئېتىلىۋاتقان پىلىموت، ئاپتو-

مات ھەم ئۈستىدىن چۈشۈۋاتقان مىنامىيوت ئوقلىرى، گىم-
راناتلارنىڭ پارتلاپ تۇرۇشىغا قارىماي ھۇجۇم قىلىپ، بىرسى يىقىلسا يەنە بىرسى ئىز بېسىپ گومىنداڭ ئەس-
كەرلىرىنىڭ پوتەيلىرىنى ئۇرۇپ - چېقىپ ئۇرۇش قىلدى. مەسىلەن: گۇلى دۈشمەننىڭ پوتەيىگە ھوجۇم قى-
لىپ يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقاندا دۈشمەننىڭ ئوقى تېگىپ يى-
قىلسا، ھەسەن تومۇر ئىز بېسىپ يۈگرەيدۇ. ئۇنىڭغا ئوق تېگىپ يىقىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىزىدىن ئابدۇرازاق ھوجۇمغا ئۆتىدۇ. دېمەك بىرسى ئۆلسە يەنە بىرسى جان پىدا قىلىپ ئارقىمۇ - ئارقا قۇربان بېرىپ دۈشمەننىڭ پوتەيلىرىنى تالقان قىلىدۇ. بىر پوتەيگە ھۇجۇم قىلىس ئون بىر كىشىنى قۇربان بېرىپ ئاخىرى پوتەينى ئالىدۇ. بۇ ھەقتە خەلقتە مۇنداق ناخشا چىققان: «ئېغىزلاردا جەلا قىلغان، ھاكىم بىلەن ئىمىنجان، قوللىرىمىزدا تاياق - توق ماق، شېھىت بولغان ئون بىر جان». يەنە كىشىگە چوڭقۇ تەسىر قالدۇرغىنى گۇلى ياردار بولۇپ يېتىپ قال غاندا، مەن بولالمىدىم، قوراللىرىنى ئېلىۋېلىڭلار، دۈشمە نىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتمىسۇن دېگەن. دېمەك ئۆزىنىڭ ئاخىرقى بىر نەچچە مىنۇتلۇق ئۆمرى قالغاندىمۇ، قورال دۈشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتمىسۇن دەپ غەم قىلغان بۇ ئەلۋەتتە قوزغىلاڭ كۆتەرگەن خەلقنىڭ قانچىلىك قەھ رىمان، قەيسەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپلا قالماستىن، بەل كى خەلقنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قانچىلىك غە زەپ - نەپرەتلىرىنىڭ بارلىقىنى، گومىنداڭ ھوكۇمىتىدىن خەلقنىڭ قانچىلىك زېرىكىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ

ئەينى ۋاقىتتا قوزغىلاڭغا قاتناشقان قوراللار ماڭا مەلۇم بولسىمۇ، مۇشۇ ماقالىنى يېزىشتا قوزغىلاڭغا قات-
ناشقان يولداشلاردىن سوراپ قايتا ئېنىقلاپ كۆردۈم. شۇ-
نىڭ ئۈچۈن مېنىڭ دېگىنىم ئېنىق ھەم توغرا.

يۈز نەچچە تال مىلتىق بىلەن قوراللانغان خەلققە شۇ ۋاقىتتىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى 7 يىلك 2 تۈمەن ئەسكەرنى ئىشقا سېلىپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. ئىش-
نىڭ ئەسلى قانداق بولسا شۇنداق قويۇش، تارىختىن خۇ-
لاسە چىقىرىشتا كۆز بويىماسلىق كېرەك.

بەزەن ماتېرىياللاردا سىڭگىم ئېغىزىدىكى قوزغىلاڭ-
نى باستۇرغاندا 450 - 500 كىشى ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى، 100 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئالغانلىقىنى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە قەشقەردىن 50 كىشى، باشقا يەرلەردىن 30 كىشى بولۇپ جەمئىي 80 كىشىنى قولغا ئالغانلىقى كۆر-
سىتىلىدۇ. بۇ سان توغرا ئەمەس. بۇ سان پەقەت ئۇرۇش ئۈستىدە ئۆلگەنلەرنى كۆرسىتىشى كېرەك. ئەمما قوزغىلاڭ-
نى باستۇرغاندىن كېيىن خېلى كۆپ ۋاقىتقىچە يۇرت ئىچىدە تەكشۈرۈش قىلىپ كېچىلىرى ئوغۇرلۇقچە ئەپ كې-
تىپ ئۆلتۈرۈلگەن كىشىلەر ئاز ئەمەس. مەسىلەن: ئابلىز مۇھىتى، ئابدۇللا موھىتى ھەم سابىت قارىغا ئوخشاش مەخپىي ئۆلتۈرۈلگەنلەر ئاز ئەمەس. سىڭگىم ئېغىزىدىكى قوزغىلاڭنى باستۇرغاندىن كېيىن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئاستانە، قاراخوجا يېزىسىدىن باشلاپ قىرغىنچىلىق يۈر-
گۈزدى. خەلق ئۆي ماكانىنى - تاشلاپ بالا - چاقىلىرى بىلەن جاڭگالغا قاچتى. كۆپچۈلۈك سۇيى بار ۋە سۇيى توختىغان

كارىزلارنىڭ قۇدۇقلىرىغا كىرىپ موكۇندى، گومىنداڭ ئەسا مۇددىئاسىدا قوزغالغان ئىنقىلاۋىي ھەركەت بولۇپ خەلق ـ
كەرلىرى خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى ھەت نىڭ تەلىۋى ھەققانى ئىدى.
تا توخۇلارنىمۇ تۇتۇۋېلىپ كەتتى. ئۇچرىغان كىشىلەر. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ۋە ئەكسىيەتچى ھەر ـ
نى تۇتۇپ خەنجەر بىلەن بوغۇزلاپ بېشىنى كېسىپ، تې بىلەر بولسا بىتەمنى ئىجرا قىلىشقا ھەر جەھەتتىن توس ـ
نىنى قۇدۇققا تاشلىدى. مۇنداق ئىزسىز يوقالغانلارنى يۈرت قۇنلۇق قىلىپ خەلق ئىشلىرىغا ئارىلاشتى. خەلق 11 ماد ـ
نىڭ مۇناسىۋەتلىك كىشىلىرى ئارقىلىق گومىنداڭ ھەر دىلىق بىتىم بويىچە ئىش قىلىمىز دىسە، گومىنداڭ ئەك ـ
بىلىردىن سوراتسا، ھەربىلەر ماقۇل، كېلىپ تونۇۋالسۇن سىيەتچىلىرى خەلقنى باستى. خەلققە زورلۇق قىلىپ قا ـ
دەپ يىگىبۇ ئالدىدا ئادەم باشلىرىنى سىمغا قاتارلاپ ئېس مىدى، ئۆلتۈردى. ئۇلارنىڭ زوراۋانلىقلىرىغا قاراپ خەلق
سىپ قويۇپتتى . كىشىلەر مۇشۇ يەردىن ئۆزىنىڭ ئاتىس بارغانسېرى ئۆز ھاياتىدىن ئۈمىت يوقلىغىنى ھېس
ياكى بالىسىنىڭ بېشىنى تونۇپ قايتۇرۇپ كەلگەندىن كې قىلدى. خەلق ئۆز غېمىنى ئۆزى يىمىسە ناھەقلىق ئاس ـ
يىن نامىزىنى چۈشۈرۈپ تېنى يوق باشنى دەپنە قىلغان تىدا ئىزىلىپ ئۆلىدىغانلىغىنى چۈشۈنۈپ، ئۆزىنىڭ چىد ـ
مۇنداق ئۆلتۈرۈلگەنلەر ئاز ئەمەس. قىش يولىنى ئىزدەپ ئاخىرى بۇ ھەققانى كۆرەشكە ئاتلاندى.

تۇرپان دىخانلار قوزغىلىڭى ئاساسى جەھەتتىن تۇ قوزغىلاڭ كوتۇرۇلگەندىن كېيىن ئەكسىيەتچىلەر بۇ
گەپ، ئابدۇراخمان موھىتى باشچىلىغىدا پارتىزانلار ئۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇش، خەلقنى قىرغىن قىلىش ئۈچۈن
ۋىلايەت تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇرۇمچى گې ئەپچىل باھانىلەرنى ئويدۇرۇپ چىقاردى: قانداقتۇر ۋە ـ
نېرال شتاۋىدىن لى خۇگېيۇن باشچىلىغىدىكى تېرورلۇ تەنىنىڭ بىرلىگىنى پارچىلايدىغان، خەنزۇلارغا قارشى تۇ ـ
گۇرۇپپىسىنى تۇرپانغا ئىۋەتىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى قوللىدىغان قوزغىلاڭ دەپ تۇرپان خەلق قوزغىلىڭىغا قارا
ئالدى ۋە ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. شىڭ شىسەي ھوكۇمرانلى چاپلاپ، كەڭ كولەمدە ھەربى كۈچلىرىنى سەپەرۋەر قىد ـ
قىلغان دەۋردە تۈرمە ئىچىدە سوراقچىلىق قىلىپ كىش لىپ بۇ ئۈچ ناھىيە خەلقى ئۈستىدىن قىرغىنچىلىق يۈر ـ
لەرنى قىيناپ ئۆلتۈرۈپ قولى قان بىلەن بويالغان لى گوۋزدى. ئۇلارنىڭ مەقسىدى تۇرپان خەلق قوزغىلىڭىنى
خۇگېيۇننىڭ تۇرپاندا قىلغان ئەسكىلىكلىرى ھازىرغى باستۇرۇش ئارقىلىق خەلقنىڭ يۈرىگىنى مۇجۇپ تاشلاش.
كىشىلەرنىڭ يادىدىن كوتۈرۈلگىنى يوق. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى تە ـ
ئومۇمەن ئېيتقاندا تۇرپان، پىچان، توخسۇندىكى دى رەپكە ئۆز كۈچىنى كورسۇتۇپ قويۇشتىن ئىبارەت ئىدى.
خانلار قوزغىلىڭى، 1946 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئىمزالانغان شۇڭا ئۇلار تۇرپان خەلق قوزغىلىڭى كوتۈرۈلۈش بىلەن
ماددىلىق بىتىمنى ھىمايە قىلىش ۋە ئۇنى ئىجرا قىلمىغ يەن زىمىننىڭ 4 يىلڭ (باتالىيون) ئەسكىرىنى، ئاتلىق

5 - كورپۇستىن يې چاڭشۇنىڭ ئاتلىق پولكىنى، قۇمۇلدىكى قىلىنمىسۇن، كىمدە - كىم دەخلى قىلسا چارە كورۇ-
تۇرۇشلۇق 178 - دىۋىزىيىنىڭ 2 باتالىيون ئەسكەرلىرىلىدۇ دەپ ئۇقتۇرۇش قىلغان. شۇڭا تۇرپان قوزغىلىڭىدا
قارا شەھەردە تۇرۇشلۇق 128 - دىۋىزىيىنىڭ بىر پولك ئەسھېچكىم بىرەر خەنزۇغا دەخلى قىلغىنى يوق. پەقەت ئەك-
كىردىنى، ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق 46 - دىۋىزىيىنىڭ بىرباتسىيەتچىلەرگىلا قارشى تۇرغان. پاكىت ئەشۇنداق ئېنىق
تالىيون ئەسكىرىنى ئىشقا سېلىپ، جەمى 106 تال قىرتۇرغان يەردە، پاكىتنى بۇرمىلاپ تۇرپان قوزغىلىڭى خەن-
رال بىلەن قوزغالغان تۇرپان خەلقلىرىگە قارشى ئاق تېرۇلارغا قارشى تۇراتتى دېيىش، شۇ ۋاقىتتىكى ئەكسىيەت-
رورلۇق يۈرگۈزدى. نەتىجىدە 500 دىن ئارتۇق دىخانلارچى جاللاتلارنىڭ جىنايى مەسئۇلىيەتتىن باش تارتىدى-
نى، ياشلارنى، زىيالىلارنى قىرىپ تاشلىدى. 11 ماددىلىغان توھمەت سوزىدىنلا ئىبارەت. ئۇلار ئەشۇنداق توھ-
جىتىمىنى ھىمايە قىلىش ۋە ئىجرا قىلىش ئۈچۈن قوزمەتنى چاپلاپ يۈزلىگەن ئىنقىلاۋىي ياشلارنى، دىخانلارنى
غالغان خەلق ئۈستىدىن ئاق تېررورلۇق يۈرگۈزۈپ، نۇرقىرىپ تاشلىدى. بىز شۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ ئەكسىيەتچى-
غۇنلىغان بىگۇنا خەلقلەرنى ئولتۇرۇپ قانغا بوياپ تاشلىرى باستۇرۇپ تاشلىغان قىرىنداشلىرىمىزنى ئەسلىگەندە ئېپ-
لىغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئاقنى قارا قىلىۋېتىمىز ۋە قايغۇرۇمىز. ئۇلار ئۆز جانلىرىنى پىدا قى-
بىگۇنا قىرىلغان تۇرپان خەلقىغە قانداقتۇر «ۋەتەنىلىپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۆرەش قىلغان

پارچىلىماقچى بولغان، خەنزۇ خەلقىغە قارشى تۇرغان» دېگەندى.

بوھتان قىلسا، بۇنىڭغا قانداقمۇ تاقەت قىلىپ تۇرغىلى سوزۇمىنىڭ ئاخىرىدا تارىخ تەتقىق قىلغۇچى يولداش-
لارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن يەنە بىر نەچچە جۈملە سوز
بولسۇن؟

تۇرپان قوزغىلىڭى كوتۇرۇلۇش بىلەن تەڭ ئوزىقىلىشقا توغرا كەلدى.

مەيلى شەھەر، مەيلى يېزىدا، مەيلى قايسى مىللەتتىن بو 1 - 1947 - يىلىدىكى تۇرپان خەلق قوزغىلىڭى خەن-
سۇن قورال تۇتقان گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئەسكەرلىرىۇ خەلقىغە قارشى تۇرغان قوزغىلاڭ ئەمەس. قوزغىلاڭ
گىلا قارشى ئۇرۇش قىلىشنى ئاساسى پىرىنسىپ قىلىۋېلغان خەلق ۋە قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلغان كىشىلەر
ئەمىلىيەتتىمۇ شۇنداق بولدى. مەسىلەن: لۈكچۈندە ئېخەنزۇ خەلقى بىلەن ئەكسىيەتچى ھوكۇمەتنى پەرق قى-
مەت نىياز داۋۇت قوزغىلاڭ كوتۇرۇپ ساقچى ئورنىغا لمايدىغان نادانلاردىنمۇ ئەمەس. قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك
سىپ كىرگەندە بىرمۇ كىشىنى ئولتۇرگىنى يوق. خەلىغان ئىلغار زىيالىلار 1937 - يىلىدىن باشلاپ يەنئەن-
نى قوزغاپ سىڭگىم ئېغىزىدا ماڭغاندا قوزغىلاڭچىخەلدىن كەلگەن كوممۇنىستلاردىن تەربىيە ئېلىپ، بىللە ئىش-
يىغىپ مەيلى ساقچى، مەيلى پۇقرا خەنزۇلارغا دەپ، ئۇلارنىڭ تەسىرىنى ئوزىگە چوڭقۇر سىڭدۇرۇپ ئىن-

قىلاپ قىلىشنىڭ يولىنى تاپقان ۋە كېيىنكى كۈندە ش
كوممۇنىستلار بىلەن بىرلىكتە گومىنداڭ زىندانلىرىدا ئا
زاپ چەككەن كىشىلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاز سان
لىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇ خەلقىنىڭ تەقدىرى بىر ئى
كەنلىكىنى چۈشۈنەتتۇق. كومپارتىيىگە يېقىندىن ئەگى
شىپ سوتسىيالىزىم قۇرۇشنىڭ ئۇلۇغۋار غايىلىرىغا ئىنت
بولغان ئىدۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن 1946 - يىلى ئۇرۇ
چىدىكى غەربىي زالدا ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۈچ ۋ
لايەت ۋەكىللىرى، جاڭ جىجوڭ ۋە گومىنداڭ تەپتى
پالاتاسىنىڭ باشلىقى يۈي يۇرېن قاتارلىق گومىنداڭ ئە
باپلىرى قاتناشقان ھالدا ئېچىلغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت
نىڭ قايتا تەشكىل قىلىنغانلىقىنى تەبرىكلەش چوڭ يى
غىنىدا 7 ۋىلايەتتىكى ھەر مىللەت مەدىنى ئاقارتىش
ئۇيۇشمىلىرى ۋە باشقىلار بولۇپ 17 ئاممىۋى تەشكىلا
نامىدىن سۆزگە چىقىپ مۇنداق ئۈچ مەزمۇندا سۆز قىل
غان ئىدىم: ①بەزىلەر ئۈچ ۋىلايەت كىشىلىرىنى ئوغر
لار دەپ ئاتايدىكەن بۇنداق ئاتاش خاتا. چۈنكى ب
كىشىلەرنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركىتى ھەر مىللەت خەلق
نىڭ تىلەك - ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

② بەزىلەر ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنى مەلۇم بىر ت
رەپنىڭ قۇتقۇزۇشى بىلەن بولغان دەيدىكەن. مۇنداق دې
يىش توغرا ئەمەس. چۈنكى ئىنقىلاپنى ئېكىسپورت قىل
غىلى بولمايدۇ. مەركەزنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى
نىڭ تەلەپ - ئارزۇلىرىنى چۈشۈنۈشىنى سورايمىز، بۇ تەلەپ
ئارزۇ ئەلۋەتتە ھەممە مىللەت ھوقۇقتا باراۋەر بولۇشتىن ئىبارە

③ بەزىلەر 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنى خەنزۇلارغا قار-
شى قوزغالغان „قوزغىلاڭ“ دەيدىكەن. ئۇنداق قاراش خاتا.
بىز شۇنداق قارايمىزكى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى
خەنزۇ خەلقىگە ئەسلا قارشى ئەمەس، پەقەت ھەممە مىل-
لەت باراۋەر ھوقۇقتا ئىگە بولۇشى كېرەك:
مەملىكىتىمىزدە ۋە ئۆلكىمىز شىنجاڭدا ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان كوم-
مۇنىستلارنىڭ ھەممىسى خەنزۇلاردىن ئىبارەت،ئۇلار خەلق-
نىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلغاچقا گومىنداڭ ھۆ-
كۈمرانلىقىنىڭ زىندانلىرىدا دەھشەتلىك ئازاپ چەكمەك-
تە، شۇنداقلا بۇ گومىنداڭ ھاكىمىيىتىدىكىلەرمۇ خەنزۇ-
لاردۇر. بىز شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئەنە شۇ كوم-
مۇنىستلارنى خەنزۇ خەلقىنىڭ ئەڭ ياخشى پەرزەنتلى-
رى دەپ تونۇپ كەلدۇق ۋە ئۇلارغا يېقىندىن ئەگەشتۇق،
شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ تۈرمىلارغا قامالماسلىقىنى، تۈر-
مىلاردىن بوشۇتۇلۇشىنى باشتىن ئاخىر تەلەپ قىلىپ كەل-
مەكتىمىز. ھالبۇكى: بىزنىڭ تەلىۋىمىز شۇنداق تۇرسا
يەنە بىز قانداق قىلىپ خەنزۇ خەلقىگە قارشى تۇرغان
بولۇپ قالىمىز، دىدىم.

2 - بەزىلەر تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ بايراقلىرى-
نى قولغا چۈشۈرۈپ ئالغانلىقىنى ئېيتىشىدۇ ۋە ئۇزلىرى-
نى شەرقى تۈركىستان پارتىزانلىرى دەپ ئاتىدى، دەي-
دۇ. بۇ پۈتۈنلەي يالغان سۆز. چۈنكى قوزغىلاڭ كۆتەرگەن
خەلقنىڭ قولىدا ھېچقانداق بايراقمۇ بولمىغان، ھەممى-
نىڭ ئارزۇسى 11 ماددىلىق بىتىمنى ئىجرا قىلىش، ئەر-

كىنلىكىنى تەلەپ قىلىش بولۇپ قوزغىلاڭ ۋاقتىدا ئۆز -
لىرىگە ھېچقانداق ئاتمۇ قويمىغان ئىدى. لېكىن قوزغى-
لاڭ كۆتەرگەن خەلقنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى دەھ-
شەتلىك باستۇرغاندىن كېيىن ھايات قالغان كىشىلەر چى-
چاڭغا توپلىنىپ ئاندىن ئۆزلىرىگە تۇرپان پارتىزانلىرى
دەپ نام بەردى ۋە ئىلى تەرەپكە يۈرۈش قىلدى.

3 - بەزىلەر تۇرپان قوزغىلىڭىنى ئەخمەتجان قاسى-
مى ئۈرۈمچى يەنخۇا يۈەندە پىلانلىغان، تۇرپان ئاستانە-
نى بازا قىلدى، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ناماقجاننى تۇرپانغا
قوزغىلاڭ قىلىشقا ئەۋەتتى دىدى. بۇ سۆزلەرمۇ پۈتۈنلەي
يالغان. مەسىلەن: 47 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا
توخسۇندىن ئاقۇپ ھەم ھىساممىدىن دىگەن كىشىلەر ئۈ-
رۈمچىگە چىقىپ، گومىنداڭ كىشىلىرىنى كېچىلەردە ئۆ-
غۇرلاپ كېتىۋاتىدۇ. يۈرۈش - تۇرۇش ئەركىنلىكىمىز قال-
مىدى، ھاياتىمىز خەۋپ ئىچىدە قالدى، شۇڭا ئالغو-
تاغلىرىغا قېچىپ چىقىۋالدۇق؛ قوزغىلىساق جېنىمىز سا-
قالمايدىغان ئوخشايدۇ، لېكىن بىزدە بىر تال قورال-
يوق، ئىلى تەرەپ ياردەم قىلارمىكىن دىدى. مەن ئى-
ۋەكىللىرىدىن سورىۋىدىم، ئۇلار مۇنداق قىلىش بىتىمگە
خىلاپ بولىدۇ دەپ جاۋاپ بەردى. ئۇنىڭ كەينىدىن
ئوشۇر كېرەم (ھازىر ئىلى ناھىيىسىدە) چىقىپ، ئادەم قا-
ماش، مەخپى ئولتۇرۇشلەر ئەۋج ئېلىپ كەتتى، قوزغى-
لاڭ قىلمىساق باشقا ئامال قالمىدى دەپ كەلدى. مە-
ئۇنىڭغا ئىلى تەرەپ قوزغىلاڭ قىلىش بىتىمگە خىلاپ بو-
لىدۇدەۋاتىدۇ، دىدىم.

بىر يىغىلماقىنىڭ كۆلىمىگىمۇ بار. 1949 - يىلى خەلق
ئازاتلىق ئارمىيىسى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھ-
بەرلىكىدە شىنجاڭنى تىنچلىق بىلەن ئازات قىلدى. ئۇلۇغ
كومپارتىيە بىز ھەر مىللەت خەلقنى جاپا - مۇشەققەت،
بالايى - ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ چەكسىز خوشال قىلدى. گو-
مىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قىرىپ تۈگۈتەلمىگەن تۇرپان
قوزغىلاڭچىلىرى شەرەپلىك ھالدا خەلق ئازاتلىق
ئارمىيە سېپىگە قوشۇلدى. ئەھۋال ئەنە شۇنداق تۇرۇقلۇق
ھازىر 35 يىل ئۆتكەندىن كېيىن بەزىلەر تۇرپان دىخان-
لىرىنىڭ ئىنقىلاۋىي قوزغىلىڭىنى ۋەتەن بىرلىكىنى بۇ-
زۇش، خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش دەپ يەنە بىزنى ھاقا-
رەتلەپ تۆھمەت چاپلىسا بۇ ئەلۋەتتە ناھايىتى چوڭ نا-
ھەقلىق بولار. ھەقىقى ئەھۋالنى ئۆز بېشىمىزدىن كۆچۈر-
گۈچىلەر قۇلۇغىمىزنى يوپۇرۇپ ئېلىپ ئەھۋالنىڭ ئەي-
نىنى خەلق ئاممىسىغا ئىنكاس قىلمىساق، ئىنقىلاپ يو-
لىدا قۇربان بولغان قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قەبرى ئالدى-
دا قانداقمۇ باش كۆتۈرۈپ تۇرالايمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن
ھەقىقى پاكىت ــ ھېچقانداق بۇرمىلانماستىن، تۇرپان
خەلقىنىڭ 1947 - يىلدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە
قارشى كۆتەرگەن قوزغىلىڭى ئىنقىلاۋىي ھەركەت دەپ تا-
رىخ سەھىپىسىدىن ئورۇن ئېلىشى كېرەك. تارىخ بۇنىڭدىن
ھۆكۈم چىقارسۇن.

1933 - 34 - يىللاردا قـەشقەردىكى خەلق قوزغىلاڭلىرى ۋە قىرغىزلار بىلەن بـولغان مۇناسىۋىتى

هوسۇيىن هاجى

1

چېكىدىن ئاشقان ۋەھشى زالىم ئىدى. ئۇ خەلقلەرگە زۇ-
لۇم سېلىپ دىخانلارنى مەجبۇرى ھايداپ كېلىپ بوز يەر
ئاچتۇرغان ئىدى. بۇ جەريانىدا ئۇرۇپ – چېپىپ ئـولتۇ-
رۇلگەن ئادەملەر ناھايىتى كوپ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ-
لۇغچاتتىكى ماي كانىنى ئاچتۇرۇپ، مۇم شام ياستىپ،
قىرغىز خەلقىنى قىيناپ بىكارغا ئىشلىتىپ جېنىدىن جاق
تويغۇزىدۇ. ئۇ يەنە تۇرمۇشتا چىرىكلەشكەن شەھۋەتپەرەس
ئىدى. قۇۋۋەت دورىسى ياسىتىمەن دەپ خەلققە مىڭدانە
تاق قۇشقاچنىڭ تىلى ۋە مېڭىسىنى ئالىۋاڭ سالىدۇ. نە-
تىجىدە بىر كەمبەغەلگە 100 دانە قۇچقاچ ئالىۋاڭ چۈشكەندە ئۇ
كەمبەغەل قۇچقاچنى تۇتالمايدۇ. تۇتسىمۇ سانىنى توشقۇزالماي-

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بـولۇ.بەگ ”قىپنى قۇچقاچ„ دەپ سوراپ كەلگەندە، كەمبەغەل تۇ-
غان شىنجاڭدا ئـوتمۇشتىكى قۇللۇق ۋە پېودالىزمـىنىلمىدىم دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. زالىم بەگ ئۇنى كايىپ – تىللاپ
هوكۇمرانلىق قىلغان جاھالەت دەۋرىدە زۇلۇمغا چىدىماتىتەيگە مەلۇم قىلىدۇ. ماتىتەي ئۇ كەمبەغەلنى تۇتتۇ-
ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتكە قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى دۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ پېيىنى كېسىپ تاشلايدۇ. مۇشۇنىڭ-
ۋاملىق بولۇپ تۇرغانلىقى تارىخىمىزدا ناھايىتى ئېنىق ئوخشاش زۇلۇم تۈپەيلىدىن خەلقنىڭ قارشىلىقى كۆ-
ماركسىزملىق نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا قەيەرىميدۇ. ئۇرۇمچىدىكى ياڭجاڭجۇڭغا ئەرزە ۋە ئىنكاسلار
زۇلۇم – ئىزىلىش ۋە بېسىم كوپ بولىدىكەن، شۇ يـەرۆپلەپ بارغاندا، ياڭزىڭشىن خۇيزۇلارنىڭ مەزھەپچىلىك
قوزغىلاڭ ۋە ئىنقىلاپ پارتلايدۇ، دىگەن داۋلىغا ئاساددىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئاقسۇ ئۇچتۇرپاندا تۇرغان ما-
لانغاندا يېقىنقى زامان تارىخىمىزدا جەنۇبى شىنجاڭ ياۋۋۇغا بۇيرۇق بېرىپ 1926 – يىللىرى ماتىتەينى يوقى-
قەشقەر رايونىدا كونا ئىستىبدات چىرىك ھـاكىمىيەتىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ماشياۋۋۇ قەشقەر ۋالىسى بـولىدۇ.
قارشى كوتۇرۇلگەن قوزغىلاڭلار ھەرگىز تەسادىپى ئەمەۇ تەقلىتتە ئورۇن ئالىۋاشقان بىلەن تۇزۇم ئالماشمىغان-
ئۇ دەۋردە خەلققە بولۇۋاتقان زۇلـۇم ھـەقىقەتەن ئېقىتىن يەنە ئوخشاشلا ئىزىش – ئىزىلىش داۋام قىلىۋې-
ئىدى. ـدۇ. مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان ئېغىر ئەھۋاللار خەلق قـوز-
مەسىلەن: قەشقەردە هوكۇمرانلىق قىلغان ماتىتەيىلىگىنىڭ پـارتلىشىغا سەۋەپ بولغان.

ئىككىنچىدىن 1927 - يىللاردىن باشلاپ سوۋېت ئى
تىپاقىنىڭ پەرغانە رايونى ۋە باشقا جايلاردىن سوۋې
ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىغا قارشى تۇرغا
بىر مۇنچە كىشىلەر قېچىپ كېلىپ سوۋېت-جۇڭگو چېگرا
سىدا تۇرۇۋېلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزدى. بۇلار جا
بەك قازى، خال خوجا، ھادى، ھەيت مۇبارەك ۋە با
قىلار ئىدى. بۇلار سوۋېت ئارمىيىسى بىلەن سوقۇش
كۆچى يەتمىگەندە جۇڭگو چېگرىسىغا قېچىپ كېلىپ با
قاچۇرۇپ يۈرۈشىدۇ. مۇشۇ ۋاقىتلاردا 1927 - 28 - ي
لىرى جۇڭگو چېگرىسىدا تۇرغان ئىسخاقبەك، ماتى، شا
دان دىگەن ياشلارنى سوۋېت ئىتتىپاقى چاقىرتىپ ئېلى
كېتىپ ئىككى يىل تەربىيىلەپ قايتۇردى.
1929 - 30 - يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقى قەش
ھوكۇمىتىگە "سوۋېتتىن قېچىپ كېلىپ چېگرىدا تۇرۇۋ
غان باسمىچىلارنى تۇتۇپ بېرىش، ياكى ھوكۇمەت ئو
بىر تەرەپ قىلىۋېتىش» توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش قىلىپ قى
تايدۇ. قەشقەر ۋالىسى ماشياۋۇ باسمىچىلارغا ئەلچى
ۋەتىپ: "سىلەرنى پۇقرا قىلىپ ئالىمەن» دەپ چاقىرت
كېلىپ ئۇلارنىڭ باشلىقى جانىبەك قازىنى خوتەنگە
لايدۇ. بۇلارنى ئەگىشىپ كەلگەن ياكى ئۆزى كەلگەن ئ
غۇنلىغان سودىگەر ياكى دىخان - چارۋىچى ئوزبې
قىرغىزلار قەشقەر رايونىدىكى يېزا - شەھەر ۋە
خەلقلىرى ئارىسىغا سىڭىپ كىرىۋېلىپ يۈرىۋېرىدۇ. ھو
مەت تەرىپىدىنمۇ بۇلارنى سۈرۈشتە قىلىپ چىقىپ، ي
تۇڭلارغا قايتىپ كېتىڭلار، دەپ ھايداشقا باشلايدۇ. ش

داق قىلىپ ئىككى دولەت ئوتتۇرىسىدا قىسىلىپ قالغان
بۇنداق ئادەملەرمۇ بىرەر قوزغىلاڭنىڭ بولۇشىنى ئۈمىت
قىلاتتى.

2

1931 - 32 - يىللاردا پارتلىغان قۇمۇل دىخانلار
قوزغىلىڭى بارغانسېرى ئۇلغىيىپ، تۇرپان، پىچان، توخ-
سۇنلارغا كېڭىيىدۇ. 1932 - يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1933 -
يىلىنىڭ باشلىرىدا ئەسلى توخسۇنلۇق كۆچاردا تىرانسى-
پورت كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تومۇر ئېلى ۋە
كۇچارلىق ھەمدەم بەگ ھاجى قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىغى-
دا دىخانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. ئۇلار كۇچار ۋە ئاق-
سۇلارنى ئىشغال قىلىپ قەشقەر تەرەپكە يول ئالىدۇ. بۇ
چاغدا قەشقەردىن ياڭ تۇەنجاڭ (ياڭچىڭمىن) ئەسكەر
تارتىپ تومۇر ئېلىنىڭ ئالدىنى توسۇش ئۈچۈن ئاق-
سۇغا بارىدۇ. ئىككى تەرەپ بىرىنچى قېتىمدا ياقېرىقتا
سوقۇشىدۇ. ئىككىنچى قېتىمدا مارالۋېشىنىڭ تۇمشۇق دى-
گەن يېرىدە سوقۇشىدۇ. ئەنە شۇ چاغدا يەنە قەشقەر ۋا-
لىسى ماشياۋۇ ئۇلۇغچات چېگرىسىغا مەسئۇل بولۇپ، تۇ-
يۇندا تۇرىدىغان چىڭ تۇڭلىڭنى ياڭ تۇەنجاڭغا يار-
دەمگە ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. چىڭ تۇڭلىڭ قىرغىزلاردىن
100 نەپەر ئەسكەر ئېلىپ ماڭماقچى بولىدۇ. بۇنىڭ ئى-
چىدە ئۆزۈندىن چىڭ تۇڭلىڭنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ كەل-
گەن ئوسمان ئېلىمۇ بار ئىدى. شۇنىڭدەك سوۋېت يېرى-

دە باسمىچى بولۇپ سوقۇشلاردا چېنىققان قوشمەت، ها
دى دىگەنلەرمۇ بار ئىدى. بۇلار تاغ يولى بىلەن قار
جۇل ئارقىلىق پىچان دىگەن جايغا كېلىپ توختى بەگ
دىگەن كىشىنى كەلپىن تەرەپكە تىلاك - تىڭ-لاشقا ئىۋە
تىدۇ. توختى بەگ ئەھۋال ئىگەللەپ: «كېلىۋاتقانلار مۇ
سۇلمان ئىكەن، بىز مۇسۇلمان تۇرۇپ ئۇلارغا قارشى ئو
ئاتساق چوڭ گۇنا بولىدۇ. خەلقلەر ئۇلارنى قوللايدىكەن
كونا ھوكۇمەت يېڭىلىدۇ، دىگەن پاراڭلار كوپ ئىكەن
دەپ كېلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان باشلىقلار بىر چەتكە چىقى
مەسلىھەتلىشىپ نەيزىنىڭ ئۇچىنى ئارقىغا ياندۇرۇپ چى
تۇگلىگىنى ئولتۇرۇپ قوراللىرىنى ئېلىپ قەشقەرگە قارا
يۇرۇش قىلايلى دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەتىسى چىگىنى ئو
تۇرىدۇ ۋە ئوسمان ئېلىنى باشلىق قىلىپ سايلىشىدۇ.
ئىش 1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا بولغان ئىدى. ئۇ
لار ئەمدى قاراجول، تىگورمىتى، تېرەك، تۇيۇن، قىزى
ئوي قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ چاقىرىق قىلى
ئۇ يەرلەردىن بىر مۇنچە ئادەم توپلاپ، ئاتۇشقا كېلى
يەنە ئادەم توپلاپ، كالتەك - چوماق، نەيزە - قىلىچلا
بىلەن داغدۇغۇلۇق ھالدا قەشقەر شەھرىگە ھوجۇم قىلى
دۇ. قەشقەر كونا شەھرىنىڭ سىپىللىرىنى بۇزۇپ يول
لىپ ئاتلىق چىقىپ سىپىل ئۇستىنى ئىگىلەپ سوقۇشما
قىلىش ئارقىلىق شەھەرنى ئىشغال قىلىدۇ ۋە يېڭى
شەھەرنىمۇ ئىشغال قىلىۋالىدۇ.

ئوسمان ئېلى سىجاڭلىق ئۇنۋان بىلەن سىبۇغا
رۇنلۇشىدۇ. بىر نەچچە كۈن ئوتكەندىن كېيىن تۇمشۇ

تېكى ئۇرۇش ئاياقلىشىپ ياڭ تۇەنجاڭ تەسلىم بولۇپ
تومۇر سىجاڭ ۋە مازىخۇي دىگەنلەر (ماجەنساڭ) قەشقەر-
غە كېلىپ، تومۇر سىجاڭ ۋالى مەھكىمىسىگە، مازىخۇي
يېڭى شەھەرگە ئورۇنلۇشىدۇ.

3

قەشقەر ئاتۇشلۇق ساۋۇت داموللا ئابدىباقى ئوغلى
دىگەن كىشى دىنىي ئوقۇشنى ئەلاچىپۇتتۇرگەندىن كېيىن،
چەت دولەتلەرگە چىقىپ سوۋېت ئىتتىپاقى، تۇركىيە، ئە-
رەبىستان، مىسىرلارنى ئايلىنىپ يۇرگەن ۋاقىتتا قومۇل
دىخانلار قوزغىلىڭى كوتۇرۇلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ساۋۇت
داموللا قايتىپ كېلىپ خوتەندە كورۇنۇشتە مەدرىسىدە
دەرس ئېيتىپ، ئەمەلىيەتتە قوزغىلاڭغا جىددى تەييارلىق
قىلىدۇ. ئوسمان ئېلى باشلىق قىرغىزلار قەشقەرغە بې-
سىپ كىرگەنلىگىنى ئاڭلاپلا، ساۋۇت داموللا، مۇھەممەت
ئىمىن بوغرا، ئۇنىڭ ئۇكىلىرى ئەمىر ساھىپ (نۇر مۇ-
ھەممەت)، شاھ مەنسۇر (ئابدۇللا مەخدۇم)، مۇھەممەتنىياز
ئەلەم، توخسۇنلۇق ئابدۇلخەبىرھاجى قاتارلىق كاتتا دى-
نىي ئۇلىمالار باش بولۇپ، قوزغىلاڭ كوتۇرۇپ
تېز ۋاقىت ئىچىدىلا خوتەن ۋىلايىتى بويىچە ھەم-
مە جايلارنى ئىشغال قىلىپ كونا ھوكۇمەتنى ئاغدۇرۇپ
تاشلايدۇ. ئاردىن ئۇزۇن ئوتمەيلا ساۋۇت داموللا، ئىلى-
گىرى خوتەنگە پالانغان قىرغىز جانىبەك قازى، شامەن-
سۇرلار قەشقەرگە كېلىدۇ. ئۇلار مويىدىنخانباينىڭ بېغىغا
مېھمان سۇپىتىدە چۈشىدۇ. شۇ ئاردا شا مەنسۇر (ئاب-

دۇللا مەخدۇم) بىر ئولتۇرۇشتا «بۇ ھارۋىكەش چوڭ ئىشـ
لارنى باشقۇرالمايدۇ، ئۇزى بىكارغىلا ئاۋارە بولۇپ يـۇ-
رۇيدۇ،» دىگەن سوزنى قىلىدۇ. بۇ گەپ تـومـۇر ئېلىگە
ئاڭلىنىدۇ-دە، تومۇر ئېلىنىڭ ئاچچىغى كېلىپ خـوتەن-
لىكلەرنى قۇراللىنىزلاندۇرۇپ، باشلىقلىرىنى نەزەربەنت قىـ
لىپ قويۇدۇ. مانا شۇ پـەيتلەردە يـەكـەن شەھرى تېخى
قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئوتمىگەن، كونا ھوكۇمەت
ئەسكەرلىرى توپلىنىۋاتقان ھالەتتە ئىدى. يەكەننى ئې-
لىش ئۇچۇن ئوسمان ئېلى ئوراز تۆەنجاڭنى، تومۇر ئېلى
بولسا ھاپىز لۇيجاڭنى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار يـەكەنگە يېقىن
بارغاندا يەكەن شەھرىدىكى ئاخۇنلار ۋە يۇرت بـاشلىق-
لىرى ۋەكىل بولۇپ چىقىپ «بىز تەسلىم بولۇمىز، مۇسۇل-
مان بول دىسەڭ قوبۇل قىلىمىز، بىزگە ئامانلىق بەرسا
ئوز يۇرتلىرىمىزغا قايتىپ كەتسەك ياكى قەشقەرغە بار-
ساق» دەيدۇ. بۇ تەرەپمۇ ماقۇل بولۇپ ۋەدىلىشىپ سو-
قۇش قىلمايدىغان بولىدۇ. ئاندىن يەكەندىكى كونا ھو-
كۇمەت ئەسكەرلىرى ۋە ئەمەلدارلىرى كوچۇپ چىقىپ قەش-
قەرغە ماڭغاندا ئوراز بىلەن ھاپىزنىڭ ئەسكەرلىرى باش-
باشتاقلىق قىلىپ ئـولجىغا قـىزىقـىپ ھـەممىتىنى
سېپى دىگەن سايـلىقتـا ئـۇلارنـى بـۇلاپ – تـالايدۇ
ئىككى تـەرەپ ئـۇرۇشۇپ نۇرغۇن قان توكۇلىدۇ. بۇ
لارنىڭ بىر قىسمى قەشقەر يېڭى شەھەرگە قېچىپ كېلى-
مازىخۇيدىن پانا تىلەيدۇ. يانا بىر تەرەپتىن ئـۇرۇمچى
تەرەپتە خوجا نىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭـلارنـىڭ ئا-
رىسىدا زىددىيەت پەيدا بولغانلىقىنى ئاڭلاپ قەشقەردىكى

مازىخۇي بىلەن تومۇر ئېلى ئوتتۇرىسىدىمۇ زىددىيەت پەيـ
دا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تومۇر ئېلى مازىخۇينى قىسـ
تاپ باش قوماندانلىق تامغىسىنى تاپشۇرۇپ ئالىدۇ. ئوسـ
مان ئېلى بولسا قەشقەرنى مەن پەتھ قىلغان، شۇڭا مې-
نىڭ باش قوماندان بولۇشۇم كېرەك دەپ، تومۇر ئېلىنىڭ
باش قوماندان بولۇشىغا نارازى بولىدۇ. شۇ پەيتتە ئـوسـ
مان ئېلى بىلەن مازىخۇي ئاستىرتىن سوزلـۇشۇپ ئىددىيە
جەھەتتە مەخپى كېلىشىم قىلىپ باش قـومـاندانلىقنى
ئوسمانغا ئوتۇنمەكچى بولۇدۇ. شـۇنداق قىلىپ ئـوسمان
ئېلى بۇزۇلۇپ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ تاققا چىقىپ كېتىد-
دۇ. تومۇر بۇنى ئاڭلاپ مازىخۇيغا ئوسماننى قوغلاشقا بۇيـ
رۇق قىلىدۇ ۋە ئوزى ئەسكەر ئالمايلا كىچىك مـاشىنىغا
ئولتۇرۇپ ئوسماننىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەتكەن ئەسكەر-
لەرنىڭ ئەھۋالىنى كورۇپ كېلىشكە ماڭىدۇ. ئۇ، ئۇيەر-
گە بېرىپ قايتىپ كېلىۋاتقاندا يول ئۇستىدە مـازىخۇيـ
نىڭ ئەسكەرلىرى ئۇچرايدۇ، ئۇ ماشىنىنى توختۇتۇپ مازىـ
خۇينىڭ ئەسكەر باشلىقلىرىنى ۋاقتىدا كـەلمىدىڭلا دەپ
تەنقىت قىلىدۇ. تۇنگان ئەسكەرلىرى شۇ يەردە ئوق چىـ
قىرىپ تومۇر ئېلىنى ئولتۇرىدۇ.

قەشقەر شەھرىدىكى يۇرت چوڭلىرى ئـوسمان ئېلىـ
نىڭ دوستلىرىغا كىشى ئەۋەتىپ خەت يېزىپ ئۇنىڭ قايـ
تىپ كېلىپ قەشقەر شەھرىدىكى پۇتۇن خەلقنى مازىخۇيـ
نىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىشنى موراجەت قىلىدۇ. ئوسـ
مان بۇنى ئاڭلاپ دەرھال قەشقەرغە قايتىپ كېلىپ مازىـ
خۇينىڭ ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ شەھەرنى تىنجىتىدۇ.

يۇقۇرىدىكى رەسىمنىڭ چۈشەندۈرۈشى

1933 - يىلى 6 - ئايدا غالىبىيەتنى تەبرىكلەپ قەشقەر تۆمەن بويىدا ئۇيغۇر، قىرغىز ئەسكەرۋە ئەمەلدارلار بىرلىكتە چۈشكەن رەسىم: ئولتۇرغانلار: 1-كىشى تۆمۈر سىجاڭ، 2-كىشى هامۇتخان لۇيجاڭ (تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئوڭ يېنىدا ئوسمان سىجاڭ بار ئىدى. 50 يىلغا يېقىن ساقلاش جەريانىدا چاشقان قىرقىپ قويغان)

2 - رەتتە: قالپاق كەيگەن كىشى زاكىر (قازاق) دوپپىچان كىشى شاكىر (قازاق) ۋە باشقا قىرغىز ئەسكەرلەر.

مانا شۇنىڭدىن كېيىنلا قەشقەرنى ئىككى قېتىم پەتھى قىلغان (ئاچقان) غازى ئوسمان پاشا دىگەن ئۇنۋانغا ئىگە بولىدۇ. قالغان ئوزبېك، ئويغۇر ھەربى باشلىقلارمۇ ئوسماننىڭ باش قوماندان بولۇشىنى ئېتىراپ قىلىدۇ.

4

تومۇر ئېلى ئولگەندىن كېيىن نەزەربەنتتە تۇرغان ساۋۇت داموللا، شاھ مەنسۇر، جانىبەك قازىلار ئازات بولىدۇ. شاھ مەنسۇر خوتەنگە قايتىدۇ. جانىبەك قازى ئوسماننىڭ يېنىدا قالىدۇ. ساۋۇت داموللا بولسا دىنىي ئىلىم جەھەتتە ئىناۋىتى ئۇستۇن بولغاچقا يەرلىك خەلقلەر بولۇپمۇ سودىگەر بايلار بۇ كىشىنى ھورمەتلەپ يۇقۇرى كوتۇرىدۇ. يانا بىر تەرەپتىن، شۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك ئوزگەرتىشىدىن قېچىپ كەل-

گەن ئۆزبېك سودىگەرلەر، قول ھونەرۋەنلەر، زىيالىلارتۇتۇپ بېرىپ ئۇنۋان ۋە مۇكاپات ئالماقچى بـولىدىكەن.
پېودال - پومىشچىكلەر ۋە ئاخۇن - موللىلار ساۋۇت دا-ئوسماندىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندىكى ئوراز تۆەنجاڭ
مۇللىنىڭ پان ئىسلامىزم تۇسىنى ئالغان مىللەتچىلىكدىگەنىنىڭ بالدۇردىن تارتىپ ئوسمان بىلـەن زىددىيىتى
تەشۋىقاتىغا يېقىندىن ئەگىشىدۇ. ساۋۇت داموللا ئـوزىدابولغان ئىكەن. ئورازنىڭ ئوسمان ئېلىغا قارىغاندا ئىنا-
ھەربى كۈچ بولمىغانلىغى ئۈچۈن، سـوۋېت ئىتتىپاقىدىنۋېتى ۋە نوپۇزى يۇقۇرى بولغاچقا ئوپىتسىرلەر، ئەسكەر-
قېچىپ كېلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ھەرىكەت قىـلەر، پۇقرالار ئۇنى ھىمايە قىلىدىكەن. مۇشۇنداق ئـەھ-
لىۋاتقان ئۆزبېك، قىرغىزلارنىڭ ھەربى كۈچلىرىنى ئۇزىـۋال ئاستىدا ئوراز، جانىبەك قازى، جۇمە باي، ئـابدۇ-
گە تارتىدۇ. يۇسۇپجان قۇر بېشى، سېيىتۋالدىجان دىگەنخالىق، ئابدۇللا قاتارلىق باشلىقلار ئىدىيە جەھەتتەبىر-
لەر ئۆزىنىڭ ھەربى كۈچى بىلەن ساۋۇت داموللىنىقولىشىپ، ئوسماننى يىتىم قالدۇرۇپ قىيىن ئەھۋالغا چۈ-
لايدۇ. سۇلتان جان، قاسىم جان، زېرىپ قارى ھاجى قاشۇرۇپ قويۇدۇ. ئامالسىز قالغان ئوسمان ئۆز يۇرتىغا قې-
تارلىق ئۆزبېكلەرمۇ قوللايدۇ. ئوسمان ئېلىنى بـاش قوچىپ تاققا چىقىپ كېتىدۇ. بۇلار ئـادەم ئىۋەتىپ ئـۇنى
ماندان دەپ ماختاپ ئۆزىگە تارتىدۇ. سودىگەر ۋە دىنىتۇتۇپ كېلىدۇ. نەتىجىدە ھادى، ئوسمان ئېلىلارنى ئىس
ساھەدىكى ئاتۇشلۇقلارمۇ قوللايدۇ. شۇنداق قىلىپ ساۋۇتلام شەرىئەتى چەكلىگەن ئىشلارنى قىلدى، كوپ خـوتۇن
داموللا «شەرقى تۈركىستان ئىسلام ھوكۇمىتى» قۇرۇش ئېالدى، پاھىشە ئويىندى، ھاراق ئىچتى، ئەپيۇن چـەكتى،
شىگە جىددى كىرىشىدۇ. ناماز ئوقۇمىدى، ۋاھاكازا دىگەن جىنايەتلەرنى تـوقـۇپ،
بۇ چاغدا مەيلى ئوسماننىڭ، مەيلى ساۋۇت داموھادىغا ئولۇم جازاسى بېرىپ ئـوسمان بىلەن قـوشەتنى
لىنىڭ قول ئاستىدىكى كۈچلاردا ئىككى خىل كۈچ يەنيەكەنگە سۈرگۈن قىلىدۇ. ئورازنىڭ قارىمىقىدا پـەيجاك
سوۋېتكە قارشى كۈچ بىلەن سوۋېت پەرەس كۈچ مەۋجۇبولۇپ تۇرغان ئىسخاقبەك چېگرا سالاش ۋەزىپىسىنى ئو-
بولۇپ بىر - بىرسى بىلەن قارىمۇ - قارشى تۇراتتى. مەتىسەم دەپ ئەسكەرلىرى بىلەن سىمخانىدا چېگرا سـاق-
سىلەن: ئوسماننىڭ قارىمىقىدا جـۇمە بـاي دىگەن بىلايدۇ. ئوسمان ئېلىنىڭ ئورنىغا ئوراز باش قـومـانـدان
ئوپىتسىر بولۇپ، ئـۇ سوۋېتپەرەس ئىدى. بـۇنى ئـوسبولىدۇ.
مان جازالىماقچى بولغاندا قالغانلار تىلەپ ئالغان ئىكەن ئەمدى ساۋۇت داموللا بولسا قەشقەرنىڭ باي - پېو-
مەرھوم ئىسخاقبەكمۇ شۇ چاغلاردا پەيجاك بولۇپ، بـۇمالـلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ھوكۇمەت تەشكىل قىـ-
سوۋېتپەرەس ئىدى. يـەنە ئوسماننىڭ ئـەك يېقىن ئـالىشقا ئالدىرايدۇ. يانا بىر تەرەپتىن يېڭى شەھـەردىكى
دىمى ھادى دىگەن ئادەم جانىبەك قازىنى سوۋېتكە تۆبازخوي بىلەن داۋاملىق سوقۇشۇپ تۇرۇدۇ. بۇ ئـۇرۇشقا

يۇسۇپجان قۇر بېشىنى قوماندان قىلىدۇ. ساۋۇت دامو
بىر نەچچە قېتىم يىغىن ئېچىپ بىر لايىھە ئىشلەپ «شە
قى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتىنى قۇرۇپ خوج
نىياز ھاجىنى جۇمھۇر رەئىس، ئۆزىنى باشۋەكىل (زۇڭل
دەپ بىر نەچچە مىنىستىرلىكلەرنى تەيىنلەيدۇ. شۇ چا
ئاقسۇدا تۇرغان خوجانىياز ھاجىغا ئەلچىلەر ئەۋەت
ئەھۋالنى مەلۇم قىلغاندا، خوجانىياز ھاجى: "مەن ش
شىسەي بىلەن مۇئاھىدە تۈزگەن، بۇنىڭغا قوشۇلمايمە
دەپ جاۋاپ قايتۇرىدۇ، ئەلچىلەر بۇ جاۋاپنى ئېلى
قايتىپ كەلگەندە ساۋۇت دامولla ئۇنىماي "ھېچ بولمىغا
بىر ئاساس بولۇپ قالار" دەپ ئالدىراپ 1933 - يى
11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ھۆكۈمەت تەشكىل قىلغانلىق
ئېلان قىلىدۇ، جۇمھۇر رەئىسلىكنى خوجانىياز ھاجىغا قا
دۇرۇپ ساۋۇت دامولla زۇڭلى، چىپاق قازى دېگەن قى
غىز ۋۇزۇڭلى، يۇنۇسبەگ ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى،
شۇمچە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى، ئوراز دۆلەت مۇ
پىيە مىنىستىرى قوشۇمچە قەشقەر شەھىرىنىڭ شەنجاڭ
ئېلى ئاخۇن (ئېلى ۋاگان) سودا مىنىستىرى، سۇلتان
دېگەن ئۆزبېك باش كاتىپ (ئۇ كىشى ھازىر تۈركىيىدە با
مىش)، كۆچارلىق موھەممەت نىياز ئەلەم ھاجى بىر
نىستىر، ئابدۇللاھ دېگەن قىرغىز كىشى بىر مىنىستىر
تارلىقلارنى تەيىنلەيدۇ، ساۋۇت دامولla ئۆزىنىڭ ئە
خانىسىنى شەھەرنىڭ سىرتىدىراق بىر يەر
قۇرۇدۇ، ساۋۇت دامولla ئۆز قولى بىلەن پارس تىل
خەت يېزىپ ئافغانىستاندىن ياردەم سورايدۇ.① يەنە

تەرەپتىن ئافغانىستاندا تۇرۇشلۇق تۈركىيە كونسۇلىغا خەت
يېزىپ ئۈستۈن ئاتۇش ئىكساقلىق قادىر ھاجى دېگەن سو-
دىگەرنى ئەۋەتىدۇ، بۇ كىشى بېرىپ ئۇ يەردىن جاۋاپ
ئېلىپ قايتىپ كېلىدۇ، تۈركىيە كونسۇلى بىر ئايغا قال-
ماي قورال - ياراق ۋە باشقا نەرسە - كېرەك ياردەم ئەۋە-
تىمەن، ھازىر ۋەزىيەت ساۋۇت دامولla ئۈچۈن قولاي-
سىز، ئۇنى قاغىلىققا ئەكېلىپ قويۇپ زورۇر تېپىلغاندا
قاغىلىقنىڭ تاغلىق رايونىدا چارۋىچىلار ئارىسىغا يوشۇرۇپ
تۇرساڭلار دەپ تاپشۇرىدۇ ھەم بەش ئاتار مىلتىققا دورا
ياسايدىغان ئىنكىكى تېخنىك قوشۇپ ئەۋەتىدۇ، بۇ ھۆكۈ-
مەت ئاق قەغەز ۋە ئاق لاتىدا پۇل بېسىپ چىقىرىپ
تارقاتتى، «ئەركىن تۈركىستان» ناملىق گېزىت نەشر قى-
لىپ قۇتلۇق شەۋقى باش مۇھەررىرلىك قىلىدۇ، قوياشبەك
تەخەللۇسلۇق بىر ئۇيغۇر كىشى شۇ چاغدا بېرلىندە چى-
قىدىغان «ياش تۈركىستان» ناملىق ژورنالغا بۇ قوزغى-
لاڭنىڭ ئەھۋالىنى خوجانىياز ھاجى بىلەن ساۋۇت دامولla
ئوتتۇرىسىدىكى ئەھۋاللارنى يېزىپ تەپسىلى خەۋەر بې-
رەتتى؛ ئەسكەرلەرگە ھەربى تەلىم - تەربىيە بېرىدىغان
ئەھمەت تەۋپىق دېگەن بىر تۈرك ئىنىستىروكتورمۇ بول-
غان.

① پارس تىلىدا يېزىلغان بۇ خەتنىڭ كۆپىيىسىنى 1958-يىلى ئىبراھىم تۇردىنىڭ قولىدا كۆرگەن ئىدىم.

5

ئۈرۈمچى ئەتراپىدا خوجانىياز ھاجى بىلەن ما
جۇڭيىڭنىڭ ئوتتۇرىسى بۇزۇلۇپ، خوجانىياز ھاجى شىڭ-
شىسەي بىلەن كېلىشىم تۈزگەندە ماجۇڭيىڭ بۇنىڭغا قات
تىق غەزەپلىنىپ: خوجانىياز ھاجى، مېنى ئاتايىن تەك
لىپ قىلىپ ئەكىلىپ مۇشۇنداق ئەسكى ئىش قىلا
دەپ شىڭ شىسەي بىلەن قىلىۋاتقان ئۇرۇشنى توختۇتۇ
خوجانىياز ھاجىنى قوغلاپ، جەنۇبى شىنجاڭغا قاراپ ما
ڭىدۇ. خوجانىياز ھاجى قاراشەھەر ئەتراپىدا، بىرنەچچ
قېتىم ئېلىشىپ، داۋاملىق يېڭىلىدۇ ۋە قېچىپ كور
كۇچارلارغا كېلىدۇ، ۋە ئاقسۇدىكى باي سىجاڭدىن يار
دەم سورايدۇ، ماجۇڭيىڭ بولسا، قاراشەھەرنى
ئىگەللەپ، بىر مەزگىل دەم ئېلىپ تۇرۇۋا
باي سىجاڭنىڭ قول ئاستىدا ئاقچى ناھىيىسىدە
بارغان 100 دىن ئارتۇق ئەسكىرى بار يۇسۇپ ئىس
لىك بىر يەڭجاڭ بولغان، باي سىجاڭ بۇ كىشىگە ب
نەچچە لەن ئۇيغۇر ئەسكەرنى قوشۇپ، ياردەمگە ئەۋەت
دۇ. خوجانىياز ھاجى بولسا، قىرغىزلار تاققا ماسلىشى
دەپ، يۈسۈپنى ھەم مۇيدۇن يەڭجاڭنى باشلىق قىلىپ، با
ئەگىمىنىڭ بوغىزى (تارقاپچىغاي) نى توستۇرۇپ، ئىست
كام قۇرۇدۇ، بولارمۇ چىڭ توسۇپ ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكە
لىرىنى ئۆتكۈزمەيدۇ. 1933 - يىل 8 - ئايدا خوجانى
ھاجى كۇچاردىن ئاقسۇغا كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇچتۇرپا

سوۋېت ئىتتىپاقىغا مال ئۆتكۈزۈپ سودىگەرچىلىك قىلى-
دىغان، بۇرۇن تومۇر ئېلىنىڭ قارمىقىدا بولۇپ كېيىن
ئۇچتۇرپاندا تۈەنجاڭ بولۇپ تۇرغان قىرغىز قۇلبەكنىڭ
مەسلىھەتچىسى ھاشىم ئاقساقال (ئابدىكېرىم ئاببباسنىڭ
ئاتىسى) ۋە ئۇنىڭ ئۇكىسى مامۇت بايدىگەنلەرنى قارا-
قول ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئەۋەتىپ قورال سې-
تىۋالماقچى بولىدۇ. باي سىجاڭ ھەر بىر ناھىيە ۋەچار-
ۋا رايونلارغا ئاخۇنلارنى ئەۋەتىپ في سەبى لىللا (خۇدا
يولىدا غازات ئۈچۈن) ياردەم دەپ قوي ئىئانە توپلايدۇ.
ھاشىم ئاقساقال سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سوزلۇشۇپ 80 مىڭ
قوي ئۆتكۈزۈپ، ياراق ئالماقچى بولۇپ يولنى قار بېسىپ
قالغانلىقتىن مالنى ئۆتكۈزەلمەي كېيىنكى يىلى ئەتىيازدا
ئۆتكۈزمەكچى بولۇپ ۋەدىلىشىپ قورالنى ئېلىپ كېلىدۇ.
خوجانىياز ھاجى بولسا، ئاقسۇدا ئەسكەرلىرىنى بىر
قاتار رەتكە سېلىپ، يېڭى قورال بىلەن قوراللاندۇرۇپ،
ماجۇڭيىڭ ئەۋەتكەن مافۇيۈەن قىسىملىرى بىلەن قارايۇل-
غۇندا بىر قېتىم سوقۇش قىلىدۇ. نەتىجىدە يەنىلا مەغ-
لۇپ بولۇپ قېچىپ قاخشال يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ
ماڭىدۇ، باي سىجاڭغا ئوق تىگىپ ئۆلىدۇ. ئەسكەرلىرى
چېچىلىپ كېتىدۇ، خوجانىياز ھاجى قاخشال يولىدا پى-
چان دىگەن جايغا يەتكەندە، قۇلبەگ خوجانىياز ھاجىنىڭ
بىر ئىككى توگىدىكى ئوق-دورىسىنى تارتىۋالىدۇ. خو-
جانىياز ھاجى 1933 - يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى مې-
ڭىپ 1934 - يىل 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا قەشقەرشەھە-
رىگە يېتىپ بارىدۇ.

6

خوجانىياز هاجى ئاتۇشقا يېتىپ بارغاندا، ساۋۇ
داموللا ئەلچى ئەۋەتىپ «بىزنىڭ پىكرىمىزگە قوشۇلامدۇ
يوق، ئەگەر قوشۇلمىسا، قەشقەرغە كىرمىسۇن» دەيدۇ
خوجانىياز هاجى مۇنداق قىيىن شارائىتتا، مەن قوشۇلاي
دەپ ۋەدە بېرىدۇ. ئەلچى قايتىپ بارغاندىن كېيىن سا
ۋۇت داموللا دەرهال هەربى-مەمۇرى باشلىقلارنى يىغى
مەجلىس ئېچىپ (ئوزى هاكاۋۇر، جاھىل بار ئادەم ئى
كەنمىش) «سىزلەرگە خۇش خەۋەر، خوجانىياز هاجى بىز
نىڭ پىكرىمىزگە قوشۇلۇپتۇ، ئۇ ئوزىنى توزۇتۇپ كەپتۇ
ئەگەر ئۇنداق قىلمىغان بولسا، بىزنىڭ قەھرىمان ئوز
بېك قوشۇنلىرىمىز ئۇلارنىڭ ئەدىۋىنى بەرگەن بولاتتى
ئەگەر ئىتتىپاقلىشىدىغانلا بولساق، تۇنگانلارنىمۇ يېڭىش
مىز مۇمكىن» دەپ سوزلىگەن. خوجانىياز هاجى قەشقەرغ
كىرگەندىن كېيىن، ساۋۇت داموللا بىلەن يەنىلا ئىتتى
پاقلىشالمىغان، ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ قەشقەرغە كې
لىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ 10 كۇندەك تۇرۇپلا مەھمۇت سى
جاڭ باشلىق ئاساسلىق هەربى كۇچنى، نەرسە-كېرەك
لىرىنى قاغىلىق تەرەپكە چېكىندۇرۇپ، ئوزى 100 دە
ئادىمى بىلەن ئاتۇش ئارقىلىق ئاغۇ، تىگورمىتى تەرە
كە كېتىدۇ.

ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ قەشقەرغە كېلىۋاتقان هە
ۋىسىنى ئاڭلىغان ساۋۇت داموللا، يۇسۇپجان، ئورازلارشە

ھەرنى تاشلاپ قېچىپ كېتىدۇ، ئوراز تاققا كېتىدۇ. ما-
جۇڭيىڭ قىسىملىرى قەشقەرگە يېقىن كېلىپ، ئەھۋال
كوزۇتۇپ تۇرغاندا، شەھەر ئاخۇنلىرى، سودىگەرلىرى ئال-
دىغا چىقىپ «ئۇلار شەھەرنى تاشلاپ كەتتى، هازىر شە-
هەر بوش، سىزلەرنى تەكلىپ قىلىپ كەلدۇق» دەپ ئۇ-
لارنى شەھەرگە باشلاپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. بىر-ئىك-
كى كۇن ئوتكەندىن كېيىن، يۇسۇپجان قۇر بېشى ماجۇڭ-
يىڭ قىسىملىرىغا ئۇشتۇمتۇت هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى جىق
زىيانغا ئۇچرىتىدۇ. ئاندىن ئۇلارنىڭ غەزىۋى ئورلەپ،
قەشقەر خەلقى بىزگە سۇيىقەست ئىشلەتتى. كوڭلى قارا
ئىكەن دەپ قەشقەر شەھرىنى ئىككى قېتىم ئاتۇ قىلى-
دۇ ۋە بۇلاڭ-تالاڭ قىلدۇرىدۇ هەم يۇسۇپجانلارنى قوغ-
لاپ چىقىپ، تاشقورغان چېگرىسىغىچە ئوتكۇزۇپ قايتىپ
كېلىدۇ. ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى يەنە خوجانىياز هاجى
يوشۇرنۇپ تۇرغان ئاغۇنىڭ بىر كەنتىنى ئاتۇ قىلىپ،
ئارقىسىدىن قوغلاپ تەك ۋە تار دىگەن جايدا ئىككى
قېتىم قاتتىق سوقۇشۇدۇ. خوجانىياز هاجى 77 نەپەر كى-
شى بىلەن قېچىپ ئۇلۇغچاتقا بارىدۇ. ئوراز تۇنگانلارنى
ئۇلۇغچات تەرەپكە ئوتكۇزمەيدۇ، خوجانىياز هاجى ئۇلۇغ-
چاتقا بارغاندا، چىپاق قازى، ئىسخاق بەگلەر هورمەتلەپ
ياخشى كۇتۇۋالىدۇ، خوجانىياز هاجى بولسا، سوۋېت
ئىتتىپاقىدىن ياردەم سورايمەن، بۇرۇنقى قورالدىن قال-
غانلىرىنى ئالىمەن دەپ، سوۋېت چېگرىسىدىكى سىمخانى-
غا بېرىپ، مەرھۇم ئىسخاق بەككە مۇراجىئەت قىلىدۇ،
ئىسخاق بەك ۋاستە بولۇپ سوزلۇشىدۇ، ئۇ يەردە نىمە

سوز بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس. بەزىلەر ئازراق قورال
بەردى دەيدۇ. خوجانىياز ھاجى شۇ يەرلەردە تۇرغان چاغ
دا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئىسخاق بەگ، ئاتىش بەگلەر ئار
قىلىق، خوجانىياز ھاجىنى تۇتۇشنى پىلانلىغان ئىكەن
ئىسخاقبەگ، ئاتىشلار مەسلىھەتلىشىپ، خوجانىياز ھاجىنى
چىپاق قازىنىڭ ئۆيىگە مېھمانغا چاقىرىپ شۇ يەردە تۇت
ساق دىگەندە، چىپاق قازى "خەلق ئۈچۈن، دىن ئۈچۈن
جاپا چېكىپ ئىنقىلاپ قىلىۋاتقان كىشىنى ھەرگىزمۇ تۇ
تۇپ بېرىشكە قوشۇلالمايمەن" دەپ ئۇنىمىغانلىقتىن ئەمەل
گە ئاشمىغان.

خوجانىياز ھاجى ئۇلۇغچاتتىكى ۋاقتىدا قەشقەردى
كى سوۋېت كونسۇلى بىر تاتار كىشىنى ئەۋەتىپ، ساۋۇت
دامولا، زىرىپ قارى ھاجى، جانىبەك قازى، سۇلتانجا
باشلىق 13 نەپەر كىشىنى قولغا ئېلىشنى بۇيرۇپ، شى
شىسەيىنىڭ بۇيرىقى دەپ تاپشۇرىدۇ. خوجانىياز ھاج
قايتماقچى بولغاندا، ئىسخاقبەگ، چىپاق قازىلار ئاد
قوشۇپ تاغ يولى — بوستان تىرەك، ئوپال ئارقىلىق يې
ڭىسارغا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. خوجانىياز ھاجى يېڭىسارغ
يېقىن بىر كەنتتە تۇرۇپ، يەكەنگە ساۋۇت دامولىنى تـ
تۇشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ ۋە ئەمىر ساھىپقا ئوسمان ئېلى
نى قويۇپ بېرىشكە خەت يازىدۇ. خوجانىياز ھاجى بۇيە
دە تۇرغان ۋاقتىدا، ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى بىلەن شا
مەنسۇر ۋە ئەمىر ساھىپلار قاتتىق ئۇرۇشىدۇ. شاھ مە
سۇر بىلەن ئەمىر ساھىپ ئىككىسى ئۆلىدۇ. ئەسكەرلىر
مۇ قىرىلىپ كېتىدۇ. خوتەندە باش قوماندانلىق قىل

تۇرغان مەتتىمىن بوغرا ئىككى ئۆكىسى ئۆلۈپ مەغلۇپ
بولغانلىغىنى ئاڭلاپ، ئافغانىستانغا قېچىپ كېتىدۇ. يەكەن-
دىن ساۋۇت دامولىلارنى تۇتۇپ كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ
كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا قۇرۇلغان يالغان
«شەرقى تۈركىستان» ھوكۇمىتى 60 كۈندەك ئۆمۈر سۈرۈپ،
كۆزگى مامكاپىنىڭ بېشىدەك توزۇپ كېتىدۇ. ئوسمان ئېلى
يەكەندىن خوجانىياز ھاجىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، قولغا
خەت بېرىپ، قەشقەرگە قايتۇرىدۇ. خوجانىياز ھاجى بىلەن
مەھمۇت سىجاڭلار يەكەن دەرياسىنى بويلاپ ئاقسۇ تە-
رەپكە قاراپ ماڭىدۇ. بۇ خەۋەرنى قەشقەردىكى ماجۇڭ-
يىڭ قىسىملىرى ئاڭلاپ پىدائىي ئەترەت تەشكىللەپ قوغ-
لايدۇ. خوجانىياز ھاجى شاقۇر دىگەن جايدا كېچىسى يە-
خوت ئۇخلاۋاتقان چاغدا، ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى يېتىپ
كېلىپ، ھۇجۇم قىلىدۇ. خوجانىياز ھاجىلار نەرسە-كې-
رەك، ئوق-ياراقلىرىنى تاشلاپلا ئورمان ئارىسىغا قېچىپ
كىرىپ كېتىدۇ. خوجانىياز ھاجى ئەتىسى ئۇ يەر، بۇ يەر-
دىن ئەسكەرلىرىنى يىغىپ، ئاقسۇغا قاراپ ماڭىدۇ. 1934-
يىل 4-ئايدا ئاقسۇغا كېلىپ، ماجۇڭيىڭنى قوغلاپ ما-
رالبېشىغا بارغاندا قەشقەردىكى ئىنگلىز كونسۇلى سوۋېت
كونسۇلىغا نارازىلىق خەت تاپشۇرۇپ نىمىشقا ئارىلىشى-
سىلەر، خەلقارا قائىدىنى بۇزدۇڭلار، روس ئەسكەرلىرى
مارالبېشىغا نىمە دەپ كەلدى دەپ پاكىت قويغاندا، ما-
رالبېشىدىن ئاقسۇغا قايتقان روس ئەسكەرلىرىگە قو-
شۇلغان خوجانىياز ھاجى ئىلگىرى ئالغان قورالنىڭ
قويلىرىنى سوۋېتكە ئۆتكۈزۈپ ئاندىن ئۈرۈمچىگە كېتىدۇ.

مەھمۇت سىجاڭ بولسا قەشقەرغە كېلىپ تۇردى.

7

قەشقەردە تۇرغان مەزگىللەردە ماجۇڭيىڭ، ماخۇسەن[...] ماشىمىنلەر ئۇز ئارا زىددىيەتلىشىپ، بىر - بىرى بىلەن[...] كېلىشەلمەيدۇ، ماجۇڭيىڭ بولسا، ماخۇسەننى پۈتۈن ئەس[...] كەرلەرگە باشلىق قىلىپ، خوتەنگە يولغا سېلىپ، ئۆزى[...] ئارقىدىن بارىمەن دەپ قەشقەردە قالىدۇ. ئاندىن قەش[...] قەردىكى سوۋېت كونسۇلى بىلەن سۆزلۈشۈپ، سوۋېتكە كەت[...] مەكچى بولۇپ رەسمىيەت ئۆتەيدۇ ۋە 200 گە يېقىن[...] كىشى بىلەن ئۇلۇغچات ئارقىلىق سوۋېتكە چىقىپ كېتى[...] دۇ. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە ئۇلچا ئالغان 28 توگە ئال[...] تۇن - كومۇشلەرنى ئېلىپ بېرىپ قورال سېتىۋېلىپ كې[...] لىمەن دەپ ماڭغان.

مەرھۇم گېنېرال ئىسخاقبەك ماجۇڭيىڭنىڭ ئالدى[...] چىقىپ قارشى ئېلىپ، بىرنەچچە كۈن ياخشى كۈتۈپ[...] چېگرادىن ساق ئۇتكۇزۇپ قويىدۇ. 1934 - يىلى 5 - ئاي[...] دا ماجۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ، موسكۋادا ب[...] نەچچە ۋاقىت تەربىيىلەنگەن ھەم ئۇيلۇنۇپ ئىككى با[...] لىلىق بولغانىمىش، بۇرۇنقى ياپونپەرەس مەيدانىدىن ۋا[...] كەچكەنىمىش. يەنە ماجۇڭيىڭنى ئەگىشىپ كەتكەن باش[...] لىقلاردىن 10 نەپەر كىشى قايتىپ كېلىپ، ماخۇسەنگ[...] قوشۇلۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈچۈن خىزمەت ئىشلىگە[...] دىيىشىدۇ.

ئوسمان ئېلى بولسا، 1934 - يىلى 3 - ئايدا پەيزىۋاتتا خوجانىياز ھاجىنىڭ قېشىغا بېرىپ كورۇشىدۇ. خوجانىياز ھاجى ئۇنى ماختاپ، قەشقەرنى ئىككى قېتىم پەتھى قىلدىڭىز، سىزنىڭ ئەسلى خىزمىتىڭىز سىجاڭلىقنى ئوتەيسىز، بېرىپ ئەسكەرلىرىڭىزنى يىغىۋېلىپ قەشقەردە تۇرۇپ، مەھمۇت سىجاڭغا ياردەملىشىسىز، ماجۇڭيىڭ، ماخۇسەنلەرگە قارشى ھەركەتلىنىسىز، دەپ قولىغا ئالاقە يېزىپ بەرگەندە، ئۇ قايتىپ كېلىپ، بۇرۇنقى ئەسكەرلىرىنى ئۇ يەر - بۇ يەردىن يىغىۋېلىپ بۇرۇنقى ئورازئىشاي دىگەنلەرنىمۇ ئوزىگە بېقىندۇرۇپ، بىر مەھەل قەشقەر شەھرىدە تۇرىدۇ. كېيىن تاقىتى چىقىدۇ. بۇ چاغلاردا سوۋېت ئىتتىپاقى ھىسامىدىن دىگەن بىر خىزمەتچىنى ئەۋەتىپ، ئوسمانغا «سىز بىز ئۈچۈن خىزمەت قىلىسىڭىز سىزگە قانداق ياردەم بولسا بېرىمىز، ئورنىڭىزنى مۇقىملاشتۇرىمىز» دەپ ئىككى دانە تاپانچا سوغات قىلىدۇ. سوۋېتكە قارشى كىشىلەرنى تۇتۇپ بىزگە ئەۋەتىسىز دەپ ئوتۇنۇش قىلىدۇ. ئوسمان ئېلى شۇ چاغدا، سوۋېتتىن قېچىپ كېلىپ يۇرگەن قورالىق ئابدۇللانى قوغلاپ چېگرادىن ئوتكۇزۇپ بېرىدۇ. يەنە بىر قانچە كىشىلەرنىمۇ ئەۋەتىپ بېرىدۇ.

ئوسمان ئوۋغا چىقىۋاتقان چاغدا تاپانچىسىنىڭ ئوقى تويۇقسىز ھىسامىدىنغا تېگىپ ئولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغچات چېگرادا تۇرغان ئىسخاقبەك، جۇمە بايلارنى تۇتۇشقا ئادەم ئەۋەتمەكچى بولغاندا بۇ ھەركىتى مەغلۇپ بولىدۇ. نەتىجىدە ئىسخاقبەك سوۋېت

ئىتتىپاقىنىڭ ياردەمى ئاستىدا، ئايرىم پولك تەشكىل قىلىپ ئوسمان ئېلىغا قارشى ئاتلىنىدۇ. ئوسمان بىلەن بىر نەچچە قېتىم تۇگۇرمىتى، قاراجوللاردا سوقۇش قىلىدۇ. ئوسمان ئاخىرى قېچىپ ئوپالغا بارىدۇ. ئۇنىڭ يېنىدىكى بىر قانچە ئوزبېك، قىرغىز باشلىقلار ئوسماننى ئافغانىستانغا ئېلىپ كېتەيلى دىگەندە ئۇ «مەن ئولسەممۇ ئوز ۋەتىنىمدىن ئايرىلمايمەن» دەپ ئۇنىمايدۇ، جانىبەك باشلىق بىر قانچە كىشىلەر ئافغانىستانغا كېتىدۇ. ئوسمان قوغداپ قالارمىكىن دىگەن ئۇمىت بىلەن قەشقەردىكى مەھمۇت سىجاڭنىڭ ئالدىغا كېلىپ، قورالنى تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. مەھمۇت سىجاڭ ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ئوسمان ئېلى توختىبەك، مۇھەممەت سالى قازى قاتارلىق 5 كىشىنى شىڭ شىسەيگە ئىۋەتىپ بېرىدۇ. 1940 - يىللارغىچە ئوسمان ئېلى، ساۋۇت داموللا قاتارلىقلار تۇرمىدە بار ئىدى.

8

مەرھۇم گېنېرال ئىسخاقبەك ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ سوۋېت چېگرىسىغا يېقىن سىمخانا دىگەن جايدىن بولۇپ، ئۇ 1933 - يىلىدىكى ئوسمان ئېلى باشلىق خەلق قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ، پەيجاڭ بولغان، 1934-يىلى 35 - يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە شىڭ شىسەيگە گۇمانلىق تونۇلغان فېودال كۈچلەرنى تازىلايدۇ. 1936 يىلى ئۇلۇغچاتقا ھاكىم بولىدۇ. 1937 - يىلى ماخۇسەنىڭ ئەسكەرلىرى جەنۇبى شىنجاڭنى پاراكەندە قىلغاندا

ئىسخاقبەك يەنە پولك تەشكىل قىلىپ، سوۋېتنىڭ ياردىمىنى قوبۇل قىلىپ، ئاتۇشتىن تارتىپ مارالۋېشى، يەركەن، خوتەنگىچە يۈرۈش قىلىپ، توپىلاڭچىلارنى بېسىقتۇرۇپ خەلقنى تىنجىتىدۇ-دە، قايتىپ قەشقەرگە كېلىپ بىر لۇي (ئاتلىق بىرىگادا) قۇرۇپ سىبۇدا تۇرىدۇ. پۈتۈن جەنۇبى شىنجاڭدىكى چېگرا مۇھاپىزەت ئەترىتىنىڭ باشلىقلىغىنى قوشۇمچە ئوتەيدۇ.

مەرھۇم ئىسخاقبەكنىڭ كوزگە كورۇنەرلىك ياخشى ئىش ئىزلىرىدىن بىرى، قىرغىز رايونلىرىدا ئۇزۇن يىللىق قوزغىلاڭ ۋە ئۇرۇشلارنىڭ تۈپەيلىدىن پۈتۈن خەلق ئىگىلىگى ۋەيران بولۇپ، قىرغىز خەلقى ناھايىتى كەمبەغەللەشكەنلىگىنى نەزەردە تۇتۇپ، شۇ ۋاقىتىدىكى ھوكۇمەتكە ئەھۋال تونۇشتۇرۇپ ئىلتىماس يېزىپ ھوكۇمەتتىن نۇرغۇن پۇل ياردەم ئېلىپ، بۇ پۇلغا 4 مىڭ دانە قوي، 200 قوش ھوكۇز ۋە دىخانچىلىق سايمانلارنى سېتىۋېلىپ، قوينى كەمبەغەللەرگە ھەقسىز تارقىتىپ بېرىدۇ. ھېچنەرسىسى يوق 70 ئائىلىنى قىزىلئويگە ئەكىلىپ، يەر، قوش كالا، چارۋا بېرىپ ماكانلاشتۇرىدۇ.

1939 - يىلى شىڭ شىسەي ئىسخاقبەكتىن گۇمانلىنىپ، ئۇرۇمچىگە ئېلىپ بېرىپ، نەزەربەنت قىلىدۇ. 40 - يىلى ئىلى قازاق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا رەئىس قىلىپ ئىۋەتكەندە، بۇ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەيدۇ.

1942 - يىلى 4 - ئايدا ئىسخاقبەكنى شىڭ شىسەي تۇتۇپ قولغا ئالماقچى بولغاندا، بىلىپ قېلىپ، باش پانا ئىزدەپ، سوۋېتكە قېچىپ كېتىدۇ. 1943 - يىلى سىمخا-

ىمدىكى تۇققانلىرىنى، ئاتىسىنى يوشۇرۇن رەۋىشتە چېگرا
دىن ئېلىپ كېتىدۇ. ئىسخاقبەك سوۋېت يېرىدە، شىنجا
دىن قېچىپ ئۆتكەن قىرغىزلەر بىلەن مەسلىھەتلىشى
شىنجاڭغا كېلىپ شىڭ شىسەيگە قارشى تۇرۇشنى پىلانلا
دۇ. بۇ چاغدا قاناتباي دىگەن بىرسى سوۋېت يېرىدى
قەشقەرغە قېچىپ كېلىپ، گومىنداڭغا ئېيتىپ قويىد
گومىنداڭ ھوكۇمىتى دەرھال ھەركەتلىنىپ، بۇرۇن ئىس
خاقبەككە ئەسكەر بولۇپ شۇ كۈنلەردە ئۆز ئائىلىس
تۇرۇۋاتقان 180 ياكى 250 نەچچە كىشىنى يىغىپ قا
شەھەرگە سۈرگۈن قىلىپ 3 يىل رىجىمدا ئىشلىتى
تا 1946 - يىلى 7 - ئايدا 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋى غەل
قازىنىپ، 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالانغاندا ئاندىن ئۇ
ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇلىدۇ. بۇلاردىن 70 دەك كىشى ئۆل
كەتكەن.

1944 - يىلى 11 - ئايدا نىلقا ناھىيىسىدە دىخا
لارنىڭ خەلق دېموكراتىك ئىنقىلاۋى پارتلىدى. بۇنى ئا
لىغان ئىسخاقبەك دەرھال سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خالىس
نە ياردىمىنى ئېلىپ كېلىپ بۇ ئىنقىلاپقا قوشۇلۇپ،
تۇن ھەربى ئىشلارنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ ئۈچ ۋىلا
ئىنقىلاۋىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. 1945 - يىلى 7 -
نىڭ 18 - كۈنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى ھوكۇمىتى ئ
خاقبەككە گېنېرال لېيتىنانتلىق ئۇنۋان بىرىپ، مىللى
ھىيىنىڭ ئالى قوماندانى قىلىپ بەلگىلەيدۇ.

3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى بولغان ت
قورغان ئىنقىلاۋى 1945 - يىلى پارتلاپ بارغانسېرى

جىيىپ، قارغىلىق، پوسكام، يېڭىسار قاتارلىقلارنى ئازات
قىلىدۇ، بۇنىڭدا قىرغىز ياشلىرىنىڭ كوپ قىسمى قاتنى-
شىدۇ. ئىسخاقبەك 1946 - يىلى 3 - ئايدا بۇ ئىنقىلاپقى-
مۇ قوماندانلىق قىلىدۇ.

9

دولىتىمىزدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقلىرى،
ياڭ - جىن دەۋرىدە زالىم - ئەمەلدارلارنىڭ ھوكۇمرانلىقى
ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ئارقىسىدا، ئېچىنىشلىق ئېغىر
كۈنلەرنى بېشىدىن كوچۇرگەن ئىدى. مىللىتارىستلارنىڭ
زۇلمى، يەرلىك فېودال زالىم - بەگلەرنىڭ تالاڭ - تاراج
قىلىشى، ئىقتىسادى جەھەتتە ۋەيران قىلىپ، سىياسى
جەھەتتە دېموكراتىيىنى بوغۇشى ئارقىسىدا تارىختا نۇرغۇن
قېتىم خەلق قوزغىلاڭلىرى بولغان ئىدى. جۈملىدىن
1931 - 1934 - يىللىرىغىچە بولغان قومۇل خەلق قوزغىلىڭى
ۋە جەنۇبى شىنجاڭ خەلق قوزغىلاڭلىرىنى ئېلىپ ئېيتساق
گەرچە زۇلۇمغا قارشى كوتۇرۇلگەن بولسىمۇ بۇ ئىنقىلاپنى
توغرى يولغا يېتەكلەيدىغان پارتىيە بولمىغانلىقتىن ھەمە-
مىسى مەغلۇپ بولدى. بۇ قوزغىلاڭلارغا فېودال كۈچلەر،
ۋە دىنى تەسىرلەر، شۇنداقلا چەتئەل كۈچلىرى ئارىلىشى-
ۋالغان ئىدى. 3 ۋىلايەت خەلق دېموكراتىك ئىنقىلاۋى
يۆنىلىشنى توغرى ئېلىپ بېرىپ ئۆز ئېقىمىنى جۇڭگو
كوڭچەنداڭى رەھبەرلىك قىلغان خەلق ئازاتلىق ئىنقىلا-
ۋىغا بىرلەشتۇرالىدى.

پرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ داھىسى ۋ. ئى. لېنىن
«دۆلەت ۋە ئىنقىلاپ» دېگەن شانلىق ئەسىرىدە ... "زو
لۇق كۈچ ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئۆزى ئۈچۈن يول ئاچ
دىغان ۋە ئۆلۈك قېتىپ قالغان سىياسىي شەكىللەرنى
ۋەيران قىلىپ تاشلايدىغان قورال» دەپ ئېيتقان ئىدى
يولداش ماۋزېدۇڭ «جۇڭگو ئىنقىلاۋى ۋە جۇڭگو گوڭچە
داڭى» دېگەن شانلىق ئەسىرىدە "جۇڭگونىڭ فېئودال
جەمئىيەتتە دېھقانلارنىڭ ئەنە شۇنداق سىنىپى كۈرەشلىرى
ئەنە شۇنداق قوزغىلاڭلىرى ۋە ئەنە شۇنداق ئۇرۇشلىرى
تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ھەقىقىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈ
بولغان ئىدى. چۈنكى ھەرقېتىمقى چوڭراق دېھقانلار قو
غىلاڭلىرى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشلىرىنىڭ نەتىجىسىدە ش
چاغدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلىققا زەربە بېرىلگەن ئى
شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى
يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولمىغانلىقى، يې
سىنىپى كۈچلەر بولمىغانلىقى، ئىلغار پارتىيىلەر بول
غانلىقى ئۈچۈنلا مۇنداق دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى ۋە دې
لار ئۇرۇشلىرى ھازىرقى پرولېتارىيات ۋە گوڭچەنداڭ
توغرى رەھبەرلىگىگە ئېرىشەلمىگەن ئىدى» دەيدۇ. ماۋ
شى يېقىنقى زامان تارىخىدا جۇڭگونىڭ ھەرقايسى ج
لىرىدە بولۇپ ئۆتكەن خەلق قوزغىلاڭلىرى ۋە ئىنقى
لىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە خاراكتېرىنى تەتقىق قىلىپ، چىق
غان بۇ خۇلاسە يۇقۇرىدا مەن ئېيتقان شىنجاڭدىكى خە
قوزغىلاڭلىرىغا قارىتا ئېيتقاندىمۇ توغرى خۇلاسە بول
ھېساپلىنىدۇ. ھېچقاچان بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. مەسى

شۇ ۋاقىتتىكى قۇمۇل ۋە قەشقەردىكى خەلق قوزغىلاڭلىرى
ئايا قالاشقاندىن كېيىن، جەمئىيەتنىڭ ئىدىئولوگىيە ۋە
ئۈستى قۇرۇلمىسىدا زور ئۆزگىرىشلەر ۋە ئىلگىرىلەشلەر
بولغان ئىدى. مەدەنىي - مائارىپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچى-
لىق جەھەتلەردە مەلۇم ئىلگىرىلەشلەر بولدى. جەمئىيەت
تەرەققىياتىغا تۈرتكىلىك رول ئويناپ 3 ۋىلايەت ئىنقى-
لاۋىغا يول ھازىرلىدى. بۇنداق بولۇشى ئۇلۇق داھىيمىز
ماۋجۇشىنىڭ دانا ھۆكمىنىڭ توغرى ئىكەنلىگى-
نى كۆرسىتىدۇ.

25 - فېۋرال ۋەقەسىنىڭ ھەققىي ئەھۋالى زادى قانداق

زاكىر نىيازى

«25 - فېۋرال ۋەقەسى» 1947 - يىلى ئۈرۈمچ... يۈز بەرگەن ئېچىنىشلىق قانلىق ۋەقە بولۇپ، كىشىل... نىڭ ئېسىدىن تېخى چىقىپ كەتكىنى يوق.

ئۇ چاغدا ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئەمدىلا ئاخ... لاشقان، ئامېرىكا جاھانگىرلىگى ھەر قايسى ئەللەر ئە... سىيەتچىلىرىنى جىددى قوراللاندۇرۇۋاتقان بىر ۋاق... ئىدى.

ئۇ چاغدا جاڭجېيشى باشچىلىغىدىكى گومىن... ئەكسىيەتچىلىرى چەتئەل جاھانگىرلىرى بىلەن تىل... رىكتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ياردىمىنى زور مىقداردا قوبۇل... لىپ، ئۆز كۈچىنى تەڭداشسىز زور ھېساپلاپ، جۇ... گۇڭچەنداڭى رەھبەرلىك قىلىۋاتقان خەلق ئازاتلىق ك... لىرىنى "بىرلا ھۇجۇم بىلەن ئۇجۇقتۇرۇپ، تاشلايمىز د... دىغان خام خىياللارغا بېرىلىپ كورەڭلەۋاتقان، زور... لەمدە ئىچكى ئۇرۇش قوزغاپ قىرغىنچىلىق يۇرگۈز... قىلىچىنى بولەۋاتقان ئىدى.

شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىمۇ نەنج...

...دىكى ئۆز خوجايىنلىرىنىڭ مۇددىئاسىغا ماسلىشىپ، جۇڭ... گو ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنى... قىلاۋى كۈچلىرى بىلەن تۈزگەن 11 ماددىلىق تېچلىق... كېلىشىمىنى يىرتىپ تاشلاشتىن ئىبارەت سۇيىقەستكە جىددى كىرىشكەن ئىدى.

«25 - فېۋرال ۋەقەسى» — 11 ماددىلىق تېچلىق كې... لىشىمىنى يىرتىپ تاشلاشنىڭ ئالدىنقى سىگنالى سۈپى... تىدە پىلانلىق ئىشلەنگەن قانلىق ۋەقەلەردىن بىرسى بولۇپ، سۇڭ شىلىيەن، داڭ بىڭاڭ قاتارلىق ئەكسىيەتچىلەر تەرىپىدىن پىلانلىق ئويۇشتۇرۇلغان سۇيىقەست ئىدى.

ئالدىن تۈزۈلگەن پىلان بويىچە جىددى تەييارلىق... لار ئىشلەندى. نامايىشقا قاتناشتۇرىلىدىغان ئەسكەر-ئو... فىتسېرلارنىڭ سانى بەلگىلەندى. «نامايىش» نىڭ تەش... ۋىق، قوللانما، شوئارلىرى گېنېرال شىتاۋىدا تۈزۈلۈپ ... بېسىلغان تەرجىمان شىپداۋجى ئارقىلىق ئۇيغۇرچىغا تەر... جىمە قىلىنىپ، شىپوگراپتا بېسىپ تەق قىلىنغان ئىدى.

...ن نامايىشتىن بىر كۈن بۇرۇن (24 - فېۋرال كۈنى) ...شەھەر دەرۋازىلىرىغا سىم توساقلارنى تارتىپ، ليۇياۋچى... ...شقۇرۇۋاتقان ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىدىكى ...دۇن خەنزۇ ساقچىلارنى نامايىشقا قاتناشتۇرۇش، مە... ...ھەمەت قاتارلىق ئىككى نەپەر ئۇيغۇر ساقچىنى تەرجى... ...انلىقتا پايدىلىنىش ئۈچۈن ئەپقالغاندىن باشقا، قالغان ئۇيغۇر ساقچىلارنى قورالسىزلاندۇرۇپ، شەھەر سىرتىدىكى ...وبە ساقچىلارغا چىقىرىۋەتكەن ئىدى.

25 - فېۋرال كۈنى ئەتىگەندە، بېشىغا لۆڭگە ئورۇ...

غان، ئۈچىسىغا كونا ھەتتا جۇل - جۇل بولۇپ كەتكەن پۇقراچە كىيىملەرنى كىيگەن ھەربىلەر ئۇلكىلىك فىرقى-نىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا توپلۇنۇپ، خەنزۇ ئۇيۇشمىسى-دا تەشكىللىنىپ، كوچىغا چىقماقچى بولۇۋاتقان نامايىش-چىلار بىلەن قوشۇلۇشقا تەييار تۇرماقتا ئىدى.

ئەكسىيەتچى گېنېرال سۇڭ، داڭ، ليۇلار چېنىپ قا-لىدىغان ھەر قانداق توشۇكلەرنى پۈختا ئەتكەن بولسى-مۇ، بىراق قاپاقتا نىمە بولسا، تېشىغا شۇ تىپەر دىگەن-دەك، نامايىشقا قاتناشقان ھەربىلەر گەرچە بېشىغا ھەر خىل لۇڭگە تېڭىپ چىققان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەسكەر ياكى ئوفىتسېر ئىكەنلىكى، مانا مەن دەپ چىقىپ تۇ-راتتى. ئەسكى چاپان كەيگەنلەرنىڭ ئىچىدىكى ھەربى چاپانلارنىڭ پەشلىرى چىقىپ، يان قوراللىرى پومپىيىپ كورۇنۇپ تۇراتتى. ئۇلكىلىك ھوكۇمەت بىناسىغا كىرگەن-دە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى تەرەپ ۋەكىللىرىگە قوراللى-رىنى كوز - كوز قىلىپ ھەتتا ئابدىكېرىم ئاببا سوۋقا قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا، تاپانچىلىرىنى ئۇنىڭ بىقىن ۋە يامپاشلىرىغا تۇرتۇپ، مانى كورۇپ قوي، دىگەندەك قىلغانلىرى نامايىشچىلارنىڭ تەركىۋىدە قورچاق ھەربى ساقچىلارنىڭ كوپلىگى ئاشكارىلىنىپ تۇراتتى. توۋەندىكى ئەمىلى ئىشلاردا ئۇلارنىڭ ئەپتى-بەشىرىسى تېخىمۇ پاش بولغان ئىدى.

25 - فېۋرالدىكى قانلىق ۋەقەدە 10 دىن ئارتۇق كىشى ئولتۇرۇلدى ۋە يارىدار قىلىندى. جەبىرلەنگەن، تۇتۇپ قامالغان ۋە ئىزسىز يوقىتىلغانلارمۇ بار.

1. مۇنۇپ ئاخۇن (ئۇيغۇر، 41 ياش، شوپۇر).

2. داۋۇت (ئۇيغۇر، 40 ياش، موزدوز)

3. ئىبراھىم (ئۇيغۇر، 40 ياش، ئىشلەمچى)

4. ھەسەن (ئۇيغۇر، 37 ياش، ناۋاي) قاتارلىق 4 كىشى ئۇلكىلىك ھوكۇمەت بىناسىدا ۋە دەرۋازا ئالدىدا ئولتۇرۇلدى؛

1. ياسىن ئاخۇن (ئۇيغۇر، 25 ياش)، 2. جاپپار (ئۇيغۇر، 22 ياش)، 3. سابىت (ئۇيغۇر، 55ياش)، قاتار- 3 كىشى شىمالى دەرۋازا (بېيمىنگدا) -ئېسىپ ئولتۇرۇلدى؛

1. ئابدىقادىر (ئۇيغۇر، 30 ياش، ئۇرۇمچى تومۇر زاۋۇتىنىڭ ئىشچىسى)، 2. تۇرسۇن سىدىق (ئۇيغۇر، 30 ياش ئىشلەمچى)، قاتارلىق ئىككى كىشى تاپانچا بىلەن ئېتىپ، يارىدار قىلىندى؛

زۇڭسىلىڭبۇ پەۋقۇلئاددە دۇيىنىڭ ئاشپىزى رەھىم مەھمۇت (ئۇيغۇر، 28 ياش)، كەچ سائەت 5 دىن 12 گە قەدەر شىمالى دەرۋازىغا باغلاپ ئېسىپ قويۇلدى. كېيىن قويۇپ بېرىلدى؛

1. توختاخۇن مەمتېلى (ئۇيغۇر، 20 ياش)، 2. ئىمىن ئىنايەت (ئۇيغۇر، 30ياش)، 3. ھەمزە روزى (ئۇيغۇر، 23 ياش)، 4. تۇرسۇن كېرىم (ئۇيغۇر، 20 ياش)، 5. رىشىت

كېرىم (ئۇيغۇر، 28 ياش)، 6 . مۇسا ئاخۇن (ئۇيغۇر، 35
ياش)، قاتارلىق 6 نەپەر كىشى كوچىدىن تۇتۇۋېلى-
نىپ زۇڭسىلىڭبۇدا پۇتىغا كىشەن، قولىغا كويزا سېلىپ
قاماپ، 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگە كەلگەندە قويۇپ بېرىلدى؛

رامازان (ئۇيغۇر، شىمالى دەرۋازىدا ئولتۇرۇشلۇق)،
تۇردى (ئۇيغۇر، غۇلجىدىن، سودىگەرچىلىك قىلىشقا كەل-
گەن) قاتارلىق بۇ ئىككى كىشى 25 - فېۋرال كۈنى كو-
چىدىن تۇتۇپ كېتىلگەنچە ئولۇك-تىرىكلىكى نامەلۇم هال-
دا ئىزسىز يوقالدى.

ئۇ چاغدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى غالجىرلاشقان
ئىدى. نەنجىڭدە جياڭجيېشى: «كوممۇنىستلارنى 3 ئاي
ئىچىدە پاك - پاكىزە يوقىتىپ بولىمىز» دەپ هوكىرىسە،
سۇڭشىلييەن، داڭبىگاڭلار شىنجاڭدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقى-
لاۋى كۈچلىرىنى يوق قىلىۋاتىمىز دەپ ۋاقىرىماقتا
ئىدى. ئەكسىيەتچىلەر ئەنە شۇنداق غالجىرلاشقىنى ئۈ-
چۈن 25 - فېۋرال قانلىق ۋەقەسىنى ئويناپ چىقىشتىن
قول تارتمىدى. بىز بۇ ۋەقەنىڭ ئەمەلىي ئەهۋالىنى ئوت-
تۇرىغا قويدۇق. چۈنكى پاكىت هەممىدىن ئارتۇق، هەم-
مىدىن غالىپ، 25 - فېۋرال ۋەقەسىنى پەدەزلەپ كورسەت-
كەن گېنېرال سۇڭشىلييەنگە جاۋاپ بولسۇن دىگەن مەق-

سەتنىمۇ كوز ئالدىمىزغا كەلتۇرمىدۇق. سۇڭشىلييەن پە-
دەزلىگەن فېۋرال ۋەقەسىنى بىز خۇنۇكلەشتۇرۇپ كورسى-
تىدىغان، هېچقانداق ئىبارە قوشمىدۇق، ئەمەلىي پاكىت
بىلەن كىتاپخانلارنى تەمىنلەشنىلا مەقسەت قىلىمىز......

قولىمىزدا قەدىرلىنىپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بىر
كوچۇرمە تۇرۇپتۇ، بۇ كوچۇرمە جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ بىر
قىسمى بولغان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ مەشهۇر يول-
باشچىلىرىدىن بىرى—مەرهۇم ئابدىكېرىم ئاباسوۋنىڭ
فېۋرال ۋەقەسى كۈنى نەق مەيداندا يازغان: «ئۇرۇمچىدە
25 - فېۋرالدىكى قانلىق ۋەقەدىن بىر خاتىرە» دىگەن ئە-
سەرىنىڭ كوچۇرمىسى بولۇپ، ئاپتور، گېنېرال سۇڭشىلييەن
پەردىنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ، داڭ بىگاڭ پەردىنىڭ ئال-
دىغا چىقىپ قوماندانلىق قىلغان 25 - فېۋرال سۇيىقەس-
تىنى تار مار قىلىشقا قاتناشقان ۋە بۇ كۇرەشنىڭ ئەڭ
ئالدىنقى سېپى—ئولكىلىك هوكۇمەت بىناسىدا ئەخمەتجان
قاسىمى بىلەن بىللە دۇشمەنگە تاقابىل تۇرغان جەڭچى
ئىدى. 25 - فېۋرال ۋەقەسىنىڭ هەقىقى ئەهۋالىنى بى-
لىشتە مەرهۇمنىڭ خاتىرە قىلىپ قالدۇرغان بۇ ئەسىرىنى
بىر كورۇپ چىقساق يامان بولماس، ئەلۋەتتە!

ئۈرۈمچىدە 25 ـ فېۋرالدىكى قانلىق ۋەقەدىن بىر خاتىرە

ئا . ئابباسوۋ

1947 ـ يىلى 25 ـ فېۋرال ئەتىگەنلىكى ئۈرۈمچى شەھىرى سەل يىراقتىكى ئادەمنى پەرق ئېتىپ بولمايدىغان تۇمان ئاستىدا، نىمىدىندۇر خۇددى چۈشى بۇزۇلغان ئادەملەردەك غەم دېڭىزىغا چۆمگەن ئىدى.

شەھەر جىمجىتلىق، كوچىلاردا ھېچقاچان ئۇنداق قوراللانمىغان سېرىق پاچاقلار......بەشلەپ، ئونلاپ، بىرىسىنىڭ ئىزىنى بىرسى دەسسەپ يولنىڭ ئىككى چېتىدە شىمالدىن جەنۇپقا يۈرۈش قىلىپ، ئىشىك ئاچقان ھەمسۇغا چىققان كىشىلەرنى شەرەت بىلەن ئۆيلىرىگە ھايدىماقتا، سېرىق پاچاقلارنىڭ بۇ قىلمىشلىرى، ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى چوڭقۇر ئويغا سالماقتا. سائەت 8 بولدى، كوچىلاردا بىرلەپ ـ ئىككىلەپ ئادەملەر كۆرۈنۈشكە باشلىدى. سېپىلنىڭ تېشىدىكى ئىدارە خىزمەتچىلىرى ئادەتتىكىدەك ئىشقا كېتىپ بارىدۇ. يول بويى بۇلارنى سېپىل سىرتىدا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ئەھۋال ئويلىتىدۇ ۋە تاقەتسىزلىك بىلەن سېپىلنىڭ ئىچىدىكى ئەھۋالنى بىلىشكە ئۈمىتلىنىدۇ. بۇ ئارىدا ئون ـ ئون بەش مىنۇت ئۆتۈش

بىلەن سېپىلنىڭ ئىچىگىمۇ كىرىپ بارىدۇ. سەپ ـ سېلىپ قارىغان ئادەمگە سېپىلنىڭ ئىچى بىلەن سېپىلنىڭ تېشى بىر بىرىگە ئوخشىمىغان ئىككى دۇنيا: خەنزۇ سودىگەرلىرى ئادەتتىكىدەك دۇكانلىرىنى ئاچقان. سودا ـ تىجارەت ئازدۇر ـ كۆپتۇر كېتىپ بارىدۇ. ھېچكىم بۇلارنىڭ ھەركىتىگە چەك قويمىغان. لېكىن سودىگەرلەرنىڭ ئاساسى دىققىتى كوچىدا، گويا بولغۇسى بىر ئىشنى كۈتكەندەك. دەرۋەقە كوچىدا ئادەملەرنىڭ ھەركىتى ئادەتتىكىدىن جىددى. بەزىلەر خۇددى زورۇر بىر ئىشقا كېچىككەندەك يۈگۈرۈشۈپ، بەزىلىرى كۈلۈشۈپ، بەزىلىرى بارايمۇ ـ بارمايمۇ دېگەن گۇمان بىلەن كېتىشىپ بارىدۇ. بەزىلىرى بولسا، شەرەت قىلىنغان بۇيرۇقنىڭ مەجبۇرىيىتىگە قارشىلىق قىلغان ھالدا، ئارقىسىغا تارتىشىپ چىقىپ كېتىپ بارىدۇ.

سائەت 9 بولدى. مۇسۇلمان خىزمەتچىلەر ئارىسىدا: جىق ئادەملەر ئۆلكىلىك پىرقىنىڭ ئالدىغا توپلىنىۋاتىدۇ. قوللىرىدا بايراق، سەپتە تۇرۇشلىرى تەرتىپ ـ ئىنتىزام كۆرگەن ئەسكەرلەرنى ئەسلىتىدۇ. ئارىسىدا ناھايەت ئاز كىشىلەر سەپنىڭ تەرتىۋىنى بۇزۇپ قويۇشى بىلەن ھېلىقى ئىنتىزاملىقلار تەرىپىدىن ھاقارەتلەنمەكتە. بۇلارمۇ "ۋابوسى جۇنرېن، ۋاسى لاۋبەيشىڭ، نى گۇەنۋا گەنسا„؟ (مەن ئەسكەر ئەمەس، مەن پۇقرا، سېنىڭ مەن بىلەن نىمە كارىڭ بار؟) " دەپ قولىدىن كەلگەن قارشىلىقىنى قىلىۋاتىدۇ. ئۈچ ـ تۆت ئاكتىپلار پىرقىغا كىرىپ ـ چىقىپ يۈرۈيدۇ„ دېگەن مەزمۇندا مىش ـ مىش سۆزلەر كېتىپ بارىدۇ.

ئاردىدا ھېچقانچە ۋاقىت ئۆتمەي كوچىلاردا ۋاڭ-
چۇڭ تاۋۇشلار كوتۈرۈلدى. مەن شۇ ۋاقىتتا، سەيپىدىن ئە-
پەندى بىلەن ئۇلكىلىك ھوكۈمەت كاتىۋات بولۇمىدە ئىش
ئۈستىدە ئىدىم. مۇسۇلمان خىزمەتچىلەر: «ئاببا سوۋ! خەق-
زۇلار ناماييش قىلىپ كوچىلاردا يۈرۈيدۇ. ھازىر ئۇلكى-
لىك ھوكۈمەتكە كەلسە كېرەك» دىگەن خەۋەرلەرنى يەت-
كۈزۈپ تۇردۇ.

شۇ ئاردىدا لى ئىسىملىك بىر خىزمەتچى كاتىۋات
بولۇمىگە كىرىپ، «ناماييش» توغرۇلۇق خەۋەر بەرگەندە،
سەيپىدىن ئەپەندى، ئىككىمىز سوزلىشىپ ئولتۇراتتۇق.
ئۇلكىلىك ھوكۈمەت كادىرلار بولۇم باشلىقى ليۇدۇڭ ئىك-
كى - ئۈچ قېتىم ئىشىكتىن بېشىنى تىقىپ قاراپ قويۇپ
چىقىپ كەتتى. بۇنىڭغا قارىغاندا ليۇدۇڭ بىزنىڭ ئىدا-
رىغا كەلگەن - كەلمىگەنلىگىمىزنى بىلىش ۋەزىپىسى-
بىلەن ئاۋارە بولسا كېرەك. ليۇدۇڭ ئەڭ قوپال خىزمەت-
چى ئىدى. ئۇنىڭ كاتىۋات بولۇمىنى ماراپ يۈرۈشى بىز-
نى گۇمانلاندۇردى.

چارەك سائەتتىن كېيىنلا، لى ئەپەندى كىرىپ،
ناماييشنىڭ شۇئارلىرى، بىتىمنى ئىجرا قىلىش توغرىسى-
دا يېزىلغانلىقلىرى ۋە چاقىرىلغان شۇئارلارغا قارىغان-
دا، ناماييشنىڭ ئانچە يامان ئەمەسلىگى توغرىسىدا خە-
ۋەر يەتكۈزدى. شۇندىن كېيىن، سەيپىدىن ئەپەندى
ئىككىمىز كاتىۋات بولۇمىدىن چىقىپ ئۇلكىلىك ھوكۈ-
مەت ئەزالار مەجلىسخانىسىغا قاراپ يۈردۇق. شۇ كۈنى ئە-
زالار مەجلىس كۈنى ئىدى. سائەت 10 لار چامىسىدا

«ناماييشچىلار» ئۇلكىلىك ھوكۈمەت قوراسىغا تولدى. ما-
ڭىدىغان يول يوق، سەيپىدىن ئەپەندى ئىككىمىز ناما-
يىشچىلارنى ئارىلاپ، شۇئارلىرىنى ئوقۇپ، ناھايىتى قىس-
تا - قىستاڭدا ئۇلكىلىك ھوكۈمەت ئەزالار مەجلىسخانى-
سىغا كىردۇق. بىرمۇ تونۇش - بىلىش ئۇچراتقىنىمىز يوق.
ھەممىسى ئۈستىگە يىرتىق جۇل - جۇل چاپان، ئىچىگە
كۆلرەڭ ھەربى كىيىم كىيگەن كىشىلەر، بويلىرى ئوخ-
شاش، تىزىلىشىمۇ ئاددى ئەمەس. شۇ ھامان سەيپىدىن
ئەپەندى ئىككىمىز تېخىمۇ گۇمانلاندۇق ۋە كادىرلار بو-
لۇم باشلىغى ليۇدىڭنىڭ ماراپ يۈرگىنىدىن مەنا چىقار-
دۇق - دە «ئىش باشقىچە ئىكەن!» دەپ يۈرۈپ كەتتۇق!

ھوكۈمەت ئەزالار مەجلىسخانىسىدا ئەخمەتجان ئە-
پەندىم، رەھىمجان ئەپەندىم، ليۇمىشۇجاڭدىن باشقا ھو-
كۈمەت ئەزالىرى بار. مەجلىسخانىدىكىلەر ھېچنىمىنى
بىلمىگەندەك ئۇياق - بۇياققا مېڭىشىپ يۈرۈيدۇ. يالغۇز
ۋاڭ تىڭجاڭ (جالالىدىن) بىزگە كوز ئەينەكىنىڭ ئۈستىدىن
پات - پات ئالىيىپ قاراپ قويىدۇ، ئۇنىڭ كوزىدىن چوڭ
خوشاللىق، شۇنىڭدەك چوڭ قايغۇلۇقمۇ سىزىلىپ تۇردۇ.

ۋاڭ تىڭجاڭ ئالامەت «ھىكمەتلىك ئادەم» ئۇنىڭ
ھېچ بىر يېرى — مەيلى يۈرىگى، مەيلى قىياپىتى، پەقەت
سىر ساقلىمايدۇ. ئۇ ئەنە شۇ قاراشلىرى بىلەنلا بۈگۈنكى
سىرلىق ھەركەتنى ئېيتىپ بەردى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ،
ئۆزىمۇ ماختانغاندەك قىلىپ قويىدۇ.

ھويلىدا «ئافۇجۇشى! ۋامىن ياۋ ئافۇجۇشى (بىزگە ئەخ-
مەت ئەپەندى كېرەك!)» دىگەن تاۋۇشلار كوتۈرۈلدى.

شۇ ھامان ۋاڭتىڭجاڭ: «ئافۇجۇشى قېنى؟ ناماينىشچىلار ئافۇجۇشىنىڭ ئۆزى بىلەن كۆرۈشۈشنى خالىسا كېرەك. سىز تېلېفون بېرىپ ئافۇجۇشىنى چاقىرتىڭىز» دېگەن تەكلىپنى بەردى. مەن «ئافۇجۇشى ھازىر كېلىپ قالار، بىز ھۆكۈمەت ئەزالىرى چىقىپ ناماينىشچىلارنىڭ پىكىرىنى ئاڭلاپ باقايلى!» دېگەن پىكىرنى تەغدىم قىلىشىم بىلەن ۋاڭتىڭجاڭ ئاغزىمدىكى سۆزۈمنى تارتىۋېلىپ: «بۇلارغا ئافۇجۇشى كېرەك. ئافۇجۇشى بىلەن كۆرۈشىمىز دەپ ۋاقىرىشىۋاتىدۇ. بىز چىقساق بولمايدۇ» دېدى. باشقا ھۆكۈمەت ئەزالىرى كۆزلىرىنى چىمىلدىتىپ، باشلىرىنى لىڭشىتىپ، ۋاڭتىڭجاڭنىڭ سۆزىنى ياقلىغاندەك قىلدى. ئاخىرى مەن يالغۇز بولسىمۇ چىقىپ «ناماينىشچىلار»نى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم. سەيپىدىن ئەپەندى سۈكۈت قىياپىتى بىلەن مېنىڭ چىقماسلىقىم كېرەكلىكىنى ئىپادىلىدى. ھەقىقەتەن مېنىڭ چىقماسلىقىم لازىم. لېكىن بىز تەرەپتىن بىر ئادەمنىڭ «ناماينىشچىلار» ئالدىغا قورقۇپ چىقماسلىقى ئەكسىلھەركەتچىلەرنىڭ «نامايىش»نى تەشكىل قىلىش ۋە ئۇنى ئېلىپ بېرىشىدا كۆزدە تۇتقان تاكتىكىسىغا كۈچ قوشۇپ بېرىشى مۇمكىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار پەقەت ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ نامىنى چاقىرماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەخمەت ئەپەندىمگە ۋاكالىتەن «ناماينىشچىلار» نىڭ ئالدىغا چىقتىم. بۇ چاغدا «ناماينىشچىلار» بىر - بىرىنى ئىتتىرگەن ھالدا ھۆكۈمەت رەئىسلىرى كابىنېتىنىڭ ئالدىغا توپلانغان. ئۇلارنىڭ ئالدىغا غۇلجا، تارباغاتاي ۋە ئالتايدىن كو-

چۈپ بارغان كىشىلەر ۋە ياكى ئۇلارنىڭ ئۈرۈمچىدىكى تۇققانلىرى، خەنزۇ پۇقرالار، ئىككى چەتتە بەش - ئون خوتۇن - قىزلار، ئوتتۇرىدا پۇقراچە كىيىنگەن ھەربىيلەر تىزىلغان «ناماينىشچىلار» مېنى كۆرۈش بىلەن توپىنىڭ ئىچىدىن يول بەردى ۋە قىستاپ ئىتتىرىپ يۈرۈپ دەرھال رەئىسلەر كابىنېتى ئالدىغا ئاپاردى. كابىنېت قۇلۇپلاقلىق ئىكەن. بىرىنى ئاچقۇچقا ئەۋەتتىم. شۇ ۋاقىتتا ماڭا تونۇش بولغان پۇقراچە ياسانغان بىر ھەربىي كىشى تەنە قىلغاندەك: «ئافۇجۇشىنا؟ ئافۇجۇشى بولەي، بۇشىڭ! (ئەخمەت ئەپەندى قېنى؟ ئۇ كەلمىسە بولمايدۇ!)» دەپ مېنى تېخىمۇ قىستاپ ئىتتىرىپ ئىشىك تۈۋىگە ئەپباردى - دە، ئارىدىن 25 ياشلاردا بىر خەنزۇ بالا توپنىڭ ئىچىدىن ئېتىلغان بويىچە «سا، سا، سا! (ئۆلتۈر، ئۆلتۈر! ئۆلتۈر!)» دەپ ۋاقىراپ ماڭا قارىتا مۇش ئاتتى. مۇش مۈرەمگە ئانچە - مۇنچە تەگدى. توپنىڭ ئىچىدىكى قالغانلار، ئارقا ۋە ئالدى بىلەن قەستەن قىستىماقتا. بۇلار بەلكى ئۆزلىرىدە قورال بارلىقىنى ماڭا سەزدۈرمەك ۋە شۇنىڭ بىلەن مېنى قورقۇتماق بولسا كېرەك. ھەر ھالدا چاپان ئىچىدىكى ۋە يانچۇقىدىكى كىچىك قوراللىرىنى ھەممە جايلىرىمغا پاتۇرۇپ، نوقۇپ قويىدۇ.

بۇ يەردە شۇنىسى ئادەمنى تېرىكتۇرىدىكى، شۇ قىستاڭچىلار ئارىسىدا غەربىي شىمال مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ مەخسۇس بىر مۇھاپىزەتچىسى بېشىنى ياقىسىنىڭ ئىچىگە تىقىۋېلىپ كۆزى بىلەن ھەممىگە يوليورۇق كۆرسەتمەكتە ۋە مەندىن ئۆزىنى يوشۇرماقتا.

ئاردا ئانچىلىك ۋاقىت ئۆتمەي، يەنە بىر كىشى-
نى سۆرەپ ـ قىستاپ مېنىڭ قاتارىمغا ئەكىلىپ قويدى.
بۇ كىشى مۇئاۋىن رەئىس بۇرھان ئەپەندىم ئىدى. بۇر-
ھان ئەپەندىم توپىنىڭ «سا، سا، سا» تاۋۇشى بىلەن قىل-
غان ھۇجۇمىغا قارشى قولىنى كۆتەرگەن ھالدا ئۆزىنى
مۇداپىئە قىلماقتا. لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن بۇرھان ئە-
پەندىمۇ ئۆزىنى بىر ئىككى مۇشتىن ساقلىيالمىدى. ئاڭغى-
چە ئاچقۇچىنىمۇ ئېلىپ كەلدى. ھۆكۈمەت رەئىسلىرى كا-
بىنېتىنىڭ ئىشىگى ئېچىلدى. بۇرھان ئەپەندىم بىلەن ئىككىمىز،
بۇرھان ئەپەندىمنىڭ كابىنېتىغا ئاران كىرىۋېلىپ، بىر ئاز
بولسىمۇ خەۋپتىن قۇتۇلغاندەك بولدۇق.

«نامايىشچىلار» كابىنېت ئىچىگە بېسىپ كىرىشكە باشلىدى
ۋە بىزگە ئەخمەت ئەپەندىمنى ئىدارىغا كەلتۈرۈش توغ-
رىسىدا، قاتتىق تەكلىپلەرنى تاشلىدى. ئەھۋال ناھايىتى
جىددى بولغانلىقتىن، ئەخمەت ئەپەندىمنى چاقىرىپ
بېرىش توغرىسىدا ئۇلارغا ۋەدە قىلدىم ۋە ئەخمەت ئە-
پەندىمنى تېلېفونغا چاقىردىم: ئەپەندىم! «نامايىشچىلار»
نىڭ پەيلى يامان، ئەھۋال جىددى، ئىدارىغا كېلىشتىن
ساقلىنىڭ! بىز بولغاندىكىن كۇپايە قىلىدۇ. ئەھۋالنىڭ
ئۆزگۈرۈشىگە قاراپ، سىزگە خەۋەر قىلىپ تۇرىمەن! دەپ
ئېيتتىم. ئەخمەت ئەپەندىم: «ياخشى بولىدۇ. ھەر ھالدا
ھوشيار بولۇڭلار، ئۆزەڭلەرنى خەۋپتىن ساقلاڭلار! ئەھۋال-
دىن ماڭا خەۋەر قىلىپ تۇرۇڭ» دىگەن مەزمۇندا يوليو-
رۇق بېرىشى بىلەنلا تېلېفون سىتانسىسىدە مەخسۇس قو-
يۇلغان مىللى ساتقۇنلار، بىزنىڭ تېلېفون ئارقىلىق قىل-

غان سۆزىمىزدىن خەۋەر ئالغان بولسا كېرەك، سۆز ئاياق-
لاشماي تۇرۇپ تېلېفوننى ئۈزۈپ قويدى. شۇندىن كېيىن-
لا تېلېفون سىتانسە ماڭا ئەخمەت ئەپەندىمنى چاقىرىپ
بەرمەيدىغان بولدى.

«نامايىشچىلار»: «ئافۇجۇشى لەي بۇلەي؟ نى گەنكۇەي
جوتالەي! بۇلەي بۇشىڭ! (ئەخمەت ئەپەندىم كېلەمدۇ؟ سەن
ئۇنى تېز كەل، دە. كەلمىسە بولمايدۇ.) دەپ مېنى خەۋپ
ئاستىغا ئېلىپ تۇردى.

بۇرھان ئەپەندىمۇ تېلېفون ئالدىدا، لېكىن تېلې-
فون سىتانسە بۇرھان ئەپەندىمنى كېرەكلىك جاي بىلەن
بىرلەشتۈرمەي تۇردى.

«نامايىشچىلار» نىڭ بىر قانچە ئاكتىپلىرى ئارقا ـ
ئارقىدىن بۇرھان ئەپەندىم بىلەن مېنى، ئەخمەت ئەپەن-
دىمنى چاقىرىپ بېرىش توغرىسىدا قىستىماقتا. بىز «چا-
قىردۇق، ھازىر كېلىدۇ» دەپ «نامايىشچىلار» نىڭ غەزەپ-
لىرىنى بىر ئاز بولسىمۇ پەسەيتىشكە تىرىشتۇق. لېكىن
«نامايىشچىلار» بۇنىڭغا قىلچە تاقەت قىلماي، ئۆزلىرى
ئەخمەت ئەپەندىمنى تېلېفونغا چاقىردى. ئەخمەت ئەپەن-
دىم بىلەن بىزنى بىرلەشتۈرمەي تۇرغان سىتانسە «ناما-
يىشچىلار» بىلەن ئەخمەت ئەپەندىمنى بىرلەشتۈردى. «نا-
مايىشچىلار»: «ئافۇجۇشى چىڭنى كۇەيلەي! نى بۇلەي،
ۋامىن بانى ...(ئەخمەت ئەپەندى تېز كېلىڭ، كەلمىسە-
ڭىز بولمايدۇ، ئەگەر كەلمىسىڭىز ئۇۋاختا بىز سىزنى...)»
دەپ ھاقارەتلىك تىللار بىلەن تىللىدى. ئەھۋال شۇ دە-
رىجىگە يەتكەندە، تېچلىقنى ساقلاش قوماندانلىغىنىڭ

مۇئاۋىنى گېنېرال مايور داڭبىڭاڭ كىرىپ كەلدى. داڭبىڭاڭ: «يامان بولدى، ئافۇجۇشى كەلمىسە، غۇلغۇلىنى بېسىش مۇمكىن ئەمەس، تېلېفوندا چاقىرىڭ، ئافۇجۇشى كەلمەي قالمىسۇن، قورقمىسۇن، كېرەك يوق، بىز ساقلايمىز!» دېگەن تەكلىپنى قىلدى. مەن: «تېلېفوندا چاقىردىم، ھازىر كېلىپ قېلىشى مۇمكىن» دەپ جاۋاپ بەردىم. داڭبىڭاڭ ناھايىتى ھودۇققان ھالدا: «سىز ئافۇجۇشىغا يەنە ئېيتىڭ، ھېچ خەۋپ يوق، بىز ساقلايمىز. تېز كەلسۇن!» دېگەن تەكلىپنى قىلىپ ئارقىسىدىنلا، يا مەن ئۆزەم بېرىپ ئەكىلەيمۇ؟ ئۆزەم باراي! دەپ ئالدىراش چىقىپ كەتتى. بۇ چاغدا داڭبىڭاڭ تېگىشلىك جايدىن ئەخمەت ئەپەندىمنى كەلتۈرەلمىگىنى ئۈچۈن قاتتىق تىل يېگەن بولۇشى كېرەك.

داڭبىڭاڭ كەتتى. مەن «ئەخمەت ئەپەندىم كېلىپ قالمىغىدى!» دەپ كوپ ئەندىشە قىلدىم ۋە ئەخمەت ئەپەندىمگە يەنە تېلېفون بېرىشكە ئۇرۇندۇم. لېكىن سىئانسە ئەخمەت ئەپەندىمنى تېلېفونغا چاقىرىپ بەرمىدى.

«ناماييشچىلار» — توغرىسىنى ئېيتقاندا قوي تېرىسىگە ئورالغان بورىلەر ئاغزىغا كەلگەننى دەپ قاۋىماقتا، سائەت 11 دىن ئاشتى. بۇرھان ئەپەندى ئىككىمىز «ناماييشچىلار» نىڭ قەتئىي تەكلىۋىنى ئاڭلاپ ئولتۇراتتۇق. شۇ ئارىدا ئەخمەت ئەپەندىم، رىھىمجان ئەپەندىم، داڭبىڭاڭلار كىرىپ كەلدى.

ئەخمەت ئەپەندىم كېلىش بىلەن يەنە «دا، سا (ئۇر، ئولتۇر)» دېگەن تاۋۇشلار كوككە ياڭرىدى. «ناما-

يىشچىلار» نىڭ ھەركىتى جىددىيلەشتى. بىز ھەممىمىز بۇرھان ئەپەندىمنىڭ كابىنېتىدا ئولتۇرىمىز. «ناماييشچىلار» ئىشىكلەرنى سۇندۇرغان، دېرىزىلەرنى چاققان ھالدا، كابىنېتقا بۇسۇپ كىرمەكتە، بۇ چاغدا بايىقى ئالدىغا تىزىلغان ئىلى، تارباغاتايدىن كەلگەن خەنزۇ پۇقرالار غايىپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا تۇسىنى ئوزگەرتكەن — گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ مەسئۇل خىزمەتچىلىرى، سەنىمىن جۇيى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى، غەربىي شىمال مەھكىمىسىنىڭ خىزمەتچىلىرى، قورال ئاسقان كىشىلەر پەيدا بولۇپ قالدى. بۇلارنىڭ ھەركىتى ھەرھالدا پۇقرالارنىڭ ھەركىتىدەك ئاددى ئەمەس، ھەرقانداق ئېھتىماللارغا قارشى تەييارلىق بىلەن ھەركەت قىلماقتا. ھەركەت ناھايىتى پاجىئەلىك، ناھايىتى جاللاتلىق تۈس بىلەن بارماقتا. شۇ ئارىدا تاشقىرىدا ئوق چىقىشقا باشلىدى. قورادا پاجىئە بولغانلىقى توغرۇلۇق خەۋەرلەر تارقالدى. «ناماييشچىلار» نىڭ ئاكتىپلىرى پىشانىسىدىن ئازغىنا قان چىققان، لېكىن يالغاندىن ھوشسىزلانغان ئىككى خەنزۇنى ئەپكىرىپ: «جېسى نىمىندى رېن داخۇڭلياۋ، باۋچۇ، يىشۇي خۇەنشۇي (سىلەرنىڭ ئادەملىرىڭلار ئۇرۇپ ھوشسىزلاندۇردى، ئىنتىقام، قانغا قان ئالىمىز!)» دەپ ۋاقىراشتى.

بۇ تاۋۇشتىن خەۋەر تاپقان قورادىكىلەر، «ئۇر» ئۇستىگە «ئۇر»، «ئولتۇر» ئۇستىگە «ئولتۇر!» دېيىشىپ، بىر-بىرىنىڭ ئۈستىدىن ئاتلىشىپ كابىنېت ئىشىكىگە ئۇرۇنماقتا!

بۇ چاغدا بىزنىڭ كىشىلەردىن، ھەتتا ئۇيغۇرلاردىن

بىرسىمۇ تالاغا چىقىش ۋە تالادىن كىرىش مۇمكىن ئەمەس،
لېكىن شۇ باس - باسنىڭ ئىچىدىن سالىس، جانىمىقان كىرىپ
كەلدى. يېنىدا 3 - 2 دىن قورال ئاسقان كىشى بار،
بېشىغا تۇلكە تۇماق كەيگەن، خاتىرجەم تالاغا چىقىپ
كىرىپ تۇردۇ. بۇ تۇلكە تۇماق خەنزۇلار بىلەن ئۇلارنىڭ
ئارىسىدىكى پروپوسكا ئىكەن.

سەيپىدىن ئەپەندىنىڭ ئېيتقىنىغا قارىغاندا:
«سالىسلار بىر كىچىك بالىدىن 6 - 5 تۇلكە تۇماق ئال-
دۇرۇپ بىردىن كىيىشىپ، تالاغا چىقىپ كىرىشىپ: «ئۇي-
غۇرلار خەنزۇلارنى ئۆلتۈرۈپ قويدى، ئىش يامان بولدى!»
دېگەن مەزمۇندا قاتتىق ئىغۋا تارقاتماقتا ئىكەن. ئاكتىپ «ناما-
يىشچىلار» بۇ يالغان پاجىئەگە يولۇقۇپ، ئىلى تەرەپ
ۋەكىللىرىگە ھۇجۇم باشلىدى. دەل شۇ چاغدا قىستا-قىس-
تاڭنىڭ ئىچىدىن بىر-ئىككىسى ھىممەت سۇلتاننى يولەپ،
سورەپ يۇرۇپ بىزنىڭ يېنىمىزغا ئېلىپ كىردى. ھىممەت
سۇلتاننىڭ پېشانىسى يېرىلغان، قان ئېقىپ تۇردۇ. توپ-
نىڭ ئىچىدە مۇشنىڭ ئاستىدا قالغان ھىممەت سۇلتان
ئاچچىقىنى باسالماي ئۇلارغا قارشى مۇش ئېتىشقا ئىنتىل-
مەكتە. بىز سەۋرى قىلىشقا دەۋەت قىلدۇق، ئاران توختى-
دى. بۇ ئارىلىقتا قاياقتىندۇر ليۇمىشۇجاڭ، ليۇتەپەييۇەن،
چۇيۇۋۇلار پەيدا بولدى. دەسلەپتە بۇلار خېلى سالماق
تۇرۇپ، بىزنى ئۇياق - بۇياقتىن دالدا قىلىپ، مۇداپىئە
قىلىشقاندەك بولدى. لېكىن «نامايىشچىلار» نىڭ ھەركىتى
جىددىيلىشىپ، ئىش ناچار بولۇۋاتقان چاغدا، ئۇلارنىڭ ھالى
بىزنىڭكىدىنمۇ خاراپ، خۇددى ئولۇم ئوز بېشىغا كەلگەندەك

ھودۇقۇشۇپ كەتتى. تېپچىلىقنى ساقلاش مۇئاۋىن قوماندانى
داڭ بىڭگاڭ بۇچاغدا يوقالدى. ليۇمىشۇجاڭ مۇداپىئە ئەترەت-
لىرىنى يېتىپ كېلىشكە بۇيرۇق بېرىش مەقسىتىدە تېلېف-
ونىنى قولىغا ئالدى. لېكىن تېلېفون ستانسىسى تېلېفونىنى
قوبۇل قىلمىدى. «نامايىشچىلار»نىڭ «سا! سا! سا!» ئاۋۇشى
ئەرشكە كوتۇرۇلدى. ئويۇن راستقا ئايلىنىشقا باشلىدى.
بۇ ھالنى كورگەن ليۇمىشۇجاڭ، ليۇتەپەييۇەن، چۇيۇۋۇلار
تامدەك قېتىپ قالدى. ليۇمىشۇجاڭ ئوزىنىڭ ئاديوتانتىنى
بىر پارچە قەغەز بىلەن خىزمەتكە بۇيرىدى. غولغۇلا تېخى
جىددى داۋام قىلىۋاتىدۇ. ليۇمىشۇجاڭ، ليۇتەپەييۇەن،
چۇيۇۋۇلار ھودۇققىنىدىن نىمە قىلىشنى بىلەلمەي قالدى.
بىچارىلەرنىڭ پۇتۇن ئەزاسىغا جاق-جاق تىترەك ئولۇشۇپ
كەتتى. «نامايىشچىلار» غا سوز ئاڭلىتالماي، ئاخىرى بىزگە
ئوزىمىزنى دالدىغا ئېلىشنى تەكلىپ قىلدى - دە، بۇر-
ھان ئەپەندىمىنىڭ كابىنىتىنىڭ ئارقىسىدىكى خالىجاينىڭ
4 - 3 مېتىر كەڭ ۋە ئوزۇنلۇقتىكى مەيدانىغا قولىمىزدىن
يېتىلەپ چىقتى.

بۇ جاينىڭ كۇن چىقىش تەرىپىدىكى ئوگزىسىگە
قاياقتىندۇ بىر شوتا كەلتۇرۇپ قويغان، ليۇمىشۇجاڭلار
ئەخمەت ئەپەندىمنى شوتا ئارقىلىق ئوگزىگە چىقىشنى
تەكلىپ قىلماقتا، لېكىن بىز ئۇنى قوبۇل قىلمىدۇق،
چۇنكى، ھەرھالدا بىر ھىلە بولۇشى مۇمكىن، گەرچە ھىلە
بولمىغان تەقدىردىمۇ ئوگزىگە چىقىش خەۋپلىك، چۇنكى
بۇدائىرىدە قەيەردە بولمىسۇن ھاياتقا كاپالەتلىك يوق.
چۇنكى بىرسەپدىشىمىز سەيپىدىن ئەپەندى بۇ ۋاقىتتا

بىزنىڭ ئىچىمىزدە يوقلىغى ئۈچۈن ئەندىشە قىلمىمىز. ئۇ بىزنى كۆپ ئويلىتىدۇ، بۇ پۇرسەتتە، ئۇنىڭ بار-يوقلىغىغا باھا بېرىش ناھايىتى قىيىن. بۇ ئېغىر مومېنتتا ئەلۋەتتە، ھاياتتىمۇ بىللە ماماتتىمۇ بىللە بولۇش كېرەك ئىدى. دەل شۇچاغدا تالا تەرەپنىڭ تاراقلىق ئىشىگى ئىچىدە «ئابدىكېرىم» دىگەن تاۋۇش ئاڭلاندى. بۇ تاۋۇش سەيپىدىن ئەپەندىنىڭ تاۋۇشى ئىدى. دەرھال ئىشىكنى ئاچتۇق. ئەخمەت ئەپەندىم سەيپىدىننى قولىدىن تۇتۇپ ئارىمىزغا تارتىپ ئالدى. شۇئارىدا غۇلجىدىن كەلگەن بالىلاردىن ئۈچ-تورتىمۇ پەيدا بولدى.

بىز ئۆلۈمنى — خەلقىمىز يولىدىكى ئۆلۈمنى ئاللىقاچان ئۈستىمىزگە ئېلىپ قويغان، ئولسەك پارلاق ئۆلىمىز. قالساق پارلاق قالىمىز. ئەمما ئۆلۈم مەنىسىز بولۇشى كېرەك ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن كىچىككىنە شۇ جايدىمۇ خەلق دۈشمەنلىرى بىلەن ئاخىرقى جەڭ قىلىشقا تەييار بىز! ئولسەك ئۆلۈمگە مەرتلەرچە بارىمىز، قالساق ئۆلۈمىدىن مەرتلەرچە قالىمىز. ھەرئىككى مومىنتتىمۇ ئاجىزلىق بىزگە خاس ئەمەس.

بىزدىكى بۇ روھى قىياپەتنى كورگەن خەنزۇ تەرەپ ۋەكىللەر ھەيران بولۇشتى. «ناماينىشچىلار»غا ۋە بۇلارغا يولباشچىلىق قىلىۋاتقان گومىنداڭ ھەم سەنمىنجۇيى ياشلار تەشكىلات ئەزالىرىغا، ھەربى خىزمەتچىلەرگە تارقاش توغرۇلۇق ئىشارەت بېرىلدى. ناھايىتى ئاز ۋاقىتنىڭ ئىچىدە «ناماينىشچىلار» كابىنىتنى بوشۇتۇپ تالاغا چىقىشىپ كەتتى. پەقەت بىرنەچچە ۋەكىللەرلا قالدى، بۇ ۋەكىل-

لەرنىڭ بىرسى ئىنقىلاپتىن بۇرۇن غۇلجا گومىنداڭ پىرقىسىدە كاتىپلىق ۋەزىپىسىدە بولغان لى گەنسى، بىرسى ئۈرۈمچى شەھەر كېڭىشىنىڭ كاتىۋى، بىرسى تارباغاتايدىن كەلگەن بىر كىشى، يەنە بىرسى بىرئاز ئېلىشاڭغۇ، ئوزىنىڭ نەدە، نىمە قىلىۋاتقانلىغىنى پەرق ئېتەلمەيدىغان بىر قېرى - چال بولۇپ، ئۇلار ئىلى تەرەپكە قارىتىپ بىرتەرەپلىمە قاتتىق تەلەپلەرنى قويدى. ئەخمەت ئەپەندىم ناھايىتى سالماقلىق بىلەن تىلەكلەرنىڭ توغرىسىنى توغرا خاتاسىنى خاتا دەپ كەسكىن جاۋاپ بەردى.

خەنزۇلار بوشاشتى. ئەمدىلىكتىكى ھەممە ھەركىتىنى زورغىلا قىلماقتا، دەرۋەقە ھېچنىمىدە ھېچنىمەيوق ھەركەتنى توختۇتۇش، ئەكسىلھەركەتچىلەر ئۈچۈن زەربە، ئەستىن چىقماسلىق ئەلەم! سائەت 3 - 4 بوپقالدى. بۇ چاغدا نەنگۇەن دەرۋازىسى ئاللىقاچان ئېتىلگەن. نەنگۇەن دەرۋازىسى ۋە باشقا دەرۋازىلار ئالدىغا 5 - 6 مىڭ مۇسۇلمانلار توپلىنىپ ئالغان. ئۇلار خەلق ۋەكىللىرىنى چىقىرىپ بېرىش توغرىسىدا ئەكسىيەتچىلەرگە قاتتىق تەلەپنى قويماقتا، خەنزۇلارمۇ خېلى ھودۇققان، ئويلىماي ئىش قىلىپ ئاغرىماي دەرت تارتماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزگە نەنگۇەندىكى مۇسۇلمانلارنى تارقىتىش چارىسىنى تەكلىپ قىلماقتا.

ئەخمەت ئەپەندىم: «بىز سالامەت، ئەندىشە قىلماڭلار، تارقاپ كېتىڭلار!» دەپ ئىمزاسىز خەت يازدى. ئۇلار تارقىغىنى يوق، ئۇلار تېخى بۇنى «خەنزۇلارنىڭ ھىلىسى» دەپ پەرەز قىلماقتا. نەنگۇەندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تارقاپ كەتمەسلىكى خەنزۇلارنى قاتتىق ئەندىشىگە سالدى. خۇسۇ-

سەن شەھەر ئىچىگە سولۇنۇپ قالغان نەنگۈەندە ئۆيى
بارلار ئارىسىغا تېخىمۇ قاتتىق ئەندىشە پەيدا قىلدى.
شۇنداق قىلىپ خەلق ۋەكىللىرىنىڭ بېشىغا
سېلىنماقچى بولغان خەۋپ، خەنزۇ ئەكسىلھەرىكەتچىلىرىنىڭ
بېشىغا چۈشتى. بۇ چاغدا خەنزۇ ئەكسىلھەرىكەتچىلىرىنىڭ
رەڭگى - روھىدىن، بۇ ئاقىۋەتنى ئالدىن كۆرەلىگەن
بولسا، شۇكۈنكى ناماييشنى پەقەت تەشكىل قىلماسلىقنى
ھېس قىلىپ بولىدۇ. پۈتۈن يۈزلۈك ئەندىشە خەنزۇلار
ئارىسىدا ھۆكۈم سۈرمەكتە.

ئەلۋەتتە دۈشمەننىڭ چارچىغان، بوشاشقان ۋە ھو-
دۇققان ماھىيىتىنى ئىگەللەپ ئېلىپ، ئۇنىڭدىن پايدى-
لىنىش لازىم. چۈنكى بۇ مومىنت چېكىنىش — ئاتاكىغا،
خەۋپ — غەلىبىگە ئايلىنىدىغان مومىنت ئىدى. سوزدە
ئاتاكىغا ئۆتۈش كېرەك. كۆرەشلەردىكى مۇنداق مومېنتتا
كوپ ۋاقىت سوز زەمبىرەك سۈپىتىنى ئالىدۇ. شۇنىڭ
ئۈچۈن مەن «ناماييشچىلار ۋەكىلى»گە ئالدىمىزدا ئىككى
يول بار. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرىسىگە مېڭىش كېرەك. ئۇنىڭ
بىرى، ئەگەرسىزلەر تېچلىقنى خالىساڭلار، دەرھال چىقىپ
«ناماييشچىلار»نى تارقىتىڭلار، بىزھەم چىقىپ نەنگۈەندىكى
مۇسۇلمانلارنى تارقىتايلى! بۇ تېچلىق — سائادەت يولى،
يەنە بىرىسى، سىلەر بۇ ھەرىكەتنى داۋام قىلىدۇرۇڭلار، بىز
قاراڭغۇ چۈشكەنگە قەدەر چىقمايلى، بۇ دەھشەتلىك پاجىئە
يولى، دەپ پىكىر بەردىم. كوپچىلىك بۇ پىكىرنى ياقلىدى،
خەنزۇلار تېخىمۇ بوشاشتى. سوزنىڭ باش - ئايىغىنى
تۈگەتمەي چىقىپ كەتتى.

ھۆكۈمەت ئەزالىرى دەم ئېلىش خانىسىدا تاماق
تەييارلىنىپتۇ، تاماققا چىقتۇق. سالىس، جانىمقانلار پرو-
پوسكا (تۆلكە تۇماقلار)نى قولتىقىغا قىسىپ ئولتۇرۇشتى.
بۇلار يەنە ناماييش بولۇشنى بىلىسە كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن پروپوس-
كىدىن ئايرىلماي ئولتۇرۇشىدۇ. تېخى تاماقتىن تۇرمىغان ئىدۇق،
يەنە بىر توپ ئادەم ۋاقىردىشىپ ئىچكىرىكى ھويلىغا كىرىپ
كەلدى. ئاڭغىچە داڭبىڭگاڭ: «ناماييشچىلار تارقىغىلى ئۇنى-
ماي، يەنە بېسىپ كىرىپ قالدى» دەپ خەۋەر يەت-
كۈزدى ۋە ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ چىقىپ، بىر ئىككى
ئېغىز سوز قىلىشىنى تەكلىپ قىلدى. بىز «ناماييشچىلار-
نىڭ ۋەكىلى» كىرىشنى تەكلىپ قىلدۇق. داڭبىڭگاڭ چىقىپ:
«ۋەكىل كىرگۈزۈشكە ئۇنىمىدى، ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ
چىقىشىنى قاتتىق تەلەپ قىلىۋاتىدۇ» دەپ يېنىپ كىردى.
داڭبىڭگاڭ ۋە بىرنەچچە خەنزۇ ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئەخمەت
ئەپەندىمنىڭ چىقىشىنى ياقلىدى. ليۇمىشۇجاڭ باشلىق
بىرنەچچىسى ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ چىقماسلىقىنى ياقلىدى.
ئەخمەت ئەپەندىم چىقىشقا قارار قىلدى، يۈردى. بىز
توسىدۇق - قارشىلىق قىلدۇق، شۇنداق قىلىپ، نەتىجىدە
بىر پۈقرا خەنزۇ ۋەكىل بولۇپ كىردى. ئۇ كىرىش
بىلەنلا يىغلاپ تۇرۇپ «مەن بۇ «ناماييش»نىڭ قانداق
ئۇيۇشتۇرۇلغانلىقىنى بىلمەيمەن، ھازىر نەنگۈەنگە پۈتۈن
مۇسۇلمانلار توپلانغان، سىزلەر چىقىپ ئۇلارنى تارقاتمى-
ساڭلار، ئۇلار بۈگۈن نەنگۈەندىكى چوڭ - كىچىك بىگۇنا
خەنزۇلارنى قىرىپ تاشلايدۇ. ھەتتا ھازىر قان توكۈشلەر
بولغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر بار. مېنىڭ ئۆيۈم نەنگۈەندە

بولۇپ كىچىك باللىرىم بار ئىدى. سىز قانداق قىلىپ بولسىمۇ چىقىپ، نەنگۇەندە قان توكۇلۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشىڭىزنى سورايمەن؟» دىدى. ئۇنىڭغا نەنگۇەنگە چىقىش توغرىسىدا جاۋاپ بەردۇق. خوشال بولۇپ چىقىپ كەتتى.

داڭبىڭگاڭ بۇ «ناماينىشچىلار» ئىچىدىن پۇقرالارغا ۋەكىل بولالايدىغان بىر كىشى تاپالماي ھېلىقى ۋەكىل بولۇپ كىرگەن خەنزۇنى تالادىن تۇتۇپ كىرگەن بولسا كېرەك. «ناماينىشچىلارنىڭ ۋەكىلى» بولۇپ كىرگەن ئادەم قانائەتلىنىپ چىقىپ كەتسىمۇ، لېكىن «ناماينىشچىلار» تېخى تارقىمىغىنى يوق. يەنە تەكرار-تەكرار ئەخمەتئەپەندىم چىقمىسا، بىزنىڭ سالامەتلىكىمىزگە كاپالەتلىك بەرسۇن! دىگەن تەلەپلەرنى تاشلىماقتا. ئەخمەت ئەپەندىم "مۇسۇلمانلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە كاپالەتلىكنى ئۈستىمىزگە ئالالايمىز!„ دەپ خەت يېزىپ بەردى. خەتكە ئۇنىماي، "ئەخمەت ئەپەندىم ئۆزى چىقسۇن!„ دەپ ۋاقىراشتى. ئەخمەت ئەپەندىم خەتنى قولىغا ئالدى-دە يىرتىپ تاشلاپ: "قولىدىن كەلگىنىنى قىلسۇن!„ دەپ پەرۋاسىز ئولتۇردى. بۇ چاغدا داڭبىڭگاڭ پىلانىنىڭ رەسۋالارچە تار-مار بولغانلىقىغا تىت-تىت بولۇپ، شۇ قەدەر ئەخمىقانە ھەركەت قىلىدىكى، ھەتتا ئۆزىنىڭ ئەنەشۇ «ناماينىشچىلار»غا قوماندانلىق قىلىۋاتقانلىقىنى يوشۇرۇشقىمۇ ئىقتىدارى قالمىدى.

ئەكسىلھەركەتچىلەرنىڭ پىلانى رەسۋالارچە تار-مار بولدى. بۇ ئەلۋەتتە ئۇلارنى تېخى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزمىگەن قاتتىق ئەلەم قاينىمىغا سالدى. بۇ ئەھۋال شۇ

كەزدە دۇنيادا ئەڭ ئەلەملىك ۋە ئەڭ ئېغىر ئىش، كىشىگە سالغان تۇزاققا ئۆزى چۈشۈپ قېلىش ئىكەنلىكىنى ھەممىگە سەزدۈرمەكتە. ئەكسىلھەركەتچىلەرگە ئەلەمنى ئالىدىغان قاچا يوق. بۇلارنى ئەلەم بىلەن نەنگۇەندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھەركىتى ئامبۇردەك ئىككى چېكىسىدىن قىسماقتا، كوزلىرى ئېتىلىپ چىقىپ كەتكەندەك كورۇنىدۇ. ئۇشتۇمتۇت بەزگەك كېسىلىگە گىرىپتار بولدى. بەزگەك بىردەم قىزىتىدۇ، بىردەم مۇزلىتىدۇ، يۈزلىرىنى مونچاقتەك تەر باسقان، بۇلاردىن خۇسۇسەن داڭبىڭگاڭ شۇنداق ئېغىر ئەھۋالدا قالدىكى، ھەتتا بۇرنىغىمۇ ئىگىدارچىلىق قىلالمايدىغان بولۇپ قالدى.

ئەلۋەتتە دۇشمەن پىلانىنىڭ رەسۋالارچە تار-مار بولغان مومېنتىنى ئىگەللەپ، تۇرلۇك شەكىلدە - ياكى قاتتىق سوز بىلەن، ياكى مەسخىرىلىك خاراكتىرىدىگە ئىگە سوز بىلەن ئاتالكىغا ئوتتۇش، غايەت زور مەنىلىك تەسىر بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئۇزئارا چاقچاق قىلىشىپ، ئۇلارنى كىملەرگىدۇ ۋە نىمىلەرگىدۇ ئوخشۇتۇپ كۈلۈشىۋاتىمىز، بىزنىڭ بۇ ھەركىتىمىز بىچارىلەرنى بىر سۇغا تاشلايدۇ، بىر سۇدىن تارتىپ ئالىدۇ، ئەلۋەتتە دەرتنىڭ تەمىنى دەرتنى تارتقان ئادەم بىلىدۇ.

داڭبىڭگاڭ يەنە ئەخمەت ئەپەندىگە: «ناماينىشچىلار» كەتكىلى ئۇنىماي تۇرىدۇ، ئۆزىڭىز بىر چارە كورمىسىڭىز بولمايدىغان ئوخشايدۇ» دىدى. ئەخمەت ئەپەندىم بۇ ئەخمەقلەرگە سوزنى بىلىگە تۆگۈپ قويمىغىچە چۈشەنمەيدىغانلىقىنى ھىس قىلدى - دە، سوغاق قانلىق بىلەن

خۇددى ھىچنەرسىلەرگە يولۇقمىغان ئادەمدەك داڭ بىڭگاڭغا قاراپ: ”سىزگە ھازىر ئىككى يول بار، بىرسى چىقىپ ئەسكەرلىرىڭىزگە ”كروگوم شاگوم ئارش!“ دەيسىز، ئۇلار چىقىپ كېتىدۇ. بىز چىقىپ نەنگۇەندىكى خەلقنى تارقىتى-مىز. تېچلىق بولىدۇ. يەنەبىرسى، ئىشىكنى ئېچىپ ئەس-كەرلىرىڭىزنى قويۇپ بېرىسىز، ئۇلار بىزنى ئۆلتۈرىدۇ. بۈگۈن ئۈرۈمچىدە، ئەتىدىن تارتىپ پۈتۈن ئۆلكىدە قان توكۈلىدۇ، مانا شۇ. ئىككى يولنىڭ قايسىسىنى خالىسى-ڭىز بىرىنى تاللاپ ئېلىڭ ...“، ”بىز ئۆلۈمدىن قورقماي-مىز، بىز ئۆلۈمنى ئالىقاچان ئۈستىمىزگە ئالغان ئادەم-لەرمىز، ھازىر بىز ھايات قالساق ھەم خەلققە پايدا، چۈنكى بىتىم بويىچە خەلقنىڭ ئەركىنلىگىنى تەمىن قىلىمىز. ئۆلسەك ئۈنىڭدىن ئارتۇق پايدا، چۈنكى بۇ مۇناسىۋەت بىلەن خەلق قوزغىلىپ، بۇ قېتىم بىتىمدىن كورە ئارتۇغراق، يەنى تولۇق ئازاتلىقنى ئالىدۇ. بىزنىڭ قېنىمىز خەلققە ئازاتلىق كەلتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ، ئەلۋەتتە بىز ئۈچۈن شەرەپلىك ئۆلۈم بولىدۇ.“ دىدى. بۇسوزبىزگە ئىنقىلا-ۋىي روھبەردى. ئەكسىلھەركەتچىلەرگە قاخشاتقۇچ زەربە بولدى.

بۇ يەردە ۋاڭ تىڭجاڭنىڭ «ئۇلۇغلىغىغا» ئاپىرىن!» چۈنكى ئۇنىڭ كوزى «نامايىش» باشلىنىش بىلەنلا «ناما-يىش» نىڭ كېيىنكى تەقدىرىنى كورسۇتۇپ بەرگەن ئىدى. ئەلۋەتتە بۇ ئوڭاي ئەمەس!

سائەت 5 بولدى، نەنگۇەن دەرۋازىسى ئالدىغا توپ-لانغان ئۇيغۇرلار خەلق ۋەكىللىرىنى چىقىرىش توغرىسىدا قاتتىق تەلەپ قىلىپ تۇرماقتا.

«نامايىشچىلار» تارقالدى. بىز نەنگۇەنگە چىقماقچى بولدۇق. لېكىن ليۇ مىشۇجاڭ مۇھاپىزەتچى كەلتۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق بەرگەن ئىدى. شۇلار كەلگەنگە قەدەر كۈتۈپ تۇرۇشنى تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەممى-مىز ئورنىمىزدىن تۇرۇپ ئوي ئىچىدە، ئۇياقتىن بۇياققا مېڭىشىپ يۈردۇق. ئارىدا سوز - چاقچاق داۋام قىلماقتا، چاقچاق تۈلكە قۇلاقچىنى ھاياتنىڭ پاناسى قىلىپ ئالغان-لارغىمۇ تەگمەكتە. لېكىن ئېقىلسىزلار بۇنى سەزمەيدۇ، ئۇلار ئىغۋانىڭ ئاقىۋىتىنى ئۇنۇتقان ھالدا، بۈگۈن ھوكۇم سۈرگەن ئىغۋادىن شوھرەتلەنمەكتە. بۇ تەبىئى ئىدى، چۈنكى بۇلار ۋەقەلىكنىڭ بىر پۈتۈنلىگىنى سېزەلەيدىغان ئىنسانلاردىن ئەمەس، پەقەت ۋەقەلىكنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالىتىنى چۈشۈنەلەيدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، بۇلارنى شۇ كۈنكى بىزنىڭ كۈ-رەش نىشانىدىكىلەر قاتارىدا ساناشقا ئەرزىمەيدۇ.

چارچىغان دۈشمەنگە دەم بېرىش كېرەك ئەمەس، ئەكسىنچە تېخىمۇ دىمىقتۇرۇش لازىم. ئەخمەت ئەپەندىم بۇ مومېنتنى چىۋەرلىك بىلەن ئىگەللەپ ئالدى - دە، نەنگۇەنگە يۈرۈش ئالدىدا شۇنداق دىدى: ”بۈگۈنكى ئويۇننى تەشكىل قىلغان ئادەملەر ئوزلىرىنىڭ ئوسال بولۇپ قېلىشىنى ئاۋالراق ئويلىماپتۇ. قىزىق بىر ھىكايە ئېسىمگە چۈشتى، بىر گېنېرال ئوزىنىڭ ئوفىتسېرلىرىنى سىنىماق بولۇپ بىر كۈنى ئوفىتسېرلەرنى ئويىگە چايغا ئېيتىپ، ئۈستەلنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر سوغاق تاماق تەي-يارلاپ، ئۇنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇن بىر گرانات بېكىتىپتۇ.

گرانات پاختا بەن بىلەن تەييارلانغان ئىكەن. ئوپېتسېرلەر ئۈستەلگە تاماقنا ئولتۇرۇپ، بىرسى ۋىلكىنى تاماقنا سانچىغان ئىكەن، ھېلىقى گىراناتقا سانچىلىپ بىردىنلا پارتلاپ كېتىپتۇ، ئوفىتسېرلەردىن بىرسى ئۈستەل ئاستىغا، بىرسى تاشقىرىغا، بىرسى كارىۋات تىگىگە قېچىپ موكۇۋېپتۇ، يالغۇز بىر ئوفىتسېر ئورنىدىن قوزغالماي ئولتۇرۇپتۇ. گېنېرال ھەممىسىنى يىغىۋېلىپ: «مەن بۈگۈن سىزلەرنى سىنىماقچى ئىدىم، غەيرىتىڭلار ياخشى بولمىدى. ھېلىقى ئوفىتسېرنى كورسىتىپ: «غەيرەت مانا مۇنداق بولىدۇ. بۇ ئوفىتسېرنى خالىغانچە مۇكاپاتلايمەن، خوش سىزگە نىمە كېرەك؟ ئېيتىڭ، دىگىنىڭىزنى بېرىمەن» دەيدۇ. ھېلىقى ئوفىتسېر ئورنىدىن قوزغالماي ئولتۇرغىنىچە چاس بىرىپ: «موھتەرەم گېنېرال! ھازىر ماڭا دۇنيادا ئەڭ ئارتۇق ۋە قۇدرەتلىك نەرسە شۇكى ماڭا بىر دانە تامبال بەرسىڭىز، يەڭگوشلەپ ئالسام!...» دەپتۇ. بۈگۈن مانا شۇ ۋەقەنىڭ دەل ئۆزى بولدى!...» دىدى. مەن بۇ ھىكايىنى تەرجىمە قىلىپ بەردىم. ئۇلار پۈتۈن دىققىتى بىلەن ئاڭلىدى. بۇ چاغدا بىز ھەممىمىز قاقاخلىشىپ كۈلۈشۈپ كەتتۇق. ئەكسىيەتچىلەرگە تېخىمۇ قاتتىق ئەلەم بولدى. زورغا كۈلۈپمۇ قويدى. يەنە باشقىدىن مۇردىلىرىنى قوروپ بەزگەك تۇتۇشقا باشلىدى، تەرباستى. بەختكە يارىشا، يۈزىدىكى چىپ - چىپ ئېقىۋاتقان تەر كوزى بىلەن بۇرنىدىن كەتكەن ياشقا دالدا بولماقتا. دەرھەقىقەت بۇچاغدا، بىچارىلەرنىڭ تەر بىلەن مەجبورى كۈلكىدىن باشقا ھېچقانداق مۇداپىئە قورالى قالمىدى

سائەت 5 يېرىم بولدى، كۈن ئولتۇردى. بىز كىچىكمەي نەنگۈەنگە چىقىپ، خەلقنى خاتىرجەم قىلىشىمىز كېرەك. ئۈرۈمچى شەھىرىمۇ تەبىئى ۋەسىياسى تۇماندىن ئازات بولدى. شەھەر ئىچى كوچىلارنىڭ ئىككى تەرىپىگە مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر تىزىلغان. كوچىدا يۈرۈش قىلغان ھېچكىم يوق. خەنزۇ پۇقرالار ئىشىكلىرىدىن مارىشىپ تۇرىدۇ. بىز ماشىنا بىلەن قاتار تىزىلىشىپ، نەنگۈەنگە قاراپ يۈردۇق. دەرۋازا ئېچىلدى. نەنگۈەنگە چىقتۇق، مۇسۇلمانلار ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئالدىغا توپلانغان، قاتتىق ئالقىش ۋە ھوررا ئاۋازى بىلەن قارشى ئالدى. خەلقنىڭ بەزىلىرىدە تېخى ئەندىشە تارقىمىغان، كوزلىرىدە ياش، بەزىلىرى بىردىنلا خوشاللىنىپ چىرايلىرى شاتلىق بىلەن تولغان، خەلق بىزنى ئوراپ ئالدى. ئەخمەت ئەپەندىم ماشىنا ئۈستىگە چىقىپ: «موھتەرەم قېرىنداشلار! ئەندىشە قىلماڭلار! قورقماڭلار! ئىنشائاللا مۇسۇلمانلارنىڭ يولى ئاق، ئىستىقبالى پارلاق، قورقماسلىق لازىم، تېچلىق يولى بىلەن ھەقىقەتنى تەلەپ قىلىش كېرەك!» دىگەن مەزمۇندا سوزلىدى. ئالقىش ئۈستىگە ئالقىش، ھوررالار «رەھبىرىمىز ئەخمەت ئەپەندىم ياشىسۇن!» دىگەن شۇئارلار كوككە ياڭرىدى.

سائەت 8 بولدى. سائەت 6 دىن باشلاپ ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىنىشى توغرۇلۇق خەۋەر بەرگەن ئىدى. خەلقنى تارقىتىش لازىم. لېكىن ئۇيغۇر كلۇبىدا ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم بىزنى كۈتمەكتە، كلۇپقا كىرىش توغرى كەلدى. خەلق «ھۇررا، ياشىسۇن ئەخمەت ئەپەندىم!»،

«ياشىسۇن ئۇلكە خەلقىنىڭ ئازاتلىقى!»، «ياشىسۇن ۋە كۈچلەنسۇن ئۇلكىمىزدە ھەقىقى خەلقچىلىق!»، «ئەكسىل- ھەرىكەتچىلەرگە ئۇلۇم!» دىگەن شۇئارلار بىلەن قارشى ئالدى.

ۋاقىت كەچ بولۇپ قالدى، مەجلىسنى ئۇزۇنغا سوزۇش مۇمكىن ئەمەس! يۇرتىمىزدە ئوت يېنىپ تۇرغان خەلقنى بېسىش لازىم. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەخمەت ئەپەندىم كلۇپتىكى خەلققە: «مۇھتەرەم قېرىنداشلار، بىز ھەقىقانىيەت ئۈچۈن قوزغالغان، ھەقىقانىيەت ئۈچۈن جان بېرىمىز. بىز ئۇلكە خەلقىنىڭ ئىنسانى ھوقۇقى ۋە ئەركىن ھاياتى ئۈچۈن قان ئايىمىغان، ئەمدىمۇ ئۇلكە خەلقىنىڭ ئىنسانى ھوقۇقىنى ۋە ئەركىن ھاياتىنى ساقلاش ۋە ئۇستۇرۇش ئۈچۈن جان ئايىمايمىز! بىزنىڭ ئىشىمىز ھەق بولغىنى ئۈچۈن بىزنىڭ يولىمىز ئاق، ئىستىقبالىمىز پارلاق!» دىگەن مەزمۇندا سوزلىدى.

خەلق تەنتەنىلىك شۇئار ۋە ئالقىشلار بىلەن بىزنى ئۇزاتتى. مەجلىس تارقالدى.

قەشقەر تارىخىدىكى «فېۋرال پاجىئەسى»

مۇھەممەت ئىمىن قۇربان

جەنۇبى شىنجاڭ مۇھاپىزەت باش قوماندانى (باۋۋېي زۇڭسىلىڭ) خوجانىيازھاجى 1934 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن ئىدى.

شۇ كۈنلەردە قەشقەر يېڭى شەھەردىكى ماجەنساڭ (چولاق زىخۇي) غا قارشى «يېڭى شەھەر» سوقۇشى بولۇۋاتاتتى. بۇ ئۇرۇش باشباشتاقلىق، ئىتتىپاقسىزلىق ۋە ئىچكى - تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق سېلىشى تۈپەيلىدىن بىر تەرەپ بولمىغان ئىدى. گەرچە بۇ ئۇرۇش باشلانغىلى 60 نەچچە كۈن بولغان، «يېڭى ھوكۇمەت» (شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى) نىڭ جىددى سەپەرۋەر قىلىشى بىلەن كۈچەيتىلگەن بولسىمۇ، يېڭى شەھەردىكىلەر تېخى تەن بەرمەيۋاتاتتى.

خوجانىياز ھاجىنىڭ قوشۇنلىرى قەشقەرگە كېلىپلا يېڭى شەھەر مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشقا جىددى تۇتۇش قىلدى - دە، بىر نەچچە كۈن ئۆتمەيلا ئۇنۇم كورۇشكە باشلىدى. ماجەنساڭ تەرەپ چېكىنىپ سېپىل ئىچىگە موكۇنۇشكە مەجبۇر بولدى. دەل شۇ كۈنلەردە ما-

فۇيۇەن باشچىلىقىدىكى 3 پولك ئەسكەر ئاقسۇدىن قەشقەرگە كېلىۋاتاتتى. خوجانىياز ھاجى ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇش ئۈچۈن مارالۋېشى، پەيزىۋاتلاردا كۈچلۈك قارشىلىق قىلغان بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىغان خوجانىياز ـ ھاجى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ بىر كېچىدىلا قەشقەردىن كېتىپ قالدى.

خوجانىياز ھاجى 28 - يانۋار كۈنى كېچىسى بىر بولۇك كۈچىنى ئېلىپ يەكەنگە كەتتى. مەھمۇت موھىتى ئاساسى كۈچى بىلەن يېڭىسارىدىكى خوتەنلىك ئەمىرلەر بىلەن ھەمكارلىشىشقا قالدى. «يېڭى ھوكۇمەت» نىڭ باش ۋەكىلى ساۋۇت داموللا ئاساسى كۈچىدىن ئايرىلغان ھالدا يېڭىساردا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن يەكەنگە كەتكەن ئىدى. «يېڭى ھوكۇمەت» قارمىقىدىكى قوشۇنلاردىن قەشقەر شەھەر مۇھاپىزەت قوماندانى (چىڭپاك سىلىڭ) كىچىك ئاخۇن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئاستىن ئاتۇشقا، «زىرائەت نازىرى» ئوبۇل ھەسەن ھاجى (موسابايوپ) زەيدىن كارۋان باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرىنى ئېلىپ ئۈستۈن ئاتۇشقا، «دولەت مۇداپىئە نازىرى» قىرغىز ئوراز بەگ قىرغىز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئۇلۇغچات تەرەپكە، «قەشقەر گارنىزون قوماندانى» ئوزبەك يۇسۇپجان قور بېشى ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يېڭىسار تەرەپكە كەتتىدە، قەشقەر شەھىرى مافۇيۇەن قىسىملىرىغا ئوڭچە قالغان ئىدى. بۇ چاغدا شەھەردىكى بايلار قولىغا چىققانىنى ئېلىپ چەتكە قاچتى. ئىمكانىيىتى بارلار شەھەرنى تاشلاپ يېزىغا چىقىپ كېتىشتى. ئىمكانىيىتى يوق كاسىپلەر، كەمبەغەللەر...شەھەر

ئىچىدە قالغان ئىدى. ئوزبېك يۇسۇپجان قور بېشى باش باشتاقلىق قىلىپ، ھېچكىمگە يولەنمىگەن ھالدا تۇڭگانلار بىلەن يەنە بىر قېتىم ئېلىشماقچى بولدى. خوجانىياز ـ ھاجى قەشقەرگە كەلگەندە ھاجى ئاكا!...دەپ يۇرۇپ نۇرغۇن مىلتىق، ئوق - دورىلارغا ئىگە بولغان يۇسۇپجان، خوجانىياز ھاجىنىڭ بۇيرۇغىغا خىلاپلىق قىلىپ يېرىم يولدىن قايتىپ يولنى تاشمىلىق تەرەپكە سالدىدە بوراختاي (بۇلاقسۇ) ئەتراپىغا ئورۇنلاشتى ۋە بىر قىسمى شەھەر ئەتراپلىرىغا سۇقۇنۇپ، يەرلىك دىخانلارچە كىيىنىپ خەلققە ئارىلىشىپ يۇرۇۋەدى.

مافۇيۇەن ئوز قوشۇنلىرىنى باشلاپ، قەشقەرگە يېتىپ كېلىپلا كونا شەھەرنى ئىشغال قىلدى. ئۇنى قەشقەرنىڭ ھاكىمى (شەنچاڭ) ياقۇپ بەگ لاۋسى، ئىبراھىم لوزۇڭ باشچىلىقىدىكى بىر تۇركۇم بايلار شەھەر سىرتىغا چىقىپ قارشى ئېلىپ شەھەرگە باشلاپ كىردى. مافۇيۇەننىڭ ئەسكەرلىرى، شەتەي يامۇلى بىلەن داۋتەي يامۇلىغا ئورۇنلاشقان بولسىمۇ بىر قىسمى شەھەر ئىچىدىكى تىجارەتچىلەرنىڭ سودا - سارايلىرىغا ئومۇمەن ھېيتكا مەيدانى ئەتراپىغا ئورۇنلاشتى. مافۇيۇەن گەرچە قەشقەر شەھرىنى ئىگەللىگەن بولسىمۇ سېپىل ئىچىگىلا ھوكۇمران ئىدى. دەرۋازا تېشىغا ھوكمى ئوتمەيتتى. ئەسكەرلىرىنى قىشلىق كىيىندۇرۇش ئىشى مۇھىم بولغاچقا شەھەردىكى بارلىق كاسىپلەرنى يىغىۋالدى. كىيىم تىككۈچى، موزدوز، بوياقچى، ئىگەرچى، تاسمىچى، ياغاچچى ھەتتا تۈگمە ياسايدىغان ئۇستىلارغىچە ھايداپ كېلىپ سارايلاردا بېسىۋالغان چەك-

مەن ـ ماتالاردىن كىيىم تىكتۈردى. مىلتىققا تاسما، ئات-
لارغا ئېيىل ياساتتۇردى. كاسىپلەرنى قۇرۇق جىگمۇما بى-
لەن ئاچ ـ توق قويۇپ ئىشقا سالدى. ياخشى ئىشلىمىسە
مىلتىقنىڭ پايىنىگى بىلەن ئۇردى. بالا ـ چاقىلىرى بىلەن
كورۈشتۈرمىدى. ھەتتا ئۆيىدىن كەلگەن تاماقنى ئالدۇر-
ماي قاتتىق ئازاپ سالغان ئىدى. مافۇيۈەن قوشۇنلىرىغا
ئوزۇقلۇقنى يېزىلاردىن ئالاتتى. يېزىلارغا قوراللىق ئەس-
كەر چىقىرىپ ئوتۇن، سامان يىغدۇراتتى. بەزىدە ئۈنىڭ
قوراللىقلىرى يېزىلاردا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمغا ئۇچراپ قې-
چىپ كېلەتتى. يېزىلاردىن بولۇۋاتقان ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم
بارغانسېرى شەھەر بىقىنىغا يېتىپ كەلدىدە، تۇمەن دەر-
ياسىغا ئېلىپ چىققان ئاتلىرىنى ھۇجۇمچىلار تارتىپ ئې-
لىپ كېتەتتى. مافۇيۈەن بۇ ئەھۋاللارنى ئوڭشاش ۋە شە-
ھەر خەلقىنى باستۇرۇش ئۈچۈن بەگ، پاششەپ، مىرشەپ-
لەردىن كەڭ پايدىلاندى. قەشقەرنىڭ بۇرۇنقى ئاتاغلىق
باجگىرى ئىبراھىم لوزۇڭنى شەھەر مۇھاپىزەتچى قوماندانى
(چىڭفاڭ سىلىڭ) قىلىپ تەيىنلىدى. ئىنقىلاپچىلار سېپى-
دىن قېچىپ كەلگەن رىشتەمنى پارتىزانلار ئەترىدىنىڭ
قوماندانى (يوۋېجى سىلىڭ) قىلدى. رىشتەم ئاستىن ئا-
تۇش تىجەنلىك بولۇپ بۇرۇن دۇمبىلاقچى (ئىشەكچى كى-
راكەش) بولۇپ، فەرغانىغا چىقىپ قىرغىزىستاندىن چىققان
جانىبەك قازىنىڭ ئىسيانچىلىرىغا قاتناشقان، كېيىن قې-
چىپ كېلىپ قىمارۋازلىق قىلغان، شۇ يىللاردا كىچىك
ئاخۇن بىرىگادىسىدا لىيەن دەرىجىلىك ئەمەل تۇتقان، كى-
چىك ئاخۇن شەھەردىن چېكىنگەندە 30 دەك قوراللىق

ئادىمىنى ئەگەشتۈرۈپ شەھەرگە قېچىپ كىرىپ تۇڭگانلارغا
تەسلىم بولغان ئىدى. مافۇيۈەن شەھەر ئەتراپىدىكى ھۇ-
جۇمچىلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن نەيرەڭ ئىشلىتىپ ئا-
تۇشتىكى كىچىك ئاخۇن تۇەنجاڭنى يوقۇتۇش ئۈچۈن 6 ـ
فېۋرال شەنبە كۈنى تاڭ سەھەردە ئاتۇش تەرەپكە ئەسكەر
ماڭدۇردى. شۇ كۈنى قار يېغىۋاتاتتى. بۇلارنىڭ ئارقىسى-
دىن يېڭى شەھەردىكى ماجەنساڭنىڭ ئالا يامـاق چاپان
كەيگەن ئەسكەرلىرى كېلىپ ھېيتكادىن ئۆتۈپ شەرق تە-
رەپكە مېڭىپ كەتتى. بۇ ئىككى قوشۇن ئەمەلىيەتتە ئا-
تۇشقا بارمىغان ئىدى. مافۇيۈەن ئاپپاق خوجامىنىڭ ئار-
قىسىدىكى چوڭ يول بىلەن بۇچا تەرەپكە كەتكەن بولسا،
ماجەنساڭ ئۆز قوشۇنىنى ئېلىپ دولەت باغ رايونى ئار-
قىلىق يېڭى شەھەرگە كەتكەن ئىدى. بۇنىڭدىن خەۋەر
تاپقان ئۆزبېك قوشۇنلىرى باشلىقلىرىدىن قوچقار باي،
ئوزبېك، ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان يۈز نەپەر پىدائى-
لارنى باشلاپ شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. ئۇلار ئىككى يول-
غا بولۇنۇپ رەستىدىكى مۇسابايۇپلارنىڭ سودا سارىيىغا
ئورۇنلاشقان تۇڭگان بىرىگادا شتابىنى قولغا چۈشۈردى.
يەنە بىر بولىگى توقىزاق دەرۋازا گوزىرىدىكى مولاخۇن
ھاجى سارىيىغا ئورۇنلاشقان تۇڭگان پولك شتابىنى ئىش-
غال قىلدى. بۇ ئىككى شتاپتا بىر نەچچە نەپەرلا ئادەم
قالغان بولغاچقا ئوزبېك پىدائىلىرى ئاسانلا قولغا چۈشۈ-
رۈۋالدى. پىدائىلەر يەنە ئىككىگە بولۇنۇپ شەتەي يامۇ-
لى بىلەن داۋتەي يامۇلىغا ھۇجۇم قىلدى. داۋتەي يا-
مۇلىدىكى زىخۇيچىلار (تۇڭگانلار) يامۇلنىڭ تاشقارقى ھوي-

ىمىسىغا چاقلىق پىلىموت قۇرۇپ ئات سېلىپ كەلگەن پى-
دائىلارنى ئوققا تۇتتى، بىر قانچىسىنى ئۈزمىدەك توكى-
ۋەتتى. قالغان پىدائىلار تورت تەرەپتىن ئوراپ ھۇجۇم
قىلدى. زىخۇيچىلار ھەم ئۇلارغا قارشى مۇداپىئەلەندى.
ھەر ئىككى تەرەپ ئۇرۇش قىلىشقا باشلىدى. پىدائىلار-
نىڭ شەھەرگە كىرىشى بىلەن نۇرغۇنلىغان «ئامىن» چىلەر
گۇرۇھى پەيدا بولدى. قوللىرىغا كالتەك، پالتا - كەتمەن
ئېلىشىپ پىدائىلارگە قوشۇلدى. بۇ گۇرۇھ بارغانسېرى
كوپەيدى. ئەتراپ يېزىلاردىن كىرىشكە باشلىدى. بۇ «ئا-
مىن» چىلەر داۋتەي يامۇلىنىڭ ئەتراپىدىن يامغۇردەك
ئوق يېغىپ تۇرۇشىغا قارىماي ئامىن توۋلاپ دۈشمەنلەر-
نى قىستاپ بارماقتا ئىدى. ئۇرۇش شۇ خىل تىركىشىش
بىلەن بىر نەچچە سائەت داۋام قىلدى. لېكىن پىدائىلار
شەھەر دەرۋازىلىرىغا سەل قاراپ ئىچىدىن زەنجىرلەپ قو-
يۇش بىلەنلا قانائەتلەنگەن ئىدى.

ئاتۇشقا بېرىش داغدۇغىسى بىلەن شەھەردىن چىققان
مافۇيۇەن بەشكىرەم ئاغزىغا جايلاشقان ئۈزۈن سايغا يې-
تىپ كەلدى. «شام پادىشا» دىگەن مازارنىڭ ئالدىغا كې-
لىپ توختاپ بىر نىمە كۇتكەندەك شەھەر تەرەپكە قاراپ
تۇردى. دەل شۇ ۋاقىتتا چاپارمەنى يېتىپ كېلىپ شەھەر
ئەھۋالىدىن خەۋەر يەتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن مافۇيۇەن
شەھەرگە قاراپ يول سالدى. ئۇلار شەھەرگە يېتىپ كەل-
گەندە داۋتەي يامۇلىدا ئۇرۇش داۋام قىلىۋاتاتتى. بۇلار
سېپىل ئۈستىدە قاراۋۇلنىڭ يوقلىغىنى كۆرۈپ «تۆشۈك
دەرۋازا» سىدىن شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. بۇلاردىن بىر

قىسمى ھېيتكانىڭ شەرقىدىكى قاراڭغۇ رەستىنىڭ دوخمۇ-
شىغا پىلىموت قۇرۇپ ئېتىشقا باشلىدى. ئۇشتۇمتۇت بول-
غان ھۇجۇمدىن ھاڭ - تاڭ قالغان پىدائىلار بىلەن «ئا-
مىن» چىلەر خام بازىرى سولاقمىسىغا سۈرۈلدى. ئەمما
ھەممە تەرەپنى تۇڭگان ئەسكەرلىرى توساپ ئالغان ئىدى.
ئۈيقۇسى ئېچىلىپ دالدىلەردىن پايدىلىنىپ مۇداپىئە
كورگەن پىدائىلار قەيسەرلىك بىلەن قايتۇرما زەربە بې-
رىپ بېسىپ كېلىۋاتقان زىخۇيچىلەرنى توختاشقا مەجبۇر
قىلدى.

ئۇرۇش سائەتلەپ داۋام قىلىپ ھەر ئىككى تەرەپ
چىقىمدار بولدى. پىدائىلار سان جەھەتتىن ئازلىق قى-
لاتتى. پىدائىلارنىڭ بىر قىسمى ئارقا ئەنجان كوچىسى-
دىكى «لىجىڭ» يامۇلىغا چېكىنىشتى. يەنە بىر قىسمى
جاننى ئالقانغا ئالدىدە يا ئولۇم، يا كورۇم دەپ ئەنجان
رەستىسىگە قاراپ ئات سالدى. زىخۇيچىلار بۇلارنىڭ قەھ-
رىمانلىقىغا ھەيران بولۇپ ئۈزلىرىنى ئوڭلاپ بولغىچە بىر
قانچىسى يار باغ دەرۋازىدىن چىقىپ كەتتى. زىخۇيچىلار
ئۇلارنىڭ يولىنى قاتتىق توسىغان بولسىمۇ ئۇلار ئاتنىڭ
قارنىغا چۈشۈۋېلىپ زىخۇيچىلاردىن بىر قانچىسىنى دۇمۇ-
لۇتۇپ تاشلاپ قېچىپ چىقىپ كەتتى. بەزەنلىرى ئولدى.
چىقىپ كېتىشكە ئامال تاپالمىغان پىدائىلار سۈرۈلۈپ
ھېيتكا ئارقا ئەنجان كوچىسىدىكى «لىجىڭ» يامۇلى دەپ
ئاتىلىدىغان ئورۇنغا توپلۇنۇپ ئىگىز سىرەج تاملاردىن
پايدىلىنىپ ئۈزلىرىنى قوغدىدى. زىخۇيچىلار ئۇلارنى 4 تە-
رەپتىن ئوراپ كېلىپ ھۇجۇم قىلىپ ئوققا تۇتتى. بولۇپ-

مۇ سېپىل تەرەپتىن قاتتىق ھۇجۇم قىلىشتى. لېكىن بۇلارنىڭ ئاتقان ئوقلىرى قېلىن تامدىن ئۆتمەيتتى. پىدائىلار بولسا كوزگە ئىلىنغان زىخۇيچىلارنى ئېتىپ دۇمۇلىتاتتى.

بۇ ئۇرۇش كەچ سائەت 4 لەرگىچە داۋام قىلدى. زىخۇيچىلار كوپلەپ چىقىم تارتتى. يېرىم كۇنلۇك ئۇرۇشتا زىخۇيچىلار شۇ كوچىدىن 45 نەپەر پۇقرانى ئېتىپ تاشلىدى. ھايات قالغان كىشىلەر ئويدىن - ئويگە توشۇك تېشىپ ئوي ئاتلاپ يۇرۇپ بۇ ئورۇندىكى كىچىك خالتا كوچىدا ئولتۇراقلاشقان ئافغان پۇقراسىنىڭ ئويىگە كىرىۋېلىپ جېنىنى ساقلاشتى. زىخۇيچىلار ئافغان پۇقراسىنىڭ ئويىگە ئېسىلغان ئەنگىلىز بايرىقىغا قاراپ بۇ كوچىغا كىرمىگەن ئىدى.

«لىجىڭ» دىكى پىدائىلار زىخۇيچىلار بىلەن كەچكىچە قەدەر ئېلىشىپ قارشى تەرەپنى ئېغىر چىقىمغا ئۇچراتتى. زىخۇيچىلار ھەم ئۇلارنى بوي سۇندۇرۇشقا ھەر قانچە ئۇرۇنغان بولسىمۇ ئۇنۇم بەرمىگەندىن كېيىن ئۇسۇلنى ئوزگەرتىپ ئالدامچىلىق قىلىشقا كىرىشتى. مەھەللىدىن تۇتۇۋالغان ئابدۇخالىق دىگەن بىلەن زۇنۇن ئاتا دىگەن ئويغورنىڭ قولىغا بىر دانە ئاق بايراق بىلەن بىر پارچە خەتنى تۇتقۇزۇپ پىدائىلار تەرەپكە ماڭغۇزدى.

پىدائىلار ئاق بايراقنى كورۇپ ئەلچى ئىكەنلىگىگە قاراپ ئوق ئاتمىدى. ئەلچىلەر كېلىپ پىدائىلارگە بىر پارچە خەت تاپشۇردى. بۇ خەت ئەھرارخان تورەم، مۇھەممەت خان ئاقساقال باشلىق ئوزبېك موتىۋەرلىرى نامىدىن

يېزىلغان ئىدى. خەتتە: سىزلەرنىڭ خەتەرلىك ھالغا چۈشۈپ قالغانلىقىڭىزدىن خەۋەر تاپتۇق. بىز سىلەرنى بۇ خەتەردىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن مازۇڭزىخۇي بىلەن ئۇچرۇشۇپ سوھبەتلەشتۇق. گۇنالىرىڭىزدىن ئەپۇ سورىدۇق. ئۇ كىشى ھەم قوبۇل كورۇپ كېچىرىم قىلىدىغان بولدى. تەسلىم بولۇپ قورال تاپشۇرسىڭىزلار كەڭچىلىك قىلىدىغانغا ۋەدە قىلدى. ئوتكەننى سۈرۈشتە قىلمايمىز، دىدى. ئەگەر ئوزىڭىزلەرنىڭ ھاياتىنى ئىزدىسىڭىزلەر ۋە قەشقەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئامانلىقىنى خالىسىڭىزلار تەسلىم بولغايسىزلەر. مادارىن جاناپلىرى چوقۇم كەڭچىلىك قىلىمەن دەپ قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچتى. بىز سىزلەرگە كېپىل بولدۇق، سىزلەرنىڭ تەسلىم بولۇشىڭىزلارنى تەلەپ قىلىمىز، دېيىلگەن ئىدى. پىدائىلار بۇ تەكلىپنى مۇزاكىرە قىلىپ بىر قىسمى تەسلىم بولۇش، بىر قىسمى تەسلىم بولماسلىقنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئىككى گۇرۇھقا بولۇنگەن ئىدى. مۇزاكىرە ۋە مۇنازىرە قىلىشىپ ئاخىرى تەسلىم بولۇشقا ماقۇل بولۇشتى. ئۇزۇن مىلتىقنى تاپشۇرىدۇ، تاپانچا، قېلىچلار ئوز قولىدا قالىدۇ دەپ توختام قىلىشىپ 1 - قەدەمدە ئۇزۇن مىلتىقلارنى تاپشۇرۇپ بەردى. زىخۇيچىلار ئۇزۇن قوراللارنى ھارۋىغا بېسىپ ئېلىپ كەتكەندىن كېيىن تەسلىمچىلەرنى قورال ئالدىدىكى سەھناغا تىزىلدۇرۇپ، يان قورال بىلەن قېلىچلىرىنى يىغىۋالدى. مۇندىن بىر سائەت ئىلگىرى ئوزلىرىنى ئارسىلاندەك ھىس قىلىشقان پىدائىلار ئەمدى قوراللىرىدىن ئايرىلىپ سۇغا چۈشكەن مۇشۇكتەك بىچارە بولۇپ قالغانلىقلىرىنى تونۇپ ھەس-

رەت چېكىشتى. زىخۇيچىلار ئۇلارنىڭ قوللىرىنى ئـارقىـغا
قايرىپ ئارغامچا بىلەن باغلاشقا باشلىدى. بـاشلىق دەپ
ھىساپلانغان 18 نەپەر كىشىنىڭ پۇتـىـغـا كىشەن، قولىغا
كويزا سېلىپ يېڭى شەھەر تەرەپكە ئېلىپ ماڭدى. قالغان
قىرىق ئادەمنى باغلاپ داۋتەي يامۇلى تـەرەپكە ھـايداپ
ماڭدى. بۇلار ھەر قانچە پۇشمان، نادامەت قىلسىمۇ ۋاقتى
ئۆتكەن ئىدى.

يېڭى شەھەر تەرەپكە ھايداپ كېتىۋاتقان 18 كىشى
قىزىلنىڭ كوۋرۇكىگە يېتىپ كەلگەندە كەچ قاراڭغۇ بولۇپ
قالغان ئىدى. ئارىدىن ئىككى ئادەم ئۆزىنى دەرياغا تاشـ
لاپ قاچتى. قاراڭغۇدا زىخۇيچىلار بـايقىمىغان ئىدى. بۇ
ئىككىيلەن قوراللىقلار ئۆزاپ كەتكەندىن كېيىن كوۋرۇك
دالدىسىدا دەملىرىنى ئېلىۋېلىپ تاڭ ئاتقىچە قېچىپ پاخـ
تەكلە يېزىسىنىڭ نېرىسىغا ئۆتۈپ ئامان تاپتى. قـالغانـ
لىرى شۇ كېچىسى يېڭى شەھەردە ئېتىپ تاشلاندى. بۇلارنىڭ
ئىچىدىن ئابلا كەتمەننىڭ ئوغلى ئابدۇكېرىم دىگـەنـنـى
قورال ـ ياراق ئۈستىسى ھاۋاز چوڭ دىگەن كىشى مىڭنىڭ
تۆۋقۇنۇم دەپ ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قالدى.

مافۇيۈەن پىدائىلارنى ئـالداپ قولغا چۈشۈرگەندىن
كېيىن پىدائىلارغا ياردەملەشكەن «ئـامىن» چىلارنى پەـ
لىموتقا تۇتۇپ جازالىدى ۋە 3 كۈنلۈك ھەربى ھالەت ئېـ
لان قىلىپ، بارلىق قوشۇنلىرىغا بـۇلاڭ ـ تـالاڭ قىلىشقا،
ئۇچرىغاننى ئېتىشقا بۇيرۇق بەردى. شەھەر كوچىلىرىغا پىت
تارىغاندەك تاراپ كەتكەن زىخۇيچىلار بىرىنچى قـەدەمدە
تىجارەتچىلەرنىڭ دۇكانلىرىنى بۇلاشتى، 2 ـ قەدەمدە ئويـ

لەرگە باستۇرۇپ كىرىپ بۇلاڭ ـ تـالاڭ قىلدى، ئۇچرىغان
ئادەمنى ئېتىپ ئۆلتۈردى ۋە چاناپ تـاشلىدى. ئويلەرنى
بۇلىغاندا دەسلەپ يېڭىراق ئويلەردە بـۇلاڭچىلىق قىلغان
بولسا، بارا ـ بارا ئومۇمىيۈزلۈك بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. بۇلىغان
ماللىرىنى كەمبەغەللەرگە كوتەرگۈزۈپ ئېلىپ كەتتى. ئىـ
شى تۈگىگەندە ئۇلارنىمۇ ئېتىپ تاشلىدى. ئويلەرگە باسـ
تۇرۇپ كىرگەندە ئوي ئىگىلىرىنى تۇتىۋېلىپ ئالتۇن ـ كو-
مۈچ، پۇل، سائەت بەر دەپ قىستىدى. خەلقلەر ئوزىدەبار
نـەرسە ـ كېرەكلەرنى بېرىپ تۈگىگەن چاغدا يەنە قانائەت
قىلماي، ئۇلارنىڭ قوللىرىنى باغلاپ تۈۋرۈكلەرگە ئـېسىپ
ئۇردى. تومۇر قىزىتىپ ياقتى. پۈتۈن شەھەرنى دات ـ پەرـ
يات قاپلىدى. بىرىنچى قېتىم كىرگەنلەر بۇلاپ ـ تالاپ چىـ
قىپ كەتسە، 2 ـ قېتىم كىرگەنلەر ئەۋەلقىلارنىڭ كىرگەنـ
لىكىنى ھىساپقا ئالماي يانا قىينايتتى. قالغان، قاتقانلارـ
نى ئالاتتى. 3، 4...قېتىم كىرگەنلەرگە بـەرگىدەك نەرسە
قالمىغاندا ئۇلار ئاچچىغىنى جـازالاش بىلەن چىقىراتتى.
ئۆلتۈرۈپ تاشلايتتى. بۇ ۋەھشىلەر بۇلاڭ ـ تـالاڭ قىلىپلا
قالماستىن، خوتۇن ـ قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلدى. خوتۇن ـ
قىزلارنى ئاتا ـ ئانىلىرىغا، ئەرلىرىگە كـورسۇتۇپ تۇرۇپ،
نومۇسىغا تەگدى. بۇ قىرغىنچىلىقتا يېڭى شەھەردىكى ماـ
جەنساڭ قوشۇنلىرىمۇ قاتناشقان ئىدى. 6 ئايلاپ يېڭىشەـ
ھەر مۇھاسىرىسىدە قامىلىپ ئازاپ چەككەن بۇ ئەسكەرلەر
قولىدا تومۇرنىڭ سۇنىغى بولمىغان شەھەر خەلقىدىن ئوچ
ئېلىپ دەھشەتلىك قىرغىن يۈرگۈزدى.

تاڭ ئېتىشقا يېقىن ھەر قايسى ئويدە ئولگەن ئو-

لۇكلەرنى ئىشىك ئالدىغا ئەچىقىپ ياتقۇزۇپ قويدى. بۇ 2 - كۈنى كېلىدىغان ۋەھشىلەرنىڭ يولىنى توساش ئۈچۈن چارە ئىدى. بۇ چارە راستىنلا ئۈنۈملىك بولدى. 2 - كۈنى كەلگەن بۇلاڭچىلار ئۆلۈك بار ئۆيگە كىرمەي قايتىپ كېتىشتى. دەھشەتلىك 6 - فېۋرال كۈنى ئەشۇنداق خەۋپلىك ئۆتكەن بولسىمۇ پاجىئە تېخى تۈگىمىگەن ئىدى. شۇ كېچىسى تاڭ يورۇغىچە ھەممە ئەتراپتىن مىلتىق، پىلىموتلار ئېتىلىپ تۇردى. 7 - فېۋرال كۈنى بۇلاڭ - تالاڭ يەنە داۋام قىلدى. لېكىن ئەھۋال تۈنۈگۈنكىدەك دەھشەتلىك بولمىدى. چۈنكى بۇ كۈنى ماجەنساڭنىڭ ئادەملىرى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇلايدىغانغا پەقەتلا ئەسكى يوتقان مازلىرى، تەكىيلەردىكى توزغاق سامانلارلا قالغان بولغاچقا ئەسكەرلەرگە ئانچە ئەپلىشىپ بەرمىدى. شۇنداق بولسىمۇ كىشىلەرنىڭ قوي، كالا، ئاتلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. 7 - فېۋرال كۈنى چۈش بولغاندا تۈنۈگۈن تەسلىم بولغان پىدائىلارنى داۋتەي يامۇلىنىڭ ئالدىغا ئېپىلىپ كەلدى. بۇلارنى ئوراپ ماڭغان قوراللىق قوغدىغۇچىلار سەھنانىڭ ھەممە تەرىپىگە يېيىلدى. ئەسىرلەرنى جاۋبى تامىنىڭ ئالدىغا 2 قاتار قىلىپ تىزدى. بۈگۈن بۇلارغا ھوكۇم ئىجرا قىلماقچى بولغان ئىكەن، ئاز ئۆتمەي شەھەر ھاكىمى (شەنجاڭ) ياقۇپ بەگ لاۋسى بېشىدا قارا پوسما، ئۇچىسىدا قارا لەمبۇقتىن تىكىلگەن جاجازا چاپان، ئايىغىدا قارا مەخمەلدىن تىكىلگەن لاتا خەي...كىيىنگەن ھالدا غەربى يولدىن كىرىپ كەلدى. ئاندىن قەشقەر شەھىرىنىڭ قورچاق «چىڭپاڭ سىلىڭى» ئىبراھىم لوزۇڭ

باشچىلىقىدا شەھەرنىڭ موتىۋەرلىرىدىن بىر تۈركۈم كىشىلەر كېلىپ ئۇلارنىڭ يېنىدىن ئورۇن ئېلىشتى. بىر چاغدا يامۇل ئىچىدىن مافۇيۇەن چىقىپ كەلدى، يۇرت كاتتىلىرى ئورنىدىن تۇرۇپ سالام ئۈچۈن قوللىرىنى كوكسىگە قويۇپ تازىم قىلدى. مافۇيۇەن كوپچىلىككە سوزلەپ: خەلقنى بۇلايدىغان، جەمىيەتنىڭ ئامانلىقىنى بۇزۇدىغان، ئىسيانچىلارغا قاتتىق جازا بېرىلىدىغانلىقىنى، بۇلارنىڭ تىلەشىنىڭ ئوزىمۇ جىنايەت ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇردى. ئوزبېكلەرنىڭ پېشىۋاسى ئەھرارخان تورەم ئورنىدىن تۇرۇپ قايتا مۇراجىئەت قىلىپ، بۇلارنى ياخشى ئادەم قىلىش ئۈچۈن كاپالەت بېرىدىمەن دېۋىدى، ئۇنىڭ سوزىنى رەت قىلدى. ئۇنىڭ ئارقىدىنلا بىر بۇيرۇق بىلەن پىدائىلارنى پىلىموتقا تۇتۇپ قىرىپ تاشلىدى. بۇ 40 كىشىدىن ئابدۇراخمان ئىسىملىك بىرسى ئولۈكلەر ئارىسىدا يېتىۋېلىپ كېيىن قېچىپ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالالىدى. قالغان كىشىلەر قانغا بويۇلۇپ ئولۇپ تۈگەشتى.

ھەربى ھالەت بۇيرىغى 3 كۈن دەپ ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ 2 - كۈنى (7 - فېۋرال) قاراڭغۇ چۈشۈشكە يېقىن بۇيرۇق ئېلىپ تاشلاندى. كوچىلارغا ئادەم چىقىرىپ ئەل ئامان دەپ جاكا سالدۇردى. ئەسكى داسلارنى تاياق بىلەن ئۇرۇپ، ئاۋاز چىقىرىپ، ھەربى ھالەتنىڭ ئاياقلاشقانلىقىنى، بۇلاڭ - تالاڭنىڭ ئەمدى توختىغانلىقىنى ئۈنلۈك ئاۋازلار بىلەن جاكالىدى.

8 - فېۋرال كۈنى كوچا - كوچىدىن ئولگەن ئولۈكلەرنىڭ تاۋۇتلىرى چىقىشقا باشلىدى. بامدات نامىزىدىن

باشلانغان ئۈزۈتۈش، چاشكا ۋە پېشىنغىچە يېرىم كۈن دا-
ۋام قىلدى. ئۆلگەن ئۆلۈكلەر كۆپ بولغانلىقتىن پاششەپ-
لار ھارۋىلارغا قاتلاپ بېسىپ گورۇستانلىقلارغا ئاپىرىپ
چوڭ ئورەك كولۇتۇپ ئۆلۈكلەرنى ئۈستى - ئۈستىگە قويۇپ
كومۇپ تاشلاشتى. شەھەردىكى ئولۈكلەرنى ئۈزۈتۈش، تا-
ۋۇت كوتۇرۇش باھانىسى بىلەن تىرىك قالغان ئەركەكلەر
شەھەر تېشىغا چىقىپ كەتتى.

7 - فېۋرال كۈنى قەشقەر كونىشەھەردە ماجۇڭيىڭ
ۋە مافۇيۇەن تەرىپىدىن قىلىنغان بۇ قەتلى ئامدا (چاپ-
چاپتا) ئولتۇرۇلگەن ئادەم سانى زادى قانچە؟ بۇ ھەقتە
ئېنىق مەلۇمات يوق. لېكىن شىۋېت مىسسىئونېرلىرى كوچى-
لارغا ئادەم چىقىرىپ ئۆلگەن ئۆلۈكلەرنى كوزدىن كوچۈ-
رۈپ تىزىملىغان ئىدى. شۇلارنىڭ تىزىملىغان سانى
ھازىرچە ئاساسلىق سان بولۇپ كەلمەكتە. شىۋېت
ئادەملىرى ھېيتكا مەيدانىدىن ئوتۇپ شەرقى يولدىكى زەي-
كەش مەھەللىسىگە يېتىپ كەلگىچە تىزىملانغان ئولۈكلەر-
لەرنىڭ سانى 4508. بۇ سان ئېنىق سان ھىساپلىنىدۇ.
1956 - يىلى يازدا جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن كەل-
گەن ئۇيغۇر سايرانى باشچىلىغىدىكى ئومەكلەر قەشقەر ۋا-
لى مەھكىمىسىنىڭ زالىدا سوھبەت يىغىنى ئاچقان ئىدى.
يىغىنىدا 7 - فېۋرال قەشقەردە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى يۈر-
گۈزگەن قەتلىئام توغرىسىدا سوز بولغاندا يىغىنغا قاتناش-
قان بارات ئاخۇن خەلپىتىم (توكۇر) شىۋېتلەر تىزىملىغان
4508 ئادەمنىڭ سانىنى ئوز كوزى بىلەن كورگەنلىكىنى
ئوتتۇرىغا قويدى، بەزەنلەر مۇلاھىزە قىلىپ شۇ قېتىمقى

قىرغىنىدا ئۆلگەنلەرنىڭ سانى 6 مىڭغىچە دەپ پەرەز قى-
لىشتى. ھەر ھالدا شىۋېت ئادەملىرىنىڭ تىزىملىغان سانى
بىر قەدەر ئەمەلى رەقەم بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بىر شەھەر-
دىن شۇنچە نۇرغۇن ئادەمنىڭ ئولتۇرۇلگەنلىكى ھەر قان-
داق ئادەمنى قاتتىق ئېچىندۇرىدۇ.

قارغىلىق ناھىيىسىنىڭ 1926 - يىلدىن 1936 - يىلغىچە بولغان 10 يىللىق تارىخىدىن ئەسلىمە

ئابدۇرىشىت خوجەھەمەت

قارغىلىق — دىگەن ئىسىم زادى قاچان ۋە قانداق قويۇلغان، بۇ تېخى ئايدىڭلاشمىدى. قارغىلىق دىگىنى قار-غىلار كانى دىگەن سۆزمۇ؟ دەرۋەقە قارغىلىقتا قارغا تولا. ھەر يىلى كەچ كۈزدە قارغىلىقنىڭ ھاۋا بوشلۇقىدا سان-سىز نۇرغۇن قارغىلار قاقىلداپ دەۋر قىلىشىدۇ. ئادەتتە بۇنى قارغىلارنىڭ تويى بولدى دەپ ئاتايمىز. زادى شۇن-داقمۇ؟ بەزىلەرنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، بۇرۇن زاماندا بىر قەبىلە خەلق باشقا يەرگە كېتىۋېتىپ بۇ مۇنبەت يەرگە كەلگەندە مۇشۇ يەردە "قالغۇلۇق" دەپ توختاپ قالغان ئىكەن. كېيىنچە "قالغۇلۇق" سۆزى "قارغىلىق" بولۇپ ئۆزگەرگەن ئىكەن. بۇ ئىككى چۈشەنچىنىڭ زادى قايسى-سى توغرا، بۇ جەھەتتە ھازىرغىچە ئېنىق مەلۇمات يوق.

قارغىلىقنىڭ خەنزۇچە ئىسمى يېچىڭ (叶城) بۇنىڭ مەنىسى يوپۇرماق شەكلىدىكى شەھەر — دىگەنلىك بولىدۇ. خەنزۇچە مۇنداق ئاتىلىشى قارغىلىقنىڭ

جۇغراپىيە شارائىتىغا ئاساسلانغانمۇ ياكى دەل - دەرەخلىق باغۇ - بوستانلىق كۆرۈنۈشىگە ئاساسلانغانمۇ، بۇ ھەقتىمۇ ئېنىق چۈشەنچە يوق.

تارىخي ماتېرىياللاردىن قارىغاندا مەنچىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، قارغىلىق ئايماق (州) بولغان ئىكەن. ئۇچاغدا، گۇما، پوسكام ناھىيىلىرى زۇڭ بەگلىك بولۇپ قارغىلىق ئايمىقىنىڭ تەۋەلىگىدە بولغان ئىكەن. مەنچىڭ ھۆكۈ-مىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، قارغىلىق ئايمىغى تولۇق ناھىيە بولۇپ، گۇما زۇڭ بەگلىگى يېرىم ناھىيەگە ئۆزگەر-تىلگەن ئىكەن، پوسكام زۇڭ بەگلىگى بولسا، تەخمىنەن 1923 - يىلى يېرىم ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان، شۇندىن كېيىن قارغىلىق ناھىيىسى 18 بەگلىكتىن ئىبارەت بولغان.

شۇ چاغلاردا قارغىلىق ناھىيىسىدە ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، تاجىك، ئۆزبېك، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر يا-شايتتى. ئۇ چاغلاردا ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېنلارنىڭ ئىس-تىبدات ھاكىمىيىتى خەلقنى جاھالەتتە تۇتۇش سىياسىتى-نى يۈرگۈزۈپ، مىللەتلەرنىڭ ئىسمىنى بىلدۈرمەي يوشۇر-غانلىق ئۈچۈن، مىللەتلەر بىر - بىرىنى ھەر خىل ئىسىم-دا ئاتاشقان، مىللەت دىگەن ئۇقۇمنىمۇ چۈشەنمىگەن. بىر-سىدىن سىنىڭ مىللىتىڭ نىمە؟ دەپ سورىسا، مەن ئىبراھىم خەلىلۇللانىڭ مىللىتى — دەپ جاۋاپ بېرەتتى. چەنتۇ دىگەن سۆزنىڭ مەنىسى بېشىغا سەللە ئورىۋالغۇچى دىگەن سۆز ئىكەنلىگىنىمۇ بىلمەيتتى. خەنزۇلارنى بولسا "خىتايلار" ياكى "تايپىلار"، تاجىكلارنى "ۋاخانلىقلار"، خۇيزۇلارنى تۇڭگانلار دەپ ئاتىشاتتى. خەنزۇچە يېزىقنى گوۋېن (دولەت يېزىغى).

ئۇيغۇرچە يېزىقنى چەنتۇيىن (چەنتۇ يېزىقى) دەپ ئاتايتتى. شىڭشىسەي ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنلا بىزلەرنىڭ «لاۋچەنتۇ» ئەمەس، ئۇيغۇر ئىكەنلىكىمىز ئايدىڭلاشتى.

قارغىلىق بازىرىنىڭ ئەزەلدىن سېپىلى بولمىغان، لېكىن باشقا ۋىلايەت، ناھىيە ھەم يېزىلارغا قاتنايدىغان يوللارنىڭ ھەممىسىگە دەرۋازا ياسالغان بولۇپ، شىمالى ۋە شەرقى دەرۋازا، قالىغاچ دەرۋازىسى، بەشىرىق كوچادەرۋازىسى، يېزىلارغا قاتنايدىغان يوللاردىكى دەرۋازىلارنى چىپان دەرۋازا، توگىچى كوچا دەرۋازىسى، تۈگمەن ئېرىق بويى دەرۋازىسى دەپ ئاتىلاتتى. كوچىلارنىڭ ئۈستى يېپىقلىق قاراڭغۇ ئىدى.

تەشكىللىي ئاپپارات جەھەتتە، چوڭ يامۇل (ئامبال يامۇل)، كىچىك يامۇل (سى لاۋيې يامۇل ياكى بوسايامۇل)، ساقچى دۆيى، باجخانا، داكچى خانا (پوچتىخانا) قاتارلىق مەمۇرى كەسپ ئورۇنلار بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا بىر لەڭزە ھەربىلەر بار بولۇپ، بۇلار بەشىرىق كوچىسىدىكى ئەتراپىغا سېپىل سوقۇلغان گازارمىدا تۇراتتى.

يامۇل

يامۇل — دىگەن سوز خەنزۇچە (衙门) دىگەن سوزنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشى بولۇپ مەنىسى ئىدارە، مەھكىمە دىگەن بولىدۇ. يامۇل ئەينى چاغدا ناھىيىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى ھاكىمىيەت ئورگانى بولۇپ ھىساپلىناتتى. ئۇنىڭ جايلاشقان

ئورنى ھازىرقى ناھىيىلىك خەلق ھوكۇمىتى جايلاشقان ئورۇندا ئىدى. ئۇنىڭ ئىلگىركى سىياقى، شەكلى ۋە بىنالىرى تۈپتىن ئۆزگىرىپ كەتتى. ئەسلىدە، يامۇلنىڭ ئۈدۇلىدا قېلىن ھەم ئېگىز جاۋبى تام بار ئىدى. بۇ تامنىڭ ئىككى تەرىپىدە قارا سىر بىلەن سىرلانغان رىشاتكىلىق قانىتى يوق يايپاق شەكلىدە دەرۋازا بولاتتى. جاۋبى تامنىڭ ئارقا تەرىپىدە چوڭ رەستە بار ئىدى. جاۋبى تام بىلەن يامۇلنىڭ ئالدىنقى چوڭ دەرۋازىسى ئارىلىقى كەڭ سەينا بولۇپ، غەرپ تەرىپىدە يامۇل ئالدى «مەسچىت» دەپ ئاتالغان بىر مەسچىت بار ئىدى. يامۇل ئالدىدىكى ئوچۇقچۇلۇق بوش يەردە بازار كۈنلىرى مەدداۋايىزلار ۋە راۋاپچىلار سورۇن تۈزەپ، مەددالىق قىلاتتى ۋە راۋاپ چالاتتى، ئاخىرىدا دۇئا قىلىپپۇل تىلەيتتى، ئۇندىن باشقا ساتىراچلار ۋە ھەر خىل ئوقەتچىلەر ھۈنەر قىلاتتى. يامۇلنىڭ ئالدىنقى چوڭ دەرۋازىسىنىڭ ئىچىدىكى ئوڭ تەرەپتە بىر دەرۋازا بولۇپ ئۇنىڭ ئىچىدە دەرىزە، تۈۋرۈك ۋە رىشاتكىلىرى قىزىل سىرلانغان ئۈچ قەۋەتلىك بىر راۋاق، ئۇنىڭ ئالدىدا تىك ئورنىتىلغان ئېگىز بىر خادا بار ئىدى. خادا ئۈچىدا بىر دانە قىزىل پانۇس ئېسىقلىق تۇراتتى. بۇ راۋاقنىڭ ئۈچىنچى قەۋىتىدىن بازارنىڭ ھەممە ئوگزىلىرى كورۇنەتتى، چوڭ دەرۋازىنىڭ سول تەرىپىدە كىچىك يامۇل بولۇپ، بۇ يامۇل پەقەت ھوكۇم كېسىلگەن مەھبۇسلارنى باشقۇراتتى، مۇددەتسىز قاماق جازاسى ھوكۇم قىلىنغان مەھبۇسلارنى قامايدىغان تۈرمە موشۇ كىچىك يامۇل ئىچىدە ئىدى. بۇ كىچىك يامۇلدىمۇ چوڭ

يامۇلغا ئوخشاش داتاڭ (دىۋان) بولاتتى. چوڭ يامۇلنىڭ
بىرىنچى چوڭ دەرۋازىسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، چوڭ دەر-
ۋازا ئىچىدىكى ئوڭ - سول تەرەپتىكى راۋاق ھەم كىچىك
يامۇل دەرۋازىسى ئالدىدىن ئۆتۈپ ئىككىنچى چوڭ دەر-
ۋازا ئالدىغا بارىدىغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە ھۆكۈم
كېسىلمەي ۋاقىتلىق تۇتۇپ تۇرىدىغان گۇناكارلارنى قا-
مايدىغان گوندىخانا بار ئىدى. ئىككىنچى چوڭ دەرۋازا
ئالتە قاناتلىق ئۈچ دەرۋازىدىن ئىبارەت ئىدى. ئىككىن-
چى چوڭ دەرۋازىدىن ئۆتكەندە بىرىنچى داتاڭغا كىرەتتى.
بىرىنچى داتاڭدا ئاساسەن قاتىللىق ئەنزىسىنى تەكشۈ-
رۈپ، قاتىلنى تۇتۇپ كىرگەندە شۇ چاغدىكى قائىدە بويى-
چە ئامبال مۇراسىم ئۆتكۈزىدىغان ۋە قاتىللارغا جازا ھۆ-
كۈم قىلىدىغان جاي ئىدى. ئىككىنچى چوڭ دەرۋازىدىن
بىرىنچى داتاڭغىچە بولغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى
ئۆيلەر شۈن جىڭدۈي يەنى ساقچى ئەسكەرلەر ئەترىتى
(ئۇ چاغدا خەلقلەر ئۇلارنى يامۇلنىڭ چېرىكلىرى دەپ
ئاتايتتى) تۇرىدىغان جاي ئىدى. بىرىنچى داتاڭدىن ئىك-
كىنچى داتاڭغا كىرگىچە ئىككى دەپەردىدىن ئۆتۈشكە توغرى
كېلەتتى. ئىككى دەپەردە ئارىلىغىدا دايېلارنىڭ ئىشخانى-
سى بار ئىدى. ئىككىنچى داتاڭنىڭ ئىككى تەرىپىدە،
دۇڭ خۇاتاڭ (شەرقى گۈلباغ)، شىخۇاتاڭ (غەربى گۈلباغ)
دەپ ئاتىلىدىغان ھويلا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە شىڭفاڭ
(جىنايى ئىشلىرى بولۇمى)، مىنفاڭ (خەلق ئىشلىرى بولۇمى)،
جاڭفاڭ (مالىيە بولۇم) ئىشخانىلىرى بولاتتى. ئىككىنچى
داتاڭدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئامبال ۋە بالا چاقىلىرى

تۇرىدىغان ھويلا، ئۇنىڭدىن ئۆتكەندىن كېيىن يامۇلنىڭ
چوڭ بېغى بولاتتى. يامۇلنىڭ دەرۋازا، دەپەردىلىرىنىڭ
ھەممىسىگە ھەر خىل سىرلاردا نەقىشلەپ سىزىلغان قەدىم-
قى زاماندىكى مەشھۇر پالۋان، سەركەردىلەرنىڭ سۈرەت-
لىرى بولاتتى. تۆۋرۈك، بالا ياغاچلىرىنىڭ ھەممىسى قارا
سىر بىلەن سىرلانغان ھەيۋەتلىك، كوركەم ئىدى. بىرىن-
چى دىۋاننىڭ ئوڭ يېنىدا چوڭ ياغاچ جازا ئۈستىگە يان-
تۇ قويۇلغان كالا تېرىسىدە يېپىلغان چوڭ دۇمباق بو-
لۇپ، ئامبال قاتىللىق ئەنزىسىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ
قىلغان چاغلاردا چېلىناتتى. ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا چوڭ دۇم-
باققا ئوخشۇتۇپ ياسالغان بىر كىچىك دۇمباق ۋە جازىغا
ئېسىپ قويۇلغان بىر چويۇن قوڭغۇراق بولاتتى، بۇلار ھەر
كۈنى بامدات نامىزى ۋاقتىدا بىر قېتىم چېلىناتتى، بىر پاي
پاختىۋەن زەمبىرەك ئېتىلاتتى. ناماز شام ۋاقتىدا يەنە
شۇنداق قىلىناتتى. ئىككى جىڭ (ياتا مەھەل)دە يەنە
دۇمباق چېلىنىپ، ئىككى پاي زەمبىرەك ئېتىلاتتى (زەم-
بىرەك دىگىنىمىز كىچىك توپتىن ئىبارەت بولۇپ، ئىگىز-
لىگى 15 سانتىمېتىر، دىامېتىرى 3 سانتىمېتىر، تۆشۈگى
$1\frac{1}{2}$ سانتىمېتىر كېلەتتى. ئۇتتۇرىسىدىكى تۆشۈككە مىل-
تىق دورىسى قاچىلاپ ئۈستىگە سېغىز توپا سېلىپ چىڭ-
داپ بەتلەپ پىلتىسىگە ئوت يېقىپ ئاتاتتى). بۇ شۇ چاغ-
دىكى تۈزۈم ئىدى.

ئامبال

ئامبال دىگەن ئىسىم ئەنبەن (案办) يەنى ئەنزە ئىشلىگۈچى دىگەن سوزنىڭ ئاھاڭ ئۆزگۈرۈشى بولۇپ، ناھىيىنىڭ باشلىقى، ھاكىم دىگەن مەنادا ئىدى. ئامبال پۈتۈن ناھىيىنىڭ مەمۇرى، سىياسى، ئىقتىسادى، قانۇن، مائارىپ قاتارلىق بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. ئامبال ھەر يىلى بىر قېتىم شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھوكۇمەتنىڭ تەيىنلىشى بىلەن ئالمىشىپ تۇراتتى. ئامبالنىڭ قول ئاستىدا بىر كاتىپ، ئۈچ بولۇم يەنى شىڭفاڭ (جىنايى ئىشلار بولۇمى)، مىنفاڭ (خەلق ئىشلار بولۇمى)، جاڭفاڭ (مالىيە بولۇم) بولۇپ، بولوم باشلىقلىرى سى يې (师爷). بولۇم ئەزالىرى گوبې (稿爷)، ياللانما بولۇم ئەزالىرى گۈيۈەن (雇员) دەپ ئاتىلاتتى. يەنە ئالتە بەن بولۇپ، بەننىڭ باشلىقى بەنتۇ (班头) يەنى توپبېشى (باشقا جايلاردا دورغابەگ دەپ ئاتايدۇ) دىيىلەتتى. بۇلار يايى (دورغا)لارنى باشقۇراتتى. يايىلاردىن 50 – 60 كىشى بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا ساقچى ئەترىتى بولۇپ، 30 دىن ئارتۇق ئەسكىرى بار ئىدى. بۇلارنى خەلقلەر يامۇلنىڭ چېرىكلىرى دەپ ئاتىشاتتى. بۇلارنىڭ باشلىقى لاۋيې، 10 نىڭ باشلىقى شىجاڭ دىيىلەتتى. بۇلار كۈندۈزى چوڭ دەرۋازىدا ئورۇندۇقتا (ئوزۇن بەندىڭدە) ئولتۇرۇپ پوس قىلاتتى. كېچىلىرى بولسا سارايلارنى تەكشۈرەتتى. كوچىدا پاترۇللۇق قىلاتتى. ئامبال

سىرتقا چىقسا، مىلتىقلىرىنى كوتۇرۇپ ئامبالنىڭ ئىككى يېنىدا مۇھاپىزەت قىلىپ ماڭاتتى.

ئامبال يېڭىدىن تەيىنلىنىپ ناھىيىگە كەلگەندە، بىر ھارۋىدا كەلسە، قايتقاندا بىرقانچە ھارۋا بىلەن قايتاتتى. ئامبال مائاش ئالغاندىن تاشقىرى، ھەر خىل باج، غەللە – پاراقلارغا ئوزى ئۈچۈن پىرسەن قوشۇپ كوپەيتىپ ئالاتتى. بەگلەرنى يېڭىدىن تەيىنلەش، ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق پارە ئېلىش، دەۋا – ئەنزىلەرنى سوراق قىلىش ئارقىلىق خىيانەت قىلىش؛ ئامباللىق تامغىسىنى ئوتكۈزۈپ ئالغاندا، ھەر تەبىقە، ھەر ساھىدىكىلەرنىڭ تەبرىكلەپ سۇنغان سوغا – سالاملىرىنى قوبۇل قىلىش؛ ئامبالنىڭ تۇغۇلغان كۈنى يېتىپ كەلگەندە، داغدۇغىلىق مۇراسىم ئوتكۈزۈپ، ھەر ساھەدىكىلەرنىڭ ھەر خىل ئېسىل رەختلەردە ئىشلىگەن كۈنلۈك (چوڭلىقى ئادەتتىكى بىر ئېغىز ئويدەك بار) قاتارلىق لەۋھەلەرنى نۇرغۇن سوغا – سالاملارنى ئالاتتى. شۇنداق قىلىپ ئومۇرۋايەت يەپ تۈگىتەلمەيدىغان پۇل – مال يىغىۋالاتتى.

يېڭى ئامبال كېلەر چاغدا، ئوزىنىڭ ئۇرۇق – تۇققان، ئەل – ئاغىنە ۋە يۇرتداشلىرىدىن 7–8 كىشىنى ئېلىپ كېلىپ ھەر خىل ئەمەللەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قوياتتى. بۇلارمۇ ئامبالنىڭ سايىسىدا خەلقنى قاقتى – سوقتى قىلىپ، چونتەكلىرىنى توشقۇزۇۋالاتتى. ئامبال يوتكەلگەندە بۇلارمۇ بىرگە كېتەتتى.

ئامبال سىرتقا چىقسا، 20 گە قەدەر قوراللىق چېرىك ۋە يايىلار ئىككى تەرەپكە بولۇنۇپ سەپ بولۇپ ئامبال

نىڭ ئالدى - كەينىدە ماڭاتتى. تۇغچى (تەرجىمان) ۋە
توپچىلار ئامبالنىڭ يېنىدا ماڭاتتى. ئامبال ئات قوش-
قان ئەمەلدار مەپىسىدە ئولتۇرۇپ ھەشەمەت بىلەن ما-
ڭاتتى. ئامبال يامۇلدىن چىققاندا ۋە قايتىپ كىرگەندە
توپچى يايى ئامبالنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۈچ پاي توپ
(زەمبىرەك) ئاتاتتى.

سوراق قىلىش

ئامبال سوراق قىلىدىغان ئورۇن ئىككىنچى داتاڭ
بولۇپ، داتاڭنىڭ يۇقۇرى تەرىپىگە ئۈزۈنچاق توت چارسا
شىرە قويۇلاتتى. شىرە ئۈستىگە قىزىل شالپەر يېپىپ، ئۈ-
نىڭ ئۈستىگە سىيادان، يۈك قەلەملەر، ئادەم چاقىرىش
چەنزىلىرى ۋە سوراق قىلغاندا ئادەم چۆچۈتۈش ئۈچۈن
شىرەگە ئۇرۇدىغان تاختىلار رەتلىك تىزىلاتتى. شىرەنىڭ
ئوڭ تەرىپىگە تاقاپ ئىككى مېتىر ئىگىزلىكتە توت چار-
سا قىزىل شالپەردە ئورالغان جازا قويۇلغان بولۇپ، بۇ-
نىڭ ئۈستىدە سېرىق رەختكە ئورالغان ئامباللىق تام-
غا ساندۇغى قويۇلاتتى. شىرەنىڭ ئۇدۇلىدىكى بەش مېتىر
يىراقلىقىدىكى ئىككى تەرىپىدە بەشتىن ئون دانە ئۈزۈن
ساپلىق قىلىچ، نەيزە ۋە چوماق قاتارلىق قەدىمقى زامان
قوراللىرى جازىغا ئېسىقلىق تۇراتتى. شىرەنىڭ ئۇدۇلى-
دىكى يەردە رەتلىك تىزىپ قويۇلغان يوتا ۋە ئالقانغا ئۇ-
رۇدىغان تارشا، ھوشۇق چاقىدىغان كالتەك، ئاياللارنىڭ
يۈزىگە ئۇرىدىغان چەملىك پالاق ۋە قول قىسىدىغان قىس-

قىچ قاتارلىق ھەر خىل جازالاش ۋە قىيناش ئەسۋاپلى-
رى بولاتتى. ئامبال سوراققا چىقىشتىن ئىلگىرى شىرە-
نىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇغچى، توپچىلار ۋە ئۇلارنىڭ
ئاياق تەرىپىدە ئالدى - ئارقىسىغا يايى دېگەن خەتچاپ-
لانغان قارا كالتا جۇيازىنى ئۈزۈن چاپان ئۈستىگە كىيى-
ۋالغان يايىلار تىزىلىپ تۇراتتى. شۇنداق قىلىپ ھەممە يە-
لەن تەييارلىنىپ بولغاندىن كېيىن، دارىن شاڭتاڭ (ئامبال
سوراققا چىقتى) دەپ ۋاقىراپ چۇقان سالاتتى ۋە ئامبال-
نىڭ چىقىشى بىلەن ھو .... ھو .... ھو .... دەپ تۋۋلىشاتتى.
چۇقان ساداسى ئىچىدە ئامبال دەپەردە ئارقىسىدىن چىقىپ،
ئورۇندۇققا غادىيىپ ئولتۇرۇپ، ئەتراپقا بىر قېتىم كۆز
يۈگرىتىپ بولۇپ سوراقنى باشلايتتى. ئالدى بىلەن شىرە
ئۈستىگە قويۇلغان ئەرز قىلغۇچى ۋە ئەرز قىلىنغۇچىلار-
نىڭ ئىسىملىرىنى بىر - بىرلەپ چاقىرىپ، قىزىل ماۋبىقەلەم
بىلەن ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى ئۈستىگە بەلگە قوياتتى. دەۋاگەرلەر
شىرەدىن 3 - 4 مېتىر يىراقلىقتا ئوتتۇرىغا ئوتۇپ، قول قوشتۇ-
رۇپ تۇراتتى ۋە يەر تىگىدىن ئامبالغا قارىشاتتى. خەلق ئىش-
لىرى دەۋاسى ئاساسەن ئالغۇ - بەرگۈ، قەرز - دات، سودا-سېتىق،
مىراس، ئۆي - ئىمارەت، يەر - سۇ قاتارلىقلاردىن ئىبا-
رەت بولۇپ، سوراقتا بىر تەرەپ تانسا، ئىقرار قىلمىسا،
ياكى قانمىسا شۇ تەرەپ ياكى يەنە بىر تەرەپ بەندى
شەرئىيەت دەپ شەرىئەتكە بۇيرۇشنى تەلەپ قىلسا، ئامبال
دەرھال ئەرزنىڭ كانارىسىغا مەھكىمە شەرئىيگە ئاپىرىل-
سۇن — دەپ تەستىق سىلىپ مەھكىمە شەرئىيگە ئىۋەتەتتى.
چۈنكى خەلق ئىشلىرى دەۋاسى مۇرەككەپ ھەم بىر تە-

رەپ قىلىش تەس بولغىنى ئۈچۈن ئامبال ئاۋارىگەرچىلىكتىن باش تارتىپ شەرىئەتكە ئىۋەتەتتى. بۇنداق قىلغاندا، ئامبال ئاۋارىگەرچىلىكتىن قۇتۇلاتتى. تاپاۋەت ئوخشاشلا كېلەتتى. جىنايى ئىشلار دەۋاسىنى ئامبال ئۆزى سوراق قىلاتتى. ئىقرار قىلمىغانلارنى قىيناش ئارقىلىق ئىقرار قىلدۇراتتى. بەزىلىرى قىيىن — قىستاققا بەرداشلىق بېرەلمەي يالغاندىن ئىقرار قىلاتتى. شۇڭا ناھەق ئەنزىلەر دائىم كورۇلۇپ تۇراتتى.

ئامبال سوراققا ئولتۇرغاندا، بىر يايى ئامبالنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ چىۋىن قورۇغۇچ بىلەن چىۋىن قورۇپ تۇراتتى. سوراق ئاياقلىشىپ ئامبال كىرىپ كەتمەكچى بولغاندا، يايىلار دارىن شاتاك (ئامبال سوراقتىن ياندى) دەپ چۇقان سالاتتى.

قاتىللىق ئەنزىنى تەكشۈرۈپ قاتىلنى تۇتۇپ كىرىشتە، ئامبال ئۆزى توپپېشى، چېرىك ۋە يايىلارنىڭ مۇھاپىزەت قىلىشى بىلەن ئاتلىق چىقىپ تەكشۈرۈپ، قاتىلنى تۇتۇپ، قاتىلنىڭ بويىنىغا تاقاق سېلىپ ئېلىپ كىرگەندە، ياموۇلنىڭ ئالدىغا قوناق شېخى بىلەن يېقىلغان ئوت ئۈستىدىن ئامبال ئاتنى سەكرىتىپ ئوتەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۈچ پاي زەمبىرەك ئېتىلاتتى. ئامبال بىرىنچى داتاڭ ئالدىدا ئاتتىن چۈشۈپ، قاتىل تۇتقانلىق مۇراسىمى ئوتكۈزەتتى. چوڭ دۇمباق چېلىنىپ، 10 نەپەر يايى قىزىل بويالغان ئۇزۇن كالتەكنى كوتىرىپ، ئىككىنچى دەرۋازا بىلەن داتاڭ ئارىلىقىدا دەۋرىي قىلىپ هو... هو... دەپ چۇقان سېلىپ، كالتەكلىرىنى تاراق - تۇرۇق قىلىپ يەرگە تاشلىشاتتى. بۇنى بىر قانچە قېتىم تەكرارلىغاندىن كېيىن، مۇراسىم ئاياقلىشاتتى.

مەھكىمە شەرئى

مەھكىمە شەرئى — دىنغا دائىر ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئورۇن بولۇپ، بەش نەپەر ئاخۇندىن تەركىب تاپاتتى. بۇلار قازى، قوزات، ئەلەم، مۇپتى، رەئىس ئاخۇنۇم دىگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. مەھكىمە شەرئى پۈتۈن ناھىيە بويىچە ئىمام، مۇئەززىن، خاتىپ، مۇدەررىس قاتارلىقلارنى باشقۇرۇش، تەيىنلەش ۋە ئەمەلدىن قالدۇرۇش؛ مازار، مەسچىت ۋە ۋەخپە يەرلەرنى باشقۇرۇش؛ ئۆشرە - زاكات ئېلىش؛ ھەرخىل ئەرزلەرنى قوبۇل قىلىپ سوراق قىلىش؛ شەرىئەت هوكمى بويىچە پەتىۋا چىقىرىش، تانغۇچىلارغا قەسەم ئىچكۈزۈش، شەرىئەتكە خىلاپلىق قىلغان، دىنىي قائىدە - يوسۇنلارنى بۇزغانلارنى تەزىر (دەررە) بىلەن ئۇرۇپ جازالاش ئىشلىرىنى ئېلىپ باراتتى. بەزى ئەنزىلەرنى سۇلھى — سالا قىلىش ئارقىلىق ھەل قىلاتتى. پاھىشە قىلغۇچىلارنى بولسا، يۈزىگە قارا سۈۋاپ، ئىشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ سازايى قىلاتتى. ناۋايلارنىڭ نانلىرىنى تەكشۈرۈپ ئولچەمگە يەتمىگەنلەرنى ئوشتۇۋاتاتتى. تارازا، گەز قاتارلىق ئولچەم ئەسۋاپلىرىنى تەكشۈرەتتى. يۈزى ئوچۇق بازارغا چىقىپ قالغان ئاياللار يولۇقسا، تەزىر بىلەن ئۇرۇپ يۈزۈكىنى ياپ لەنىدە دەپ تىللاپ يۈزىنى ياپتۇراتتى. ھەر بازار كۈنى رەئىس ئاخۇ-

نۇم ئاتلىق بازارغا چىقاتتى. ئۇنىڭ ئالدىدا ئىككى نە-
پەر موللام دەررە كۆتىرىپ پىيادە ماڭاتتى. دەررە بىلەن
ئۇرۇپ جازالاشقا هۆكۈم قىلىنغاندا ئۇرۇلغۇچىنى بىرسى
مۈرىسىگە يۈدۈپ تۇراتتى. بىرسى دەررە بىلەن ئۇنىڭ دۈم-
بىسىگە ئۇراتتى. دەررىنىڭ زەربىسىگە تاقەت قىلالماي
ۋايجان دەپ تولاپ دات-پەرياد قىلاتتى. دەررە ئۇرۇ-
لۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۆلەكىنىڭ ئۈستىگە تەپمەك دى-
گەندەك، جازالانغۇچىدىن دەررە هەققى دەپ پۇل ئالاتتى.
هەتتا نامازغا چىقمىغان، روزى تۇتمىغانلارنىمۇ ئۇرۇپ جا-
زالايتتى، مال-مۈلۈك، پۇل-مۇئامىلە دەۋاسىدا، بەزىلەر-
گە قەسەم كەلسە، قەسەم ئىچكەندە ئادەم ئۆلۈپ كېتىدۇ
دەيدىغان قورقۇش ئىدىيىدە بولغانلىقتىن، يالغان ئىش-
لارغا ئىقرار قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى. بەزىلەر پۇلنى دەپ
ساختىلىق بىلەن قەسەم ئىچەتتى. نەتىجىدە بىر قىسىم كى-
شىلەرگە ۋابال بولۇپ، بىر قىسىم كىشىلەر هارام دۇنيا-
غا ئىگە بولاتتى. ئوتتۇرىدا ئاخۇنۇملار موهۇر پۇلى، چاي
پۇلى، خىزمەت پۇلى دىگەن نام بىلەن پۇل ئېلىپ، قاق-
تى-سوقتى قىلىپ ئۆزلىرىنى بېيىتاتتى. ئىشقىلىپ ئاخۇ-
نۇملار هەر كۈنى شەرىئەت مەهكىمىسىگە كېلىپ ئولتۇر-
سىلا، تاپاۋەت بولۇپ تۇراتتى. ئەقەللىسى ئاما ئارىسى-
دا بولۇپ تۇرۇدىغان ئالغۇ-بەرگۈ، قەرز-مۇئامىلە، مى-
راس ئايرىش، ئۆي-ئىمارەت، يەر-زىمىن سودىسى قاتار-
لىقلارنىڭ هەممىسىدە يېزىلغان خەت-چەك، تىلخەت،
هۆججەتلەرگە ئاخۇنۇملارنىڭ موهۇرىسى بېسىلاتتى. ئاخۇ-
نۇملارنىڭ موهۇرىسى بېسىلمىسا، ئىناۋەتسىز بولاتتى. هەت-

تا هۆكۈمەت ئىدارىلىرى سېتىۋالغان نەرسىلەرنىڭ هۆج-
جەت-تالونلىرىغىمۇ ئاخۇنۇملارنىڭ موهۇرىسى بېسىلاتتى.
ئاخۇنۇملار تىلخەت، هۆججەت ۋە تالونلاردىكى پۇلنىڭ
قىممىتىگە قاراپ موهۇر هەققى ئالاتتى.

بەگ ۋە پاششاپ

ئۇچاغلاردا قاغىلىق ناهىيىسىدە بەگلىكنى شياڭ، بەگلەرنى
بولسا شاڭيۈ دەپ ئاتايتتى. كەنتلەردە يۈز بېشى، ئون بېشى
دەيدىغانلار بار ئىدى. يۇرتنى مۇشۇ كىشىلەر سورايتتى.
بەگنىڭ قول ئاستىدا بىر نەپەر توپبېشى (دورغا بەگ)،
4 - 5 نەپەر دورغا بولاتتى. بەگلەرمۇ ئوخشاشلا خەلقلەر-
نىڭ ئەرز-داتلىرىنى قوبۇل قىلىپ سوراق قىلاتتى. بەگ-
لەرنىڭ ئىش بېجىرىدىغان، سوراق سورايدىغان جايلىرى،
شۇلارنىڭ شەخسى هويلا، ئايۋانلىرىدا بولاتتى. بەگلەرنىڭ
كوپىنچىلىرى ساۋاتسىز بولغانلىقتىن، يۇقۇرىغا يازىدى-
غان ۋە تۆۋەنگە چۈشۈرۈدىغان خەت-چەك ئالاقىلارنى توپ-
بېشى يازاتتى. بەگلەرنىڭ بەگلىك تامغىسى يوق ئىدى.
پەقەت ئۆزىنىڭ شەخسى نامىدىكى تۇجاڭزىلا بولۇپ، ئۇنى
قولغا سالىدىغان ئۈزۈكىنىڭ كۆزىگە ئويدۇرۇۋالاتتى. خەلق
ئىشلىرىغا دائىر ئەرز-داتلارنىڭ هەممىسىنى قوبۇل قىلىپ
بىر تەرەپ قىلاتتى. قانۇنى جازا بېرىشكە تېگىشلىكلىرى-
نى يامۇلنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا يوللاپ بەرگەندىن تاشقى-
رى قالغان ئەنزىلەرنى بەگلەر ئۆزلىرى بىر تەرەپ قىلات-
تى. ئۆزلىرى بىر تەرەپ قىلالمىغان ياكى دەۋاگەرلەر شە-

رىئەتكە بۇيرۇشنى تەلەپ قىلغان ئەرزلەرنى مەھكىمە شەر-
ئىگە ئىۋەتەتتى. بەگ، توپبېشى ۋە دورغىلارغا دولەتتىن
ئىش ھەققى بەرمەيتتى. ئەرزلەرنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن،
تەرەپلەرنى چاقىرىپ كېلىشكە دورغا بۇيرۇلاتتى. دورغا
تەرەپلەرنى چاقىرغاندا ئۇلاردىن تاپان ھەققى ۋە ئۇلاق-
لىرى ئۇچۇن يەم - خەشەك ئالاتتى. دەۋا بىر تەرەپ بول-
غاندا، دەۋانىڭ قىممىتىگە قاراپ بەگ ۋە توپبېشىلار ئۇ-
چۇن خىزمەت پۇلى تولەيتتى. ناھىيەدىن يۇرتقا ھەرخىل
ئالۋاڭ - ياساق چاچقاندا، بەگلەر ئۇنىڭغا پىرسەن قو-
شۇپ يىغىۋېلىپ ئوزىنىڭ چونتىگىگە سالاتتى. يېڭىدىن
تەيىنلەنگەن بەگلەرنىڭ ئىشىك، دەرۋازا تاملىرىغا شە-
خسلەر تەرىپىدىن چوڭ قىزىل قەغەزگە يېزىلغان تەبرىك
خەتلىرى چاپلىناتتى ھەم پوجاڭزا ئېتىپ مۇبارەكلىشەت-
تى. يېڭى بەگ ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ھەشقاللا ئېيت-
تىپ ئاز - تولا ئىنئام بېرەتتى. ئۇز تەۋەسىدىكى يۇرتتىن
يۇز بېشىلار خەلققە سېلىق سېلىپ يامبۇ - تەڭگە، ئات،
قوي، كىگىز قاتارلىقلارنى يىغىۋېلىپ خەلق نامىدىن بەگ-
نى تەبرىكلەيتتى.

پاششاپ دېگەن سوز ئەرەبچە پادىشاپ دېگەن سوز-
نىڭ ئوزگىرىشى بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «كېچە پادىشاسى»
دېگەن بولىدۇ. خەنزۇچە خېيشۈك (黑巡) دەپ ئاتىلىدۇ.
خەلق ئارىسىدا بولسا، پاششاپ بېگىم دېيىلىدۇ. پاششاپ
بىر ناھىيەدە بىرلا بولۇپ، ئىش بېجىرىش ئورنى بازاردا
بولاتتى. مەرتىۋىسى يۇرت بەگلىرىنىڭ مەرتىۋىسىدىن تو-
ۋەنرەك تۇراتتى. ئۇنىڭمۇ ئامبال تەيىنلەيتتى. پاششاپ-

نىڭ ۋەزىپىسى — يامۇلغا ياردەملىشىپ ئوغرىلارنى تۇتۇش،
ئوغرىلىق ئەنزىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش، چوڭراق بول-
غان ئوغرىلىق ئەنزىلىرىنى يامۇلغا يوللاپ بېرىش، كې-
چىلىرى كوچا چارلاشتىن ئىبارەت ئىدى. پاششاپ بەگ-
نىڭ بىر قانچە دورغىلىرى چويۇن ۋە ياغاچتا ئىشلەنگەن
كالتا ھەم ئۇزۇن ساپلىق چوماقلىرى، ئادەم قىيناش ئەس-
ۋاپلىرى بولاتتى. ئۇز ئالدىغا قاماقخانىسى بولۇپ قاماق-
خانىدا ئوغرىنىڭ پۇتىغا سالىدىغان كوتەك بولاتتى. پۇ-
تىغا كوتەك سېلىنغانلار ئوڭدىسىغا ياتاتتى. ئوغرىلار ئىقرار
قىلمىسا، ھەرخىل قىيناش ئەسۋاپلىرىنى ئىشقا سېلىپ
قىيناپ ئىقرار قىلدۇراتتى. بەزىبىر «ئوغرى» دەپ قارى-
لىنىپ تۇتۇپ كېلىنگەن ياخشى ئادەملەر قىيىن - قىستاق-
قا بەرداشلىق بېرەلماي، يالغاندىن ئىقرار قىلىپ ئوغرى-
لار قاتارىغا قوشۇلۇپ كېتەتتى. قامالغانلاردىن قاماق
ھەققى، چاي پۇلى، خىزمەت پۇلى دېگەن نامالار بىلەن
ئۇلارنى قاخشىتىپ قاقتى - سوقتى قىلاتتى. ھەتتا بەزى
ئوغرىلار بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ ئۇلارنى ئوغرىلىققا سا-
لاتتى. پاششاپلەر ئۇزۇن ئوتمەيلا بايلاپ كېتەتتى.

يا ئانىسىنى بەرمەيدۇ، يا بالىسىنى بەرمەيدۇ

قاغىلىق بازىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھىندى سارىيى دەپ
ئاتالغان ھىندىلار تۇرىدىغان بىر ساراي بولۇپ، ئادەتتە
5 – 6 نەپەر ھىندى ئوۋقەت قىلاتتى. بۇلار ئاساسەن ئو-
سۇمگە پۇل چېچىپ، سوتخورلۇق قىلاتتى. يەنى جازانى-

خورلۇق قىلاتتى. پۇلغا ئېھتىياجلىق بولغان خەلق ئۇلارنىڭ كىپىلچىلىرى (كىپىلچىلار يەرلىك ئۇيغۇرلار ئىدى) ئارقىلىق تىلخەت يېزىپ بېرىپ ئۇسۇمگە پۇل قەرز ئالاتتى. ھەر بىر ھىندىنىڭ يېنىدا 2 – 3 نەپەردىن كىپىلچىلار بولاتتى. بۇلار قەرز ئالغۇچى – بەرگۈچى ئىككى تەرەپتىن پۇلنىڭ سانىغا قاراپ كىپىللىك ھەققى ئالاتتى. ۋاقتى – قارارى بويىچە كىپىلچىلار قەرزدارلارنى قەرز تولەشكە ياكى ئۇسۇمىنى تولەشكە ھەيدەكچىلىك قىلاتتى. ئالغان قەرز پۇل ئانىسى، ئۇنىڭ ئۇسۇمى — بالىسى دەپ ئاتىلاتتى. ھىندىلارنىڭ كاتتا بېشى — ئاقساقال دېيىلەتتى. ئاقساقال ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنەتتى. شۇ چاغدىكى ھىندىلارنىڭ ئاقساقالى دىپا باي دېگەن ھىندى بولۇپ، گەۋدىلىك، يوغان قوساق، كىلەڭسىز ئادەم ئىدى. دائىم بېشىغا يوغان دەستار ئوراپ، ماڭلىيىغا قىزىل تامغا بېسىۋېلىپ، قولىدا ئىلمەك نىزام تايىقى تۇتقان ھالدا يۈرەتتى، ھىندىلارنىڭ قەرزدارلاردىن ئالىدىغان ئۇسۇمى ئېغىر بولغانلىقتىن، قەرزدارلار قەرزنىڭ ئانا – بالىسىنى ۋاقتىدا تولىيەلمەي قالغاندا، كىپىلچىلارمۇ ھەيدەكچىلىك قىلىپ ئالالمىغان چاغدا، قەرز بەرگۈچى ھىندى ئۆزىنىڭ ئاقساقلى دىپا بايغا شىكايەت قىلاتتى. دىپا باي ھىندىلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە يامۇلغا ھېچكىمدىن تەپتارتمىغان ھالدا شاپاشلاپ كىرىپ ئۇدۇل ماڭغىنىچە 2 – داتاڭغا كېلىپ، ئۇيغۇر تىلىدا: «ئامبال دارىن سىزنىڭ پۇقرايىڭىز يا ئانىسىنى بەرمەيدۇ، يا بالىسىنى بەرمەيدۇ،

سىزنىڭ ئۇنىڭغا كۈچىڭىز يەتمەمدۇ» دەپ داۋراڭ سالاتتى. چەتئەللىكتىن ئۆلگىدەك قورقىدىغان ئامبال دەرھال ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئوچۇق چىراي بىلەن ھال – ئەھۋال سورايتتى. دىپا باي چىشلىرىنى غۇچۇرلۇتۇپ، قەرزدار ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ: «سىزنىڭ پۇقرايىڭىز ئالغان قەرزنىڭ يا ئانىسىنى بەرمەيدۇ، يا بالىسىنى بەرمەيدۇ، دەرھال ئالدۇرۇپ بەرمىسىڭىز ئۆزىڭىز جاۋاپكار بولۇسىز» دەپ پوپوزا قىلاتتى. بۇنى ئاڭلىغان ئامبال شۇ ئاندا يايى بۇيرۇپ قەرزدارنى چاقىرتىپ كېلىپ، گەپ سورىماستىن ئالدى بىلەن ئۇنى ياتقۇزۇپ يوتىسىغا تارشا بىلەن بىرئىككى يۈزنى ئۇردۇرۇپ ئاندىن سوراق قىلىپ، پۇلنى تولەشكە مەجبۇر قىلاتتى. تولەشكە نەق پۇلى بولمىسا، مال – مۈلكى، يەر – زېمىنلىرىنى ساتتۇرۇپ، قەرزنى تولىتەتتى.

ھىندىلارنىڭ بىر يىلدا بىر قېتىم دىنىي بايرىمى ئۆتكۈزۈلەتتى. ئۈچ كۈنگىچە ئىشىك ئالدىنىڭ ئوڭ – سول ئىككى يېنىدا ئۈچ مېتىر ئېگىزلىكتە توغرىسىغا ياغاچ ئورنۇتۇپ ئۇنىڭ ئۈستىگە بىرەر يۈزچە كىچىك ساپال چىراقلارنى ياندۇرۇپ قوياتتى. ھەممە ھىندىلار ھىندى سارىيىدىكى ئىبادەتخانىغا يىغىلىپ ئىبادەت قىلاتتى ۋە توختىماي تەسۋى سىرىپ: «موللا مانى پاتمە خون» دەپ ئەپسۇن ئوقۇشاتتى.

خەنزۇچە مەكتەپ

ئۇ چاغلاردا، ئۇيغۇرلارنىڭ پەننىي زامانىۋى مەكتەپلىرى يوق ئىدى. پەقەتلا خەنزۇچە ۋە دىنىي مەكتەپلەر

بار ئىدى. خەنزۇچە مەكتەپ شەھەر ئىچىدىلا بولۇپ، ئۈچ باشلانغۇچ مەكتەپ، بىر تىل مەكتەپتىن ئىبارەت تۇرت مەكتەپ بار ئىدى. بىرىنچى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى (لاۋشى) خەنزۇ، قالغان ئۈچ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى خەنزۇچە دەرس ئۆتىدىغان ئۇيغۇرلار ئىدى. بۇ، مەكتەپلەر شىيەنلى مەكتەپ (ناھىيىلىك مەكتەپ) دەپ ئاتىلىپ، ھوكۈمەت باشقۇراتتى. بىر مەكتەپتە بىرلا سىنىپ بولۇپ، 30–35 گىچە ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى. ئوقۇتقۇچىلار ئاساسەن ئولكىلىك مائارىپ نازارىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنەتتى. ناھىيىنىڭ ئامبىلى مەكتەپلەرگە نازارەتچىلىك قىلاتتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇئاشى ۋە مەكتەپ خىراجىتى ناھىيىنىڭ مالىيىسىدىن بېرىلەتتى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتى 4 يىل بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئورنىغا يېڭى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىناتتى. بۇ ئوقۇغۇچىلارنى يۇرتلارغا سىلىق سېلىپ يىغىۋالاتتى. ئۇ چاغلاردا كىشىلەر ئۆز بالىلىرىنى خەنزۇچە مەكتەپكە بېرىشتىن باش تارتقانلىقى ئۈچۈن كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى سېتىۋېلىپ ئۆز بالىسىنىڭ ئورنىغا سەپلەيتتى. ئۇ چاغلاردا سېتىۋالىدىغان بالىلارنىڭ باھاسى 40 – 50 سەر كۈمۈش ئىدى. بۇ خىلدىكى بالا سېتىۋېلىش سودىسى باشلانغاندا يېزا بەگلىرى ئۇرغۇن قاقتى – سوقتى قىلىۋالاتتى. بەگلەر ئوقۇغۇچىلارنى ئېلىپ كەلگەندە ئوقۇتقۇچىلار كورۇپ ماۋۇ تاز ئىكەن، ماۋۇ پوقاق ياكى سەت ئىكەن، يېشى چوڭ ياكى كىچىك ئىكەن دەپ ھەرخىل بانىلارنى كورسىتىپ قوبۇل قىلمىغاندا، بەگلەر ئۇلارغىمۇ

چۇل ۋە نەرسە – كېرەك سوغا قىلىپ، ئوقۇغۇچىنى قوبۇل قىلدۇراتتى. قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارغا ئوزىنىڭ ئۇيغۇرچە ئىسمىغا يېقىنلاشتۇرۇپ خەنزۇچە ئىسىم قويۇپ، ئۇنى پارچە قەغەزگە يېزىپ ئۇنىڭ شىرەسى ئۈستىگە چاپلاپ قوياتتى. قويۇلغان ئىسىمنى 3 – 2 كۈن ئوقۇپ تەكرارلاپ ياتلىۋالغاندىن كېيىن، رەسمىي دەرس ئۆتىلەتتى. خەنزۇ ئەمەلدارلار بالىلىرىنى يامۇلدىكى خۇسۇسى مەكتەپكە بېرەتتى. شەھەردىكى كەسىپدار خەنزۇلار بولسا، ناھىيىلىك ھوكۈمەتكە بېرەتتى. دىمەك خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار بىر سىنىپتا بىر ياكى ئىككىسى بولاتتى. بۇ مەكتەپلەرگە قىز ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنمايتتى. ئوقۇغۇچىلارغا كېرەكلىك دەرسلىك كىتاپ، ماۋبى قەلەم، سىيا، قەغەز قاتارلىقلار مەكتەپ تەرىپىدىن تارقىتىپ بېرىلەتتى. 4 يىل داۋامىدا ئوقۇلىدىغان دەرسلەر: گوۋېن (国文) يەنى دولەت يېزىقى، شيۇشىڭ (修身) يەنى ئەخلاق، ھىساپ، رەسىم، چەنۋېن (缠文) يەنى چەنتو يېزىقى دەرسلىگى ۋە شېئىر، گىمناستىكىلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ دەرسلىك كىتاپلار بىرىنچى قىسىمدىن سەككىزىنچى قىسىمغىچە بولۇپ، ھەر مەۋسۇمدە بىر كىتاپنى ئوقۇپ 4 يىلدا تامام قىلاتتى. ھەر كۈنى 6 سائەت دەرس ئوقۇلاتتى. دوسكا يېنىغا ئالقانغا ئۇرۇدىغان تارشا ئېسىقلىق تۇراتتى. ئەگەر ئوقۇغۇچىلار دەرسنى بىلەلمىسە، ياكى تەرتىپكە بويسۇنمىسا، ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىنىڭ ئالقىنىغا تارشا بىلەن ئۇراتتى. يىللىق ئىمتىھان ۋە ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىمتىھانىنى ئامبال ئۆزى ئالاتتى. ئۇيغۇرچە دەرس پىروگرام-

مىدا بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ ئورنىغا دىن دەرس ئوتى-
لەتتى. بىر ھەپتىدە بىر سائەت ئىدى. بۇ دەرسنى ئا-
خۇنۇملار ئوتەتتى. 4 يىللىقچە بېرىلىدىغان دىنىي دەرس
پەقەت ئۇششاق سۈرىدىن ئىبارەت ئىدى. ئىمتىھانىدىن
ياخشى ئوتكەن ئوقۇغۇچىلار يەركەندىكى رۇشتى سىنىپقا
ئىۋەتىلەتتى. ئۇ يەردە ئىككى يىل ئوقۇپ، ئوقۇش پۈت-
تۈرگەندىن كېيىن بەزىلىرى ئامبال يامۇلدا بولۇم ئەزا-
سى، تۇڭچى (تەرجىمان) بولۇپ قالاتتى. ئاز ساندىكىلى-
رى ئۈرۈمچىدىكى جاڭۋۇتاڭ (讲武堂) مەكتىۋىگە
ئىۋەتىلەتتى.

دىنىي مەكتەپ

ئەينى ۋاقىتتا، ئىستىبدات ھاكىمىيەت پەن - تېخ-
نىكا ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىنى چەكلەپ،
خەلقنى جاھالەتتە تۇتۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، پەقەت
خەنزۇچە مەكتەپ ۋە دىنىي مەكتەپلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ
تۇرۇشىغا يول قويغان. دىنىي مەكتەپ — خۇسۇسىي مەكتەپ
بولۇپ چوڭ مەھەللە، يېزا - كەنتلەردە بىردىن دىنىي
مەكتەپ بار ئىدى. دىنىي مەكتەپلەر موللامنىڭ ئايۋان
ياكى چوڭراق ئۆيلىرىدە قۇرۇلغان بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار
توپىلاڭ يەردە ئولتۇرۇپ ئوقۇيتتى. كىتاپقا قاراپ دەرس
ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار مەسىلەن: قائىدە، ھەپتىيەك،
قۇرئان، پەتنامە، ناۋايى، خوجا ھاپىز قاتارلىق كىتاپ-
لارنى ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالدىغا ئۇزۇنچاق پاكا

بەندىڭ قويۇلغان بولۇپ، كىتاپلىرىنى ئۇنىڭ ئۈستىگە
قويۇپ دەرسلىرىنى تەكرارلايتتى. موللام ھەر كۈنى ھەر
بىر ئوقۇغۇچىغا بىر قېتىمدىن دەرس بېرەتتى. ئوقۇغۇچى
قوبۇل قىلىشىنىڭ ۋاقتى - قارارى بولمىغانلىقى، كىشىلەر
بالىلىرىنى قاچان ئەكىلىپ بەرسە، شۇ چاغدا قوبۇل
قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، دەرستە بىرلىك بولمايتتى. شۇڭا
ھەر كۈنى ھەر بىر ئوقۇغۇچىغا ئايرىم - ئايرىم بىر قېتىم-
دىن دەرس ئوتۇشكە توغرى كېلەتتى. ئوقۇغۇچىلار مەك-
تەپكە كىرگەن كۈندىن ئېتىۋارەن، كەلىمە تەيىبىدىن باش-
لاپ دەرس ئوتەتتى. بۇنى يات ئوقۇپ تۈگەتكەندىن كې-
يىن، قائىدىگە كوچەتتى. ئالدى بىلەن ئەرەپ ئېلىپبە-
سىدىن دەرس ئوتۇپ ئۇنىڭدىن كېيىن ھەرپلەرنى ھەجى-
لەپ ئوقۇش، ھەرپلەرنى قوشۇپ بوغۇم ۋە سوزلەرنى
ھاسىل قىلىش قاتارلىقلار ئۈگىتىلەتتى. بۇلارنى موللام
تاختا ياكى تىترەت دەپتەرگە يېزىپ بېرىپ ئوقۇتاتتى.
ئاندىن كېيىن ھەپتىيەك، قۇرئان، پەتنامە، ناۋايى،
خوجا ھاپىز كىتاپلىرىنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ ئوقۇتاتتى.
مۇشۇنداق ئوقۇش ئۈچۈن 6 يىلدىن 8 يىلغىچە ۋاقىت
كېتەتتى. باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر خوجا
ھاپىز موللىلىرى دەپ ئاتىلاتتى. ئەمما بۇلارنىڭ زور
كوپچىلىكى خەت يېزىشنى بىلمەيتتى. چۈنكى خەت يېزىش-
نى ئۈگىنىش كوپ ساندىكى مەكتەپلەردە چەكلەنگەن ئى-
دى. موللامىلارنىڭ قارىشىچە خەت يېزىشنى ئۈگەنگەندە،
نوسەندە موللا (نىكادىن ئاجراشقانلارغا تالاق خېتى يېزىپ
بېرىدىغان موللا) بولۇپ قالىدىكەنمىش. ناھايىتى ئاز

ساندىكى موللىلار ئوقۇغۇچىلارنى خەت يېزىشنى — ئۆگە-
نىشكە دەۋەت قىلاتتى. ياموُل ئالدى مەسچىتنىڭ مۇئەززىنى
چاۋار مۇئەززىن ئاخۇنۇم ئۆزىنىڭ مەكتىۋىدە دوسكا
ئورنىتىپ، خەت يېزىشنى ئۆگەتكەن. باشلانغۇچ دىنىي مەك-
تەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن بەزىلەر ئوقۇمايتتى. بەزىلەر
بولسا، مەدرىسىگە بېرىپ داۋاملىق ئوقۇيتتى. مەدرىسە-
نىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى مۇدەررىس، ئوقۇغۇچىلىرى تالىپ
دەپ ئاتىلاتتى. بەزىلىرى بولسا، قارىخانىغا بېرىپ قى-
رائەت ئوقۇپ قارى بولۇپ كېتەتتى. دىنىي باشلانغۇچ مەك-
تەپكە قىزلارمۇ قوبۇل قىلىنىپ ئوغۇل ئوقۇغۇچىلار بىلەن
ئارىلىشىپ ئوقۇيتتى. لېكىن 13 - 12 ياشقا كىرگەندە ئاتا-
ئانىلىرى مەكتەپتىن ئاجرىتىۋېلىپ روپاش قىلىپ ئۆيدە
ئوقۇتاتتى ياكى ئوقۇشتىن توختۇتۇپ قوياتتى. موللىنىڭ
تۇرمۇش تەمىناتى ئوقۇغۇچىلاردىن كېلەتتى. ھەر پەيشەن-
بە كۈنى ئوقۇغۇچىلار ئۆزىنىڭ ئىقتىسادى ھالىغا قاراپ،
بېشى بىر سەر تەڭگە، ئاخىرىسى 3 - 2 داچەن ئېلىپ
كېلىپ موللىنىڭ ئالدىغا قويۇپ دۇئاسىنى ئالاتتى. بۇ
پەيشەنبىلىك دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا ھەر يىلى
يىل ئايرىلغان كۈنى يەنى نورۇز كۈنى، موللام نورۇزنامە
دېيىلىدىغان نورۇزلۇق يېزىپ تەييارلايتتى. نورۇزنامە
بىر پارچە 4 چارسا كىچىك قەغەزگە بىر كۆپلەت 4 مىسرا
شېئىر يېزىلغان خەت بولۇپ، قايسى ئوقۇغۇچى نورۇزلۇق
پۇل ئېلىپ كەلسە، شۇنىڭغا بىر پارچە بېرەتتى. بۇنى
ئالغان ئوقۇغۇچى قەغەزنى چىكىسىگە قىستۇرۇپ قايتىپ
كېتەتتى. موللام بۇ ئارقىلىق بىر ئازكىرىمغا ئىگە بولاتتى.

بۇتخانا

قارغىلىقتا توت ئورۇندا بۇتخانا بار ئىدى. كالا
بازىرىدا ئىككى ئورۇندا بۇتخانا بولۇپ، خەنزۇلار كېلىپ
كوجا كويدۇرۇپ، ئىسرىق سېلىپ، شام يېقىپ تۇراتتى.
چىڭخۇاڭمياۋ بۇتخانىسىنىڭ توردىكى سۇپىدا ئالدىغا
قىزىل رەخت تارتىلغان چوڭ شىرە بولۇپ شىرەنىڭ ئار-
قىسىدىكى ئورۇندۇقتا قىزىل تاۋار تون كەيگەن، بېلىغا
كەمەر باغلىغان، بېشىغا ئەمەلدارلىق قالپىقى كەيگەن
ئۇزۇن قارا ساقاللىق چىڭخۇاڭمياۋ بۇتى ئولتۇراتتى.
تۆۋەندە ئوڭ - سول ئىككى تەرەپتە ھەر خىل سىر بىلەن
سىرلانغان، كوزلىرى چەكچىيىپ، ئېغىزلىرىدىن قان ئېقىپ
تۇرغان ھەيۋەتلىك ۋە قورقۇنۇچلۇق ئىككىدىن توت ھەي-
كەل بولاتتى. بۇلاردىن بىرسىنىڭ قولىدا چىڭخۇاڭمياۋ-
نىڭ تامغىسى بولۇپ، بۇ ھەيكەلنى پەنگۈەن، يەنى جازا
ھوكۇم قىلغۇچى ئەمەلدار دېيىلەتتى. ئۇنىڭ ئۇدۇلىدىكى
بىر ھەيكەلنىڭ قولىدا ماۋبى قەلەم بولاتتى. ئالدىدىكى
سەينادا ئاتلىرىنىڭ غانجۇغىسىنى تۇتۇپ تۇرغان سىپاھ-
لارنىڭ ھەيكىلى بولاتتى. يار كوچىدا قاتىرىغا ئۈچ بۇت-
خانا بولۇپ، بىرسى كۆكزى بۇتخانىسى، بىرسى ھەربى
بۇتخانا، يەنە بىرسى نامەلۇم بۇتخانا ئىدى. بۇلارنىڭ
ياسىلىشى ئازراق خان سارىيىغا ئوخشاپ كېتەتتى. كۆكزى
بۇتخانىسى — ۋېنمياۋ، ھەربى بۇتخانا — ۋۇمياۋ دەپ ئا-
تىلاتتى. بۇ بۇتخانىلاردا ھەيكەل يوق ئىدى. ئەمما بۇت-

لارنىڭ ئىسمى تاختايلارغا يېزىپ قويۇلغان ئىدى. مەسى-
لەن: قەلەم بۇتخانىسىدا كۆكزىنىڭ ئىسمى يېزىلغان
بولسا، ئەلەم بۇتخانىسىدا ئۈچ دولەت دەۋرىدىكى
گۈەنگۇڭ، جاڭفي، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى
يۆيفى قاتارلىقلار بولۇپ، يۈزدىن ئارتۇق قوماندان، پال-
ۋانلارنىڭ ئىسمى ئايرىم - ئايرىم يېزىلغان ئىدى. ھەر
يىلى ئەتىياز، كۈزدە كۆكزىنىڭ دۇنياغا كەلگەن ۋە ئۆل-
گەن كۈنىنى خاتىرلەش مۇناسىۋىتى بىلەن بۇتخانىغا يىغى-
لاتتى. بۇ يىغىلىش بامدات نامىزى ۋاقتىدا باشلىناتتى.
ھەممەيلەن بۇتخانا سەينىسىغا توپلىنىپ ئالدىنى دىۋانغا
قارىتىپ بىر قانچە سەپ بولۇپ تىزىلىپ تۇراتتى. ئامبال
سەپنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ يالغۇز بىر سەپ بولۇپ تۇراتتى.
ئۇنىڭ ئارقىسىدىكى سەپتە خەنزۇ ئەمەلدارلار، ئىشچى -
خىزمەتچىلەر ۋە خەنزۇ تىجارەتچىلەر تۇراتتى. ئۇلارنىڭ
ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە خەنزۇ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى
قاتار تىزىلىپ تۇراتتى. دىۋاننىڭ يان تەرىپىدە بولسا،
جاغ، دۇمباق، سۇنەي، نەي چالىدىغان چالغۇچىلار تۇرات-
تى. دىۋاندا كۆكزىنىڭ ئورنى دەپ خەت يېزىلغان تاختاي
قويۇلغان شىرەنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۆتتىن سەككىز ئو-
قۇغۇچى كۆكزىنى مەدھىيىلەيدىغان شېئىرلارنى ھەر قېتىم
ئىككى كۇبلېتتىن ئاھاڭغا كەلتۈرۈپ ئوقۇغاندىن كېيىن،
چالغۇچىلار مۇزىكا چېلىپ بولۇشىغا ئامبال باشلىق ھەممە
كىشى ئۈچ قېتىم باش ئۇرۇپ سەجدە قىلاتتى. مۇشۇ تەر-
تىپ تەكرارلىنىپ، شېئىر ئوقۇلۇپ بولغاندا، خاتىرلەش
تامام بولاتتى. ئەتىسى ھەربىلەر، ھەربىلەر بولمىغان چاغ-

دا، ئامبال باشلىق ھەممە خەنزۇلار كېلىپ ھەربى بۇتخا-
نىدا يۇقۇردىكىگە ئوخشاش خاتىرلەشنى ئېلىپ باراتتى.
ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە خاس ئوقۇلىدىغان شېئىرلىرى بار ئىدى.
ئىسمى نامەلۇم بۇتخانىنىڭ يېنىدا مەخسۇس سېلىنغان
نياڭنياڭ مياۋ دەيدىغان ئالتە قۇلاقلىق ئايال بۇت بولۇپ
بۇنىڭدىمۇ ھەمىشە چىراق يېقىلىپ تۇراتتى.

خانىقا ۋە مازار

قارغىلىق بازىرىدا، تەرىقەت يولىنى تۇتقانلاردىن
ئاتاللاخان خوجا، مامۇتخان خوجا ئىشانلىق قىلىدىغان
چوڭ خانىقادىن بىرسى بولۇپ، ھەر ئازنا كۈنى ئەتىگەن-
دىن جۈمە ۋاقتىغا قەدەر جەھرە - سوھبەت ئۆتكۈزۈلەتتى.
بىر مىڭغا يېقىن ئادەم سىغىدىغان بۇ خانىقاغا جەھرە -
سوھبەت ئۈچۈن 800 - 700 گىچە مۇرىتلار كېلەتتى. بۇلار
ئىشانغا قول بەرگەن مۇرىتلار دەپ ئاتىلاتتى. ئادەتتىكى
مۇرىتلاردىن باشقا، خەلىپە، سوپى ۋە ھاپىز دەيدىغانلارمۇ
بار ئىدى. خەلىپە ئىشاننىڭ ئورۇن باسارى سۈپىتىدە
تەرىقەت يولىغا دائىر ئىشلارنى ئىشلەيتتى. سوپى ھەمىشە
خانىقادا تۇرۇپ ئىبادەت قىلىش بىلەن ئىشاننىڭ خىز-
مىتىدە بولاتتى. ھاپىز بولسا، جەھرە - سوھبەت بولغاندا،
ھوكمەت ئوقۇپ، جەھرىنى قىزىتاتتى ۋە مۇرىتلارغا ئىلھام
بېرەتتى. ئازنا كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن جەھرى - سوھبەتتە
ھاپىزلارنىڭ ئوقۇغان ھوكمىتىگە ماسلىشىپ، مۇرىت ۋە
سوپىلار "ھۇ..... ھۇ....." دەپ ساما قىلىپ، خانىقا-

مىچىدە ئايلىنىپ دەۋر قىلاتتى ھەم يىغى - زارە قىلاتتى. جەھرە - سوھبەت ئاياقلىشىپ جۇمە، پېشىن نامازلىرى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئىشانىنىڭ ئايۋانىدا داستىخان سېلىنىپ، خەلقلەر تەرىپىدىن نەزىر - چىراق قىلغان قوي ۋە ئاشلىقلاردا ئەتكەن شىران، يەنى گۆرۈچ، بۇغداي ھەم گوش بىلەن پىشۇرۇلغان كوجە ياكى ئۇماچ كەلتۈرۈلەتتى. بۇنىڭدىن باشقا بەزى كەنتلەردىمۇ خەلىپىلەرنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئازنا كۈنلىرى جەھرە - سوھبەت بولاتتى.

مازارلارنى تاۋاپ قىلىش ئەينى چاغلاردا بىر خىل ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان. كىشىلەر بەزى مازارلارغا قەرەللىك بىرىپ تاۋاپ قىلسا، بەزىلىرىگە ھەمىشە بېرىپ تاۋاپ قىلىپ تۇراتتى. بۇ مازارلارنىڭ كوپ قىسمى بۇندىن 1·100 يىل ئىلگىرى، مەھەممەت پەيغەمبەرنىڭ 4 - ئەۋرىلىرى توت ئىمام، زەبىيۇللا (كېيىن راۋاجلىنىپ 12 ئىمام بولغان ئىكەن) ئەرەپ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، قورال كۈچى بىلەن ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق قەشقەرغە كېلىپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغرا خانىنى تېچ يول بىلەن ئىمان ئېيتقۇزۇپ، ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، خوتەنگە ئوتتۇشتىكى يول ئۇستى ۋە خوتەن تەرەپتە بولۇنغان جەڭدە ئولۇپ كەتكەن ئەرەپ ئەسكەر باشلىقلىرى سەردار ۋە پالۋانلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار شېھىت بولغاندىن كېيىن، قەۋرىلىرى قاتۇرۇلۇپ، تۇغ - شادالار قادىلىپ مازار، بۇزرۇكۋار دىگەن ھورمەتكە ئېرىشكەنلەردۇر. يەنە بىر قىسىم مازارلار بولسا، كېيىنكى چاغلاردا، ئەۋلىيا ۋەلى بولۇپ خەلقىنىڭ ھورمىتىگە ئېرىشكەنلەرنىڭ قەۋرىستانلىقىمۇ ئوخشاشلا مازار دەپ ئاتالغان. بەزىلەر ساۋاپ بولىدۇ، گۇناييمىز يۇيىلىدۇ، تەلەپلىرىمىز ئىجاۋەت بولىدۇ — دىگەن كوز قاراش بىلەن قەرەللىك ۋە قەرەلسىز مازار تاۋاپ قىلسا، بەزىلىرىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈلپەت چۈشۈش، زالىملارنىڭ زۇلمىغا ئۇچراش، تۇرمۇشى قىيىنچىلىقتا قېلىش، كېسەلگە گىرىپتار بولۇش، شۇنىڭدەك ھەر خىل تەلەپ ۋە ئارزۇلىرى بولۇش قاتارلىق سەۋەپلەر بىلەن ئۇزلىرى خالىغان مازارلارغا بېرىپ پۇلى بارلىرى قوي ئولتۇرۇپ نەزىر قىلىپ، پۇلى يوقلىرى چىراق يېقىپ، دۇئا - تەلەپلىرىنى قىلىپ قايتىشاتتى. مازاردىن خەۋەر ئالغۇچىنى شەيخ — دەپ ئاتايتتى. بەزى مازارلاردا، دائىم تۇرىدىغان قەلەندەرلەرمۇ بار ئىدى. تاۋاپچىلار ئېلىپ كەلگەن نەزىر - چىراقلىرىنى شەيخ ۋە قەلەندەرلەرگە دۇئا قىلىدۇراتتى. قارغىلىقتا مەشھۇر مازارلاردىن بازار ئىچىدە يۇمۇس خوجام، جايىتىرەك مازار، چاچقوم مازار، جەمجۇم مازار، زوڭلاڭ مازار، شېخىشۇدا دىۋانە بۇرقۇم — دىگەن مازارلار بار.

سودا — تىجارەت

ئۇ چاغلاردا قاغىلىقتا سودىگەرلەر ئومۇمەن قىلغاندا چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك دەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنەتتى. چوڭ سودىگەرلەرنىڭ بىر قىسمى كومۇش تەڭگە، يامبو قاتارلىق پۇللارنى ئېلىپ ئىچكى ئولكىلەرگە قاتناپ، تاۋار، دۇردۇن، دورا - دەرمان، چاي، چىنە - قاچا قاتارلىقلارنى ئېلىپ

كېلەتتى. بىر قىسمى ئۆزبېكىستانغا قوي يۇڭى، تېرە، ئۆچەي، پاختا قاتارلىق خام ئەشيالارنى ئېلىپ بېرىپ پاختا توقۇلما رەخت، يىپەك ۋە يۇڭ رەخت، كىيىم تىكىش ماشىنىسى، تۆمۈر - تەسەك قاتارلىقلارغا ئالماشتۇرۇپ كېلەتتى. يەنە بىر قىسىم سودىگەرلەر مەشۇت (يىپەك يىپ)، كىگىز، چاي، ناماز، ماتا ۋە نەشە قاتارلىقلارنى ھىندىستان، كەشمىرلەرگە ئېلىپ بېرىپ، ئەنگلىيە ۋە ھىندىستاندا ئىشلەنگەن ھەر خىل رەختلەر، مىلىچ (چەرچىن) ماللار، دورا - دەرمان، ئەپيۇن قاتارلىقلارغا ئالماشتۇرۇپ كېلەتتى. بەزلىرىنىڭ ئامبارلىرى ۋە چوڭ - چوڭ ماگىزىنلىرى بولۇپ، ئوتتۇرا، كىچىك سودىگەرلەرگە ئۆزلىرى خالىغانچە باھا قويۇپ سېتىپ بېرەتتى. ئۆز دۇكانلىرىدا خېرىدارلارغا پارچە سېتىپمۇ بېرەتتى. ئوتتۇرا ھال سودىگەرلەر بولسا، مەخسۇس دۇكان ئېچىپ تۇراقلىق ھالدا گەزلىمە رەخت ياكى چەرچىن مال ياكى دورا - دەرمانلار بىلەن تىجارەت قىلاتتى. كىچىك سودىگەرلەر يەنى چاربازارچىلار كوچمە دۇكان ئېچىپ ياكى بازارلىرىنى ئايلىنىپ تىجارەت قىلاتتى. نەشىگە ئالماشتۇرۇپ ئەكەلگەن ئەپيۇننى خەنزۇ تىجارەتچىلەرگە سېتىپ بېرەتتى. سودىگەرلەرنىڭ مال باھاسىنى بېكىتىپ بېرىدىغان ۋە تەكشۈرۈپ تۇرىدىغان ئورگانلار بولمىغانلىقتىن ئۇلار ماللىرىغا خالىغانچە باھا قويۇپ ساتاتتى. شۇ يوللار ئارقىلىق چوڭ سودىگەرلەر كىچىك سودىگەرلەرنى، كىچىك سودىگەرلەر خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. يۇقۇرقىلاردىن باشقا، يەرلىكتە ئىشلەنگەن ماتا، ئەتلەس، شايە، بەقەسەم ۋە

چەكمەن، زىلچا - گىلەم، كەتمەن، كەكە ھەم پالتا قاتارلىقلارنى ئېلىپ ساتىدىغان سودىگەرلەر بولۇپ، ئۇلارمۇ مەخسۇس دۇكانلاردا ساتاتتى. زاۋۇتتا ئىشلەنگەن رەختلەرنىڭ باھاسى ئۈستۈن بولغانلىقتىن ئۇنى بايلار، ئەمەلدارلار ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇن - بالىلىرى ئېلىپ ئىشلىتەتتى. زور كۆپچىلىك خەلق ماتا - چەكمەندە كىيىم كىيەتتى.

چاڭچىلە ۋە مەشرەپ

ھەر يىلى 2 - 3 قېتىم ئۈرۈمچىدىن ياكى قەشقەر تەرەپتىن شەخسلەر تەشكىل قىلغان چاڭچىلىكەشلەر سېھىرگەرلەر كېلىپ بوستانلاردا سەھنە باغلاپ، 5 -10 كۈن ئويۇن قويۇپ قايتىپ كېتەتتى. ئامبال، دارىنلار، خەنزۇ سودىگەرلەر، خەنزۇ تىلى بىلىدىغان بەگ، توپبېشىلار كېلىپ كۆرەتتى. ھەر قېتىم ئويۇن ئوينىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارغا ئىنئام بېرىلەتتى. خەلقلەردىن كېلىپ كۆرىدىغانلار دەرۋازا تۇسىدىغانلارغا پۇل تۆلەپ كىرەتتى. بۇلارنىڭ كۆرسىتىدىغان ئويۇنلىرىنىڭ ئاساسى مەزمۇنى — ئۈچ دۆلەت دەۋرىدىكى ليۇبى، جۇگېلياڭ، گۇەنگۈڭ، جاڭفې قاتارلىقلار بىلەن ساۋساۋ، سىمايى قاتارلىقلار ئوتتۇرىسىدا بولغان جەڭ ھەم ھىلە - مىكىرلىك ئىشلار، تاڭ، سۇڭ، يۈەن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جەڭلەر ۋە پادىشا، ۋەزىر، ئەمەلدارلار ئارىسىدىكى ھەر خىل ئەھۋاللاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇندىن باشقا يەرلىك خەنزۇلار ئارىسىدىكى ھەۋەسكار ئەرتىس ۋە چالغۇچىلاردىن

تەركىپ تاپقان ئويۇنچىلار بولۇپ، كوپرەك نياك نياك مياۋ بۇتخانىسىدا ئويۇن قوياتتى. بۇنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن، مەنچىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئىچكى ئەھۋاللىرى، ئىشقى - مۇھەببەت، ئەپسانە - رىۋايەتلەر ۋە خەلق ئارىسىدىكى ياخشى - يامان ئىشلارنى مەدھىيىلەش ياكى مەسخىرە قىلىش ئۇسۇلى بىلەن قوشاق قىلىپ ئېيتىشتىن ئىبارەت ئىدى.

مەشرەپ — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىرخىل مىللىي تۈس ئالغان ئەنئەنىۋى ئويۇنى ئىدى. ئۇ چاغلاردا مەشرەپتىن باشقا تىياتىر، كىنوغا ئوخشاش ئويۇنلار يوق ئىدى. مەن 5 ياش ۋاقتىمدا، ئەنگلىيە ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭمۇ ئىش قىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قايسى بىر ناھىيىسىنىڭ خەلق تۇرمۇشىدىن ئېلىپ ئىشلىگەن بىر كىنوسىنى قاغىلىق كالا بازىرىدىكى بىر سارايدا قويغان ئىدى. كىنوغا كىرگەنلەردىن پۇل ئېلىپ كىرگۈزگەنلىكى ئېسىمدە تۇرۇپتۇ، ئۇ چاغدىكى كىنو ئاۋازسىز ئىدى.
مەشرەپ بولسا شۇ چاغدىكى خەلقلەرنىڭ بىردىنبىر ئويۇنى بولۇپ ھېساپلىناتتى. بەگ، توپبېشىلار، شەھەر بايلىرى، سودىگەر - تىجارەتچى ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر، توي - تۆكۈن، مېھمان چاقىرىش، نوۋەتلىشىپ بىر-بىرىنىڭ ئۆيىدە ئولتۇرۇش، باغ سەيلىسى قىلىش قاتارلىقلاردا ساز چېلىپ، ئۇسۇل ئوينالسا، بۇ مەشرەپ دەپ ئاتىلاتتى. شۇ چاغدا جەمئىيەتتە ئۆزلىگىدىن شەكىللەنگەن بىرقانچە گۇرۇپپا مىللىي سازەندىلەر بولۇپ، ساتارچى، تامبۇرچى، قالۇنچى ۋە داپچىلاردىن ئىبارەت ئىدى.

مېھمان چاقىرىلغاندا، ساھىپخان سازەندىلەرنى تەكلىپ قىلىپ، مەشرەپ بېرەتتى. ئالدى بىلەن سازلار ناخوللىنىپ بىرەر پەردە مۇقام چېلىنغاندىن كېيىن ساز ۋە غەزەللىرىنى ئۇسۇلغا كەلتۈرۈپ چالاتتى. بېشىغا كەمچەت تۇماقنى قىڭغىر كەيگەن، قولىغا ئالتۇن ياكى كۈمۈش زىرە سالغان، ئۇستىگە جىلىتكا ياكى پەشمەت، جۇيازا كەيگەن چىرايلىق ئاياللار سازغا ماسلىشىپ ئۇسۇل ئوينايتتى. سورۇندا ئولتۇرغانلار ئۇزلىرىنىڭ ھالىغا قاراپ بىرسەر، يېرىم سەر تەڭگە ياكى بىر قانچە داچەن پۇلنى ئۇسۇلچى ئايالنىڭ بېشىدىن ئورۇپ، سازچىلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان پەتنۇس ئۈستىگە تاشلىشاتتى. ياز كۈنلىرى بولسا، شەخسلەرنىڭ باغلىرىدا مەشرەپ بولاتتى. مەشرەپتە چېلىنغان ساز ۋە ئوينالغان ئۇسۇللاردىن ھوزۇرلىنىپ، بەزىلەر مۇسەللەس ئىچەتتى. چۈنكى ئۇ چاغدا ھاراق بولسىمۇ، لېكىن قاغىلىقتا ئۇيغۇرلار ھاراق ئىچمەيتتى. سازەندىلەر ئارىلاپ دەم ئالغاندا، شاھ جەمشىت، شاھنامە، نۇشىرۋان ئادىل، قىسسەسۇل ئەنبىيا، ئەمىر ئاۋامسلىم، ئەھمەت زەمچى، غېرىپ - سەنەم، تاھىر - زوھرا، ھورلىقا قاتارلىق رومان ۋە داستانلارنى ئوقۇيتتى. بەزىلەر دۇتار ۋە راۋاپ بىلەنمۇ مەشرەپ ئويۇشتۇراتتى. مىللىي ئاشخانىلاردا بىر قولدىن سازەندىلەر بولۇپ، كۈن بويى مۇقام، غېرىپ - سەنەم غەزەللىرى، ئەل ناخشىلىرى ۋە قوشاقلارنى سازغا بىرلەشتۈرۈپ كوپلەپ خېرىدارلارنى جەلىپ قىلاتتى. خېرىدارلارمۇ ئۇلارغا ئاز - تولا پۇل تاشلاپ بېرەتتى.

مەيدانخانە ۋە ئەپيۇنخانە

بىر قىسىم كىشىلەر مەيلى قايسى تەركىپتىن بولسۇن نەشە (بەڭ) چىكەتتى. نەشە چىكىدىغان ئورۇننى مەيدانخانە دەپ ئاتايتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆز ئۆيىدە خۇپىيانە چەكسە، بەزىلىرى مەيدانخانىدا ئاشكارە چىكەتتى. بۇنداق نەشە چىكىدىغانلارنى خەلقلەر تەنە قىلىپ بەڭگى — دەپ ئاتىشاتتى. بۇ مەيدانخانىلار بەڭگىلەرنى نەشە بىلەن تەمىنلەيدىغان ئورۇنلا بولۇپ قالماستىن، يەنە قىمارۋازلارنىڭ قىمار ئوينايدىغان سورۇنى ئىدى. بازار ئىچىدە ئىبراھىم بەنشى، سوپى نىياز ئاخۇن قاتارلىق 3 ـ 4 ئائىلىنىڭ مەيدانخانىسى بار ئىدى. مەيدانخانىدا كېچە ـ كۈندۈز ئادەم ئۈزۈلمەيتتى. نەشە پۇرۇغىدا نەشە چەكمەيدىغان ئادەمنىڭ كۆڭلى ئېلىشىپ، بېشى ئايلىناتتى. مەيدانخانىنىڭ توردىكى ئوچىغىنىڭ يېنىدا، كالتە پاچاقلىق شىرە، ئۇنىڭ ئۈستىدە سەيخانا، كىچىك خالتىلاردا نەشە، خاك قىلىنغان ياغاچ كومۇرى، شىرەنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە بولسا قاتار تىزىلغان بىر قانچە چىلىم بولاتتى. بۇلارنى باشقۇرۇپ بەڭ تەييارلاپ بېرىدىغان كىشى بوۋام دەپ ئاتىلاتتى. ئېھتىمال 1929 ـ يىلى قىش كۈنىنىڭ بىر ئاخشىمى، مەرھۇم تاغام تومۇر ئاخۇن مېنى يېتىلەپ كالا بازىرىدىكى مەيدانخانىغا ئېلىپ كىردى. مەيدانخانىنىڭ ئېمىنى ياقىلاپ سېلىنغان چوڭ سۇپىدا 20 دىن ئارتۇق چىكەرمەنلەر ئولتۇراتتى. بوۋام

بولسا، ھەدەپ سەيخانىغا نەشە، كۆك تاماكا ۋە ئۇۋشاقلانغان كومۇرنى قاچىلاپ بەڭ تەييارلاپ، سەيخانىنى چىلىمغا قوندۇرۇپ ئۆزى بىر سۈمۈرۈپ ئوت ئالدۇرۇپ، بەڭ زاكاس قىلغان ئىلپەتلەرگە ئۇزۇتۇپ بېرەتتى. ئىلپەتلەرنىڭ بەزىلىرى بىر ـ بىرىگە بەڭ تۇتۇشۇپ چىكىشەتتى. بەزىلىرى بىر-بىرى بىلەن مۆكدۈشۈپ ئولتۇراتتى. كىمدۇ بىرسى تەمبۇرنى تىرىڭلىتىپ، بىرخىل ئاھاڭدا

بىر نەپەس ھوزۇردىدىن،
دولىتى سۇلايمانى.
ئاللا بىرەر غايىپتىن،
سېنىڭ نانۇ ـ رىسقىڭنى.

دەپ كۈيلەپ تۇرۇشىغا، بىردىنلا ئىشىك ئېچىلىپ، بىر كىشى كىرىپ كەلدى. بۇ كىشى يېتىملۇقىم كەتلىك پومىشچىك قۇربان ئاخۇن باي دىگەن ئادەم ئىكەن. بۇنى كۆرگەن ئىلپەتلەرنىڭ بەزىلىرى مەسخىرە قىلغان ھالدا، دەزى بار باي غوجام كەپقەپتۇ — دىسە، بەزىلىرى كېچىدە ئىزدىقىپ كەپقەپتۇ — دىيىشتى. كەيپى ئۇچۇپ كەتكەن ھېلىقى باي، بوۋايغا بىر چىلىم بەڭ تەييارلاپ بېرىشنى زاكاس قىلدى. يېرىپ باغلاپ قويغان ئوتتۇزدىن 10 باغلام سېتىۋېلىپ، مەيدانخانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى گۈلخانغا چىلەك قىلىپ تىزىپ، ئوت ياقتى ـ دە، ئوت راسا ۋالىلداپ كۆيۈشكە باشلىدى. بوۋام تەييارلىغان بىر چىلىم بەڭنى قۇربان ئاخۇن بايغا ئۇزاتتى. گۈلخان ئالدىدا زوڭ ئولتۇرغان باي چىلىمنى قولىغا ئېلىپ قاتتىق بىر سۈمۈرگەن ئىدى. سەيخانىدىن بىر چىزا ئوت

يۇقۇرىغا كوتىرىلدى. قاتتىق سومۇرگەن بەڭ ئۇنىڭ يۈرەك بېغىغا تەپتى-دە، باينىڭ كوزى ئۈينىڭ كوزىدەك ئالىيىپ قولىدىكى چىلىم يەرگە چۈشۈپ كەتتى ۋە ئوزىمۇ گۇلخانغا دۈم يىقىلىپ چۈشتى. باينىڭ ساقىلىغا «ۋاژ» قىلىپ ئوت تۇتۇشۇپ كەتتى. ئوتتا كويگەن ساقالدىن ئەسكى كىگىز كويگەندەك بەدبوي پۇراق چىقىپ پۈتۈن مەيداننى قاپلاپ كەتتى. شۇ ئاندا ئىلپەتلەردىن بىرى دەررۇ كېلىپ باينىڭ مۇرىسىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزۇپ قويدى. باي ئىڭىكىنى سىلاپ، ساقىلىنىڭ يېرىمى كويۇپ كەتكەنلىگىنى سىزىپ «ئەمدى قانداق قىلارمەن» دىۋىدى، «ھېچ ۋەقەسى يوق، بەللىرىدىكى قىزىل بەلۋاغدا يۈزلىرىنى ئورىۋالسىلا بولىۋېرىدۇ» — دېدى بىرسى، ئىلپەتلەر قاقاخلاپ كۈلۈشتى. بۇنىڭدىن كوپ رەنجىگەن باي زومزايغان هالدا، ئارقىسىغا قارىماي چىقىپ كەتتى.

ئەپيۇن چېكىدىغانلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئامبالدىن تارتىپ ئاخىرسى پۇقراغىچە چېكەتتى. ئەپيۇننى خەنزۇ تىجارەتچىلەر جاگۇڭ قىلىپ ياساپ ساتاتتى. بۇلار ئىچكى ئولكىلەردىن ۋە چەتئەللەردىن كەلگەن خام ئەپيۇندىن جاگۇڭ قىلىپ پىششىقلاپ 10 داچەنلىك، 20 داچەنلىكتىن پارچىلاپ، قەغەزگە ئوراپ خېرىدارلارغا ساتاتتى. چەككۈچىلەرنىڭ بىر قىسمى ئويدە چەكسە، بىر قىسمى ئەپيۇن خانىلارغا بېرىپ چېكەتتى. ئەپيۇن خانىلاردا 4-5 كارىۋات قويۇلغان بولۇپ، بىر كارىۋاتتا ئىككىدىن كىشى بىر-بىرىگە ئالدىنى قىلىپ يانپاشلاپ يېتىپ ئەپيۇن چېكىشەتتى. ئىككىيلەننىڭ ئوتتۇرىسىغا پەتنۇس قويۇلۇپ

پەتنۇس ئۈستىگە قوي يېغىدا يېقىلىدىغان چىراق ۋە ئەپيۇن چېكىدىغان ھەرخىل ئەسۋاپلار قويۇلاتتى. بىرسى تەييارلاپ، ئىككىسى نوۋەتلىشىپ چېكەتتى. ئەپيۇن چەككۈچىلەرنى ئەپيۇنكەش دەپ ئاتايتتى. ئەپيۇن چېكىشكە پۇل كوپ سەرپ بولغانلىقتىن، ئەپيۇنكەشلەر ئوگايلا تۈگىشىپ، نامراتلىشىپ كېتەتتى. نەشە چېكىشنىڭ ئاقىۋىتى قەلەندەرچىلىككە ئېلىپ باراتتى.

قىمار ئويناش

ياڭزېڭشىڭ، جىن شۇرېنلارنىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيىتى خەلقنى جاھالەتتە تۇتۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنلىكتىن قىمار ئويناش، ئەپيۇن، نەشە چېكىشتەك يامان ئادەتكەڭ ئەۋج ئالغان ئىدى. قىمار ئاساسەن مەيدانخانىلاردا، ئوستەڭ بويلىرىدا، باغلاردا ۋە شەخسلەرنىڭ ئويلىرىدە ئوينىلاتتى. قىمارنىڭ تۈرلىرى كوپ بولۇپ، تولاراق ئوينىلىدىغىنى ھوشۇق قىمىرى، قەغەز، شىشىخال، ماجاڭپەيلەردىن ئىبارەت ئىدى. ھوشۇقنى تەۋەككۈلگە «دەتتىكام» — دەپ ئاتاتتى. ئامىتى قاملىشىپ سىيا، سەنجۇ كېلىپ قالسا، ئۇتقان ھىساپلىنىپ، باشقىلارنىڭ تىككەن پۇللىرىنى يىغىپ ئېلىپ، چەندازىغا (ئۈستى گۇل بىلەن كەشتىلەنگەن، 6 — 5 ئىنچىزلىق يېڭىغا ئىسىۋالىدىغان پۇل خالتىسى) سالاتتى. ئەگەر ئۇتتۇرۇپ قويسا، باشقىلارنىڭ دوچىققان پۇلىغا پۇل تولەيتتى. قەغەز ئويۇنى بولسا، 4 كىشى ئوينايدىغان ئويۇن بولۇپ، دۈيدۈيزە

بەشلەك. چىڭخو دەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنەتتى. ئۇندىن قالسا، شىشخال (جۇپ - تاق)، ماجەڭپەي ئويۇنلىرى بولۇپ بۇلارنى خەنزۇلار ئوينايتتى. قىمار ئوينالغان ئويىنىڭ ئىگىلىرى ئۇتقانلاردىن چوتا ئالاتتى. نەق پۇل دو چىقىپ ئويناشنى كەنچەندا ئويناش — دەپ ئاتىشاتتى. نەخ پۇل بولمىغاندا بىرسى جەز قىلاتتى. جەز قىلغۇچىنى "جەز خور" دېيىشەتتى. جەز قىلغۇچى قىمار ئوينىغان 4 كىشى ئۈچۈن، يەرگە 4 كاتاكچە سىزىپ قويۇپ، ئۇتقان - ئۇتتۇرغانلارغا داچەن پۇل بىلەن بەلگە سالاتتى. ئاخىرىدا قىمار ئوينىلىپ بولغاندىن كېيىن ھېساپ - كىتاپ قىلىپ، جەز خور ئۇتقانلارغا پۇل تولەپ، ئوتتۇرغانلاردىن پۇل تولىتىپ ئالاتتى. پۇل تولىيەلمىگەنلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى سالدۇرۇۋالاتتى. ھەتتا ئوي - ئىمارەت، يەر - زېمىنلىرىنى ساتتۇرۇپ ئالاتتى. 4 كىشىنىڭ بىرسى ئۇتسا، 3 كىشى ئۇتتۇرۇپ بارلىق پايدا جەز خورغا بولاتتى. "بەڭگى - قەلەندەر، ئوغرى قىمارۋاز" — دېگەندەك، بەزىلىرى بارلىق ۋەجئوقىتىدىن ئايرىلىپ، ئوغرى بولۇپ كېتەتتى. ناھايىتى ئاز ساندىكى نامرات قىمارۋازلار بايلاپمۇ قالاتتى. قىمار ئويناش جەريانىدا، جېدەل كوپ بولاتتى. ھەتتا پىچاق تارتىشىپ قاتىللىق قىلىشاتتى. شۇڭا قىمار ئوينايدىغان جاينى يامۇلنىڭ ساقچى چېرىكلىرى پات - پات كېلىپ، چارلاپ تۇراتتى ۋە چۇتا ئېلىپ تاپاۋەت قىلاتتى.

شىر ئويۇنى

شىر ئويۇنى ئاساسەن ئەژدەرھا، شىر، ياغاچ ئاياق ۋە كېمە ئويۇنى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ئويۇننى ھوشۇر سوپال، ئەيسا ئالا قەغەز، قادىر پايپاق دېگەن كىشىلەر ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئوينايتتى. بۇلاربىر - بىرى بىلەن مۇسابىقىلەشكەن ھالدا ئوينىغانلىغى ئۈچۈن، سۈپەت ۋە ئويناش تېخنىكىسى ۋە ماھارىتى جەھەتتە بىر-بىرىنى بېسىپ چۈشەتتى. شىر ئويۇنى يېڭى يىل بايرىمى، باھار بايرىمىدا ئوينىلاتتى. بۇ بايراملار يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا 15-20 گىچە كەمبەغەل يېتىم باللارنى تەشكىللەپ، تەربىيىلەپ تەييارلىق قىلاتتى. بايرام يېتىپ كەلگەن كۈنى ئويۇن قاتناشچىلىرى، ھەممەيلەن چاڭچىلىكەشلەر كىيىمى بىلەن گىرىم قىلىپ ۋە پەدەز قىلىپ ئويۇن قويۇشقا ئاتلىناتتى. ئالدىدا چوڭ دۇمباقنى بىرسى يۈدۈپ، بىرسى چېلىپ ماڭاتتى. ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلىپ جاغ، ئۇزۇن مىس كاناي چالاتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن 9 نەپەر كىشى ھەژدەرھانى كوتىرىپ ماڭاتتى. ھەژدەرھانىڭ بېشى ئاساسەن كەركىدانىڭ بېشىغا ئوخشاپ كېتەتتى. ھەژدەرھانىڭ بېشى مۈڭگۈزلۈك بولۇپ، ھەر خىل رەڭدە بويالغان قەغەزدە ياسالغان ھەيۋەتلىك پانۇستىن ئىبارەت ئىدى. باشتىن ئايىغىچە 9 پانۇس ھەم ئۇنىڭغا قادالغان 9 ساپ بار ئىدى. شۇڭا ئۇنى كو-

تىرىش ئۈچۈن 9 كىشى كېرەك بولاتتى. ئاخشىمى ئەژ-
دەرھانىڭ بېشىدىكى ئىككى دانە پانۇس بىلەن تېنىدىكى
8 پانۇسقا بىردىن شام يېقىلاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن 10-8
نەپەر پۇتىغا بىر مېتىر ئېگىزلىكتە ياغاچ ئاياق تاڭغان
ئەر- ئايالچە كىيىنگەن يۈزلىرىگە،پەردەز قىلغان ياش با-
لىلار ماڭاتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئىچىگە ئىككى ئادەم
ئورۇنلاشتۇرۇلغان شىر ۋە بېشىغا كوزا، قولاق، ئېغىز، بۇ-
رۇن، سىزىلغان قاپاق كىيىۋالغان شىر ئويناتقۇچى ماڭات-
تى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن چىرايلىق بېزەلگەن، ئوتتۇرىسىدا
شىپاڭ بار، شىپاڭنىڭ ئەتراپىغا ھەر خىل ئۇششاق پانۇس-
لار ئېسىلغان كېمە، كېمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى شىپاڭدا
بېلىنىڭ يۇقۇرىسى چىقىپ تۇرغان، گىرىم قىلغان قىز
ئولتۇراتتى. بىر ئادەم كېمىنى كوتىرىپ ماڭسا، بىر ئاق
ساقاللىق بوۋاي كېمىنى ھايداپ ماڭاتتى. ئەتراپتا بولسا
ئىچىگە شام يېقىلغان، ھەر خىل رەڭلەر بىلەن گۈل سى-
زىلغان ئۇزۇن ساپلىق چوڭ پانۇسنى كوتەرگەنلەر يولنى
يورۇتۇپ ماڭاتتى. بايرامنىڭ 1-كۈنى يۇقۇرىدىكى تەرتىپ
بويىچە رەستىگە چىقىپ، جاڭ، دۇمباق ۋە كانايلىرىنى
چېلىپ بازار سىرتىدىكى ئۆستەڭ بويىغا چىقىپ، ئوزلىرى-
نىڭ ئادىتى بويىچە ئەژدەرھانىڭ تۇمشۇقىنى سۇغا دۈم-
لەيتتى. بۇنى ئەژدەرھانى سۇغۇرۇش—دەپ ئاتايتتى. ئۇنى-
دىن كېيىن ھەر قايسى بۇتخانىلارغا بېرىپ بىر مەيداندىن
ئويۇن ئويناپ، قاراڭغۇ چۈشۈش بىلەن پانۇسلىرىغا شام
يېقىپ، ھەممىدىن ئەۋۋەل چوڭ يامۇلغا كېلىپ، ئويۇنلىرى-
نى ئويناپ، ئامبالنىڭ ئىنئامىنى ئالغاندىن كېيىن، كى-

چىك يامۇل، ھەربى قىسىم، ۋە ھەر قايسى ئىدارىلارغا،
شۇنداقلا شەھەردىكى خەنزۇ — سودىگەر — تىجارەتچىلەرنىڭ
ئىشىك ئالدىغا بېرىپ، ئويۇنلىرىنى كورسۇتۇش بىلەن ئۇلاردىن
ئالدى بەش سەر، ئاخىرى بىر سەرگىچە ئىنئام ئالاتتى.
ئۇلارنىڭ ئويۇنى بايرامنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن تۈگەيتتى.
ھەر بىر مەيدان ئويۇن ئىككى سائەت داۋام قىلاتتى. ئال-
دى بىلەن ھەژدەرھا ئويۇنى ئۇندىن كېيىن ياغاچ ئاياق
ئويۇنى، ئاندىن شىر ئويۇنى، ئاخىرىدا كېمە ئويۇنى
ئويناتتى. ياغاچ ئاياق ئويۇنى بىلەن كېمە ئويۇنىدا،
غەزەل - قوشاقلار ئوقۇلاتتى.

ئاي تۇتۇلۇش

بىر كۈنى كەچتە، تولۇن ئاينىڭ يۈزى قارىدى.
ئاستا - ئاستا تۇتۇلۇشقا باشلىدى. بىردىنلا يامۇلدىن مىل-
تىق، جاڭ - دۇمباق ساداسى ئاڭلاندى. ھەش - پەش دىگى-
چە بازارغا «ئاسمان ئىلاھىنىڭ كۈچۈگى ئاينى يېگىلى
تۇرۇپتىمىش» دىگەن سوز تارقالدى. بەزىلەر كىم شۇنداق
دەپتۇ؟ دىسە، بۇ سوز يامۇلدىن چىقىپتۇ - دىيىشەتتى. خەن-
زۇلارمۇ سۇ تولدۇرغان داسلىرىنى ئىشىك ئالدىغا قويۇپ،
سۇغا قارىشىپ ئاينىڭ ئارىسىدا كېتىۋاتقان بىر پارچە
قارا بۇلۇتنىڭ كولەڭگىسىنى كورسۇتۇپ قاراڭلار! ئاۋۇ
قارا كورۇنگەن نەرسە ئاسمان ئىلاھىنىڭ كۈچۈگى، ئاي-
نى يەۋاتىدۇ — دىيىشتى. ئۇ ۋاقىتتىكى ھوكۇمەت خوراپات-

لىقنى تەرغىپ قىلغاچقا، بىر تەرەپتىن يامۇلدا مىلتىق ئېتىپ، جاغ - دۇمباق چېلىپ «ئاسمان ئىلاھىنىڭ كۈچۈ-گى» نى ھەيدىۋەتمەكچى بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپ-تىن يۇرت تېچ، ئەل ئامان بولۇشى ئۈچۈن ھەممە مەس-چىتكە ئادەم چىقارتىپ، ئىمام، مۇئەززىنلەرگە بۇيرۇق چۈ-شۈرۈپ، جامائەتنى توپلاپ، مەسچىت ئۆگزىسىگە چىقىپ، ئارقا-ئارقىدىن ئەزان ئېيتىشنى ئورۇنلاشتۇردى. شۇنداق قىلىپ مىلتىق ئېتىش، جاغ - دۇمباق چېلىش ۋە ئەزان ئېيتىش ئىشلىرى ئاينىڭ يۈزى ئېچىلغانغا قەدەر داۋام قىلاتتى. ھەمدە بىر-ئىككى كۈن ئاي تۇتۇلۇش توغرىسى-دىكى ئەپسانە رىۋايەتلەر ۋە چۆچەكلەر ئامما ئارىسىدا سۆزلىنىپ تۇراتتى. كونىلارنىڭ ئېيتىشىچە: بۇنىڭدىن ئىلگىرىمۇ ئاي تۇتۇلغاندا ئەشۇنداق قىلىش ئادەت بو-لۇپ كەلگەن ئىكەن.

قوزغىلاڭ

1931-يىلى كۈز پەسلىدە، جىن شورېننىڭ ئەنگىلى-يىدىن سېتىۋالغان قوراللىرى جۇڭگو-ھىندىستان چېگرىسى-دىن ئۆتۈپ قاغىلىققا كەلگەندە، قاغىلىق بازىرىدىكى شىندەن دەپ ئاتالغان ھۆكۈمەت سارىيىغا چۈشۈرۈلدى. بۇ قوراللار 10 ئاتار (شىدا چاڭ) مىلتىقى بولۇپ، ياغاچ ساندۇقلارغا قاچىلانغان ئىدى. بۇ قوراللارنى تۆگىلەرگە ئارتىپ ئۈرۈمچى تەرەپكە ئېلىپ كەتتى. دەل شۇ پەيتتە، قومۇلدىن خوجانىيازھاجى دېگەن كىشى باشچىلىقىدا قو-

مۇل دېخانلىرى قوزغىلىپ جىن شورېن بىلەن ئۇرۇش قى-لىپتىمىش، جىن شورېن خوجانىياز ھاجىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، بۇ قوراللارنى ئەنگلىيىدىن سېتىۋاپتىمىش—دې-گەن سۆزلەر تارقالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا جە-مئىيەتتە بىر ئاز ئەنسىزلىك يۈز بەردى. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرسىمۇ، ياكى 1933-يىلىنىڭ بېشىدىمۇ، گۇما ناھىيى-سىدە تۇرۇشلۇق بىر لەگزە (ھەربىي قىسىم) ئاتلىق ئەسكەر مارالۋېشىغا بېرىش ئۈچۈن قاغىلىققا كېلىپ، بازار ئىچى-دىكى شىندەنگە چۈشتى. بۇلارنىڭ بايرىقى ئۈچ بۇرجەك-لىك، يېشىل، كۆك رەڭلىك تاۋاردىن ئىشلەنگەن پوپەك-لىك چوڭ بايراق بولۇپ، ئوتتۇرىسىغا «ۋاڭ» دېگەن خەت ئويۇپ چاپلانغان، شۇڭا بۇ لەگزىنىڭ باشلىقىنى ۋاڭ دارېن دەپ ئاتىشىدىكەن. بۇلار كېلىپ بىرەر سائەت ئۆتكەندىن كېيىن، بىر چاپارمەن گۇما تەرەپتىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۇدۇل يامۇلغا كىرىپ كەتتى. بىر ئاز ۋاقىت ئۆتكەندە، قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ ئاخىرقى ئامبى-لى ليۇ شاۋلى (ئازاتلىقتىن ئىلگىرى قورچاق ئۆلكىلىك يۇقۇرى سوت مەھكىمىسىنىڭ يەنجاڭى بولۇپ، ئازاتلىق-تىن كېيىن باستۇرۇلدى) ئارقىسىغا ئىككى نەپەر ئادەم سېلىپ، قولىدا بىر پارچە خەتنى كۆتەرگەن ھالدا، ھېلىقى ئەسكەرلەر چۈشكەن شىندەنگە كىرىپ كەتتى. ئەتىسى ئەتىگەن بۇ لەگزە مارالۋېشىغا ماڭماستىن يەنە گۇما تە-رەپكە قايتىپ كەتتى. ئۇلار قايتىپ كېتىش بىلەن تەڭ خوتەننىڭ قارىقاش ناھىيىسىدە، ئىمىر ساھىپ، ئىمىر ھەز-رەت قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا، قوزغىلاڭ كۆتىرىلىپتۇ

دىگەن خەۋەر تارقالدى. شۇندىن كېيىن، ھەر كۈنى دىگىدەك بىرەر لەشكەر ئاتلىق ئەسكەرلەر خوتەن تەرەپكە ئۆتۈشكە باشلىدى. بەزى خەنزۇلار قاغىلىقتىن يەكەن يېڭى شەھەرگە كۆچۈپ كېتىشتى. قاغىلىقنىڭ ئامبىلى ليۇشاۋلى خوتەن بىلەن بولغان ئۇرۇشنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى بولۇش ھەم تەنپەن ۋەكىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن قاغىلىقتىن ياقۇپ ئامبال (ياڭ، جىن دەۋرىدە بىر قانچە ناھىيىگە ئامبال بولغان ئەمەلدارلارنىڭ بىرى، ئاخىرى خىزمەتتىن ئايرىلىپ ئۆز يۇرتى قاغىلىققا قايتىپ كەلگەن. خەنزۇچە ئىسمى يۈيېپۇ، 1942-يىلى قورچاق ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ تۈرمىسىدە ئۆلۈپ كەتكەن) ئۆمەر بەگ (بازار بېگى)، ئىمىن ئاخۇن توپ بېشى قاتارلىق كىشىلەرنى ئېلىپ، ئورنىغا ئابلا بەگ دايېنى مۇۋەققەت ئامبال قىلىپ قويۇپ، خوتەن تەرەپكە كەتتى. ئۇلار كېتىپ ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي، 1933-يىلى 3-ئاينىڭ ئاخىرىدا، بىر ئازنا كۈنى جۈمە نامىزىدىن كېيىن يار كوچا (يەكەن يولى تەرەپ) نەچچە مىڭلىغان ئادەمنىڭ ئاللا... ئاللا...دىگەن ساداسى قاغىلىق بازىرىنىڭ ئاسمىنىدا ياڭرىدى. شۇ ئاندا يامۇل تەرەپتىن پاك - پۇك قىلىپ ئوق ئېتىلىشقا باشلىدى. بىر ئازدىن كېيىن ئاللا، ئاللا دىگەن ئاۋاز بازارنىڭ ھەممە كوچىلىرىدىن ئاڭلاندى. مەن ئۆگزىگە چىقىپ يامۇل تەرەپكە قارىسام، يامۇلنىڭ ئوگزىسىدە چېرىكلەر پىستانلىق مىلتىقلىرىنى بەتلەپ، توۋەنگە قارىتىپ، قوزغىلاڭچىلارغا ئوق چىقىرىۋاتاتتى. كىمدۇ بىرسى يامۇلنىڭ دەرۋازىسىغا ئوت قويدى. ئوگزىدىكى

چېرىكلەر مىلتىقلىرىنى تاشلاپ ھەر تەرەپكە قېچىشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ قاغىلىقتا ئەبەيدۇللا ئەلەم، ئىشان ئاتاللاخان خوجا ۋە سابىتخان خوجا باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭ ئىككى سائەت داۋام قىلىپ، 70 نەچچە خەنزۇ، بەش نەپەر ھىندى، 4 - 5 نەپەر ئۇيغۇر ئەمەلدار خىزمەتچىلەرنى ئۆلتۈرۈپ جىن شورېننىڭ قاغىلىقتىكى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. ليۇ شاۋلى قاتارلىقلارنىڭ بالا-چاقىلىرى ئەسىر ئېلىندى. ئالدىنقى كۈنى (پەيشەنبە كۈنى) قەشقەر تەرەپتىن خوتەنگە جەڭ قىلىش ئۈچۈن كەلگەن بىر لەشكەر ئەسكەر (ئەسكەرلىرى ئۇيغۇر، قىرغىزدىن تەركىپ تاپقان، ئوفىتسېرلىرى خەنزۇ ئىدى) ئازنا كۈنى ئەتىگەن خوتەنگە قاراپ يولغا چىقىپ، بەشىرىق بەگلىگىدىن ئۆتۈپ، ئېقىن دىگەن سايغا چىققاندا ئەسكەرلەر ئۆز ئىچىدىكى ئوفىتسېرلەرنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

قوزغىلاڭچىلار ھاكىمىيىتى

5 ئاتار، 7 ئاتار مىلتىقلاردىن ئىبارەت شۇ چاغدىكى زامانىۋى قورال بىلەن قوراللانغان بىر مىڭ 600 نەپەردىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەرلەر خوتەنگە بېرىپ، ئۇرۇشتا ياكى تەنپەندە نەتىجە قازىنالماي مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىپ، گۇما ناھىيىسىگە قايتىپ كەلگەن كۈنى، قاغىلىقتا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن كۈنى ئىدى. بۇ قوزغىلاڭدىن خەۋەر تاپمىغان ھەربى — مەمۇرى ئەمەلدارلار ئەتىسى

شەنبە كۈنى قاغىلىقتا قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇلار بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن، قاغىلىقتىن ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن يايى قۇربانسىۋەش «قاغىلىق خەلقى قوزغىلىپ ئىسلام ئىپچىشتى» دەپ خەۋەر قىلدى. ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭغان ياقۇپ ئامبال ئۇنىڭ ئاغزىغا لوقما سېلىپ: «سېنى ليۇشاۋلى ئامبالغا توغرىلايمەن، سەن ئۇنىڭغا خوجانىيازھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى كېلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. ئۇلارنىڭ سانى ناھايىتى كوپ، قوراللىرى خىل ئىكەن دېگىن، ئەگەر قايسى تەرەپتىن كەلدى دەپ سورىسا، مەكىت ناھىيىسى تەرەپتىن كەلدى دېگىن بۇنداق دېمىسەڭ بۇلار قاغىلىقتا باستۇرۇپ بېرىپ، ئىت، موشۇككىچە قويماي قىرىپ تاشلايدۇ» دەپ گەپ ئۆگىتىپ يايىنى ليۇشاۋلى ئامبالغا توغرىلايدۇ. بۇ يايى ياقۇپ ئامبالنىڭ ئېيتقىنى بويىچە خەۋەر يەتكۈزىدۇ. ھەربى ۋە مەمۇرى ئەمەلدارلار ياقۇپ ئامبالدىن مەسلىھەت سورايدۇ. ياقۇپ ئامبال: «بىز يولدىن چەتنەپ قاغىلىقنىڭ زوڭلاڭ، ئۇشاقباش، چىپان قاتارلىق يېزىلىرىدىن ئوتۇپ، يەكەن دەرياسى ئارقىلىق يەكەن تەۋەسىدىكى كاچۇڭ يېزىسىغا بېرىپ، ئۇ يەردىن يەكەن يېڭى شەھەرگە كىرىپ كەتسەك بولىدۇ، ئۇندىن باشقا ئامال يوق» دېيدۇ-دە ئۇلارنى باشلاپ يەكەنگە ئېلىپ كېتىدۇ. شۇ سەۋەپتىن قاغىلىق پاراكەندە بولماي ئامان قالغان.

قاغىلىقتا قوزغىلاڭچىلار ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇپ ئۈچ كۈن بولغاندا، دادام مېنى يېتەكلەپ، ئىسلامچىلارنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانى بولغان جامەگە ئېلىپ باردى. جامەنىڭ

سۈپىسىدا ئەبەيدۇللا ئەلەم، ئىشان ئاتاللاخان خوجا، سابىرخان خوجىلار بەداشقان قورۇپ ئولتۇرۇپتۇ، تۇۋەندە ئىككى تەرەپكە بولۇنۇپ بىرەر يۈزدىن ئارتۇق ئەسكەر مىلتىق، قىلىچ، نەيزە ۋە چوماق تۇتۇپ قاتار تۇرۇپتۇ، بىر قانچە قوراللىق ئەسكەرلەر ئامبال، خوتۇن - قىزلىرىنى ئۈيغۇرچە كىيىندۇرگەن، يۈزلىرىنى رومال بىلەن ياپقان ھالدا ئېلىپ كىرىپ، تىز پۈكتۈرۈپ ئولتۇرغۇزدى. ئەبەيدۇللا ئەلەم ئۇلارغا: «لائىلاھە ئىللاللاھۇ مەھەممەدۇن رۇسۇلىللا» دەپ ئۈچ قېتىم تەكرارلاپ ئىمان ئېيتقۇزۇپ، ئۇلارنى ئېلىپ كېتىشنى بۇيرىدى. ئۇندىن كېيىن قولىدا ئىسپاھان قىلىچ تۇتقان بىر كىشى بىلەن چوماق كوتەرگەن ئىككى كىشى بىزنىڭ ئاۋۇت بەگ، توختى بەگ دەيدىغان لاۋسى (ئوقۇتقۇچى) لىرىمىزنى ئارقىدىن يالاپ ئېلىپ كىردى. ئەبەيدۇللا ئەلەم: «بۇلار بىزنىڭ پەرزەنتلىرىمىزنى خىتايچە ئوقۇتۇپ، خىتاي قىلىۋېتىشكە ئۇرۇنغان ئەبلەخلەر، مۇرتەتلەردۇر، ھازىرچە ھەپسىگە (قاماققا) ئېلىنسۇن، كېيىن ئەدەپى بېرىلىدۇ» دېدى، مېڭىپ كىرگەن لاۋسىلار قورقۇپ كېتىپ ئۇزلىرىنىڭ پۇتىغا ئۇزلىرى ئىگە بولالماي قالدى. ئىسلامچى ئەسكەرلەر سورەپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. مەن بۇ ئەھۋالنى كورۇپ بىر ئاز قورقتۇم، دادام مېنى يېتەكلەپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

خوتەن ئىسلامچىلىرىنىڭ كېلىشى

1933-يىلى 4-ئايدا، خوتەن ئىسلامچى ئەسكەرلەر باشلىقى ئىمىر ھەزرەت، ئىمىر ساھىپ ۋە مەۋلىۋي قاتار-

ىسقلار ئىسلام ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، يەكەن يېڭى شەھەر-
دىكى خەنزۇلار بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن قاغىلىققا كېلىپ،
ئەبەيدۇللائەلەم، ئىشان ئاتاللاخان خوجا ۋە سابىرخان
خوجىلار قۇرغان ھاكىمىيەتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۆز
ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ ئىسمايىل داموللا دېگەن كىشىنى
قاغىلىقنىڭ ھاكىمى قىلىپ تەيىنلىدى. يامۇلنىڭ كويۇپ
كەتكەن دەرۋازىسىنى جامەنىڭ دەرۋازىسىغا ئوخشاش يا-
ساپ، دەرۋازا ئۈستىگە «قاغىلىق ناھىيىلىك ھۆكۈمىتى
ئىسلامىيە» دەپ يېزىلغان ۋىۋىسكىنى ئاستى. بىر قىسىم
ئەسكەرلىرىنى قاغىلىقتا قالدۇرۇپ، بىر مۇنچە ياشلارنى
ئەسكەرلىككە ئېلىپ يەكەنگە ماڭدى. كېيىن ھەر كۈنى
دىگىدەك يەكەنگە ئەسكەر مېڭىپ تۇردى. ناھىيىلىك ئىس-
لام ھۆكۈمىتى مەسچىتلارغا ئادەم چىقىرىپ، بىنامازلار
(ناماز ئوقۇمايدىغانلار) نى يىغىپ دەررە بىلەن ئۇرۇپ،
دەررە ھەققى دەپ پۇل ئالدى. يېزىلارغا ھەر خىل ئالۋاڭ-
ياساقلارنى سالدى ۋە ئات-ئۇلاق يىغدى. شۇنىڭ بىلەن
تەڭ خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى ئاختۇرۇپ، خەنزۇلاردىن ئولجا
ئالغان نەرسىلەرنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى. «ئەيىپلىك» دەپ
ھىساپلانغانلارغا نىسبەتەن دارغا تارتىش، قىلىچ، چوماق-
لار بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈش، قول كېسىش، ئاياللارنى
كوشۇكقا سولاپ چەللىگە ئېسىش، دەررە بىلەن ئۇرۇش
قاتارلىق پاجىئەلىك جازالاش چارىسى قوللاندى.

ئىسلامچى ئەسكەرلەر ئات، ئېشەككە مىنگەن، بەزى-
لىرى پىيادە ماڭغان ھالدا ھەر خىل بايراقلارنى كۆتىرىپ،
بەزىلىرى قىزىل، بەزىلىرى كۆك، بەزىلىرى ئۇزۇن چاپان

كەيگەن، باشلىرىغا ھەر خىل رەڭلىك رەختلەردە دەستا
ئورىغان، رەتسىز، قالايمىقان ھالەتتە، توپ-توپ بولۇپ
كەلدى. ئالدىدا بىرسى ھوكمەت ئېيتىپ ماڭاتتى.

دارغا تارتىش

خوتەن ئەمىرلىرى قاغىلىققا كېلىپ ئىسلام ھۆكۈ-
مىتى قۇرۇپ-لا، ئالدى بىلەن ئابدىراخمان بەگ (ئىككىسۇ
رايونىنىڭ بېگى، بۇ رايون ھازىر پوسكام ناھىيىسىنىڭ
تەۋەلىگىدە)، ئىمىن توپبېشىلارنى بىر بازار كۈنى بازار
ئايلاندۇرۇپ، "خىتايلار ئۈچۈن خىزمەت قىلغاننىڭ سازايى،
خىتاي پوقى يىگەننىڭ سازايى......» دەپ سازايى قىلدى.
ئېيتىشلاردىن قارىغاندا، بۇنىڭدىن بىر-ەر يىل ئىلگىرى،
ئىمىر ھەزرەت، ئىمىر ساھىپلار قەشقەردە ئوقۇپ مەخ-
سۇملۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ خوتەنگە قايتماقچى بولۇپ
قاغىلىقنىڭ ئىككىسۇ بازىرىغا كېلىپ چۈشكەندە، خوتەن
تەرەپتىن قەشقەرگە كېتىۋاتقان ھەربى قىسىمنىڭ قازان-
قومۇچلىرىنى يۈكلەپ كەلگەن ھارۋىسىنىڭ ئوقى سۇنۇپ
كېتىپتۇ، ھەربىلەر ئابدىراخمان بەگنى ھارۋا تېپىپ
بەرگىن دەپ ئالدىغا سېلىپ، ئۇرۇپ-تىللاپ خورلاپتۇ،
ھارۋا تاپالماي تەڭلىكتە قالغان بەگ مەخسۇملارنىڭ
يېنىغا كېلىپ "سىلە ھارۋىنى قەشقەرگە بارىدىغان ھەر-
بىلەرگە بېرىپ تۇرسىلا، خوتەندىن كەلگەن ھارۋىنىڭ ئوقىنى
ياسىتىپ بەرسەك، سىلە ئۇنىڭغا چۈشۈپ خوتەنگە ماڭسى-
سىلا» — دەپتۇ، مەخسۇملار ئۇنىماپتۇ، بۇ بەگ ھەربىلەر-

نىڭ قىستىشىغا ئامالسىزلىقتىن مەخسۇملار چۈشۈپ كەلگەن هارۋىنى مەجبۇرى تارتىۋېلىپ هەربىلەرگە بېرىپتۇ، هەربىلەر تاشلاپ كەتكەن هارۋىنىڭ ئوقىنى ياسىتىپ، مەخسۇملارغا بېرىپتۇ. شۇ ئىشنى ئىمىر هەزرەت ئاداۋەت قىلىپ، ئابدىراخمان بەگنى دارغا ئاسقان ئىكەن. ئىمىن توپپېشى بولسا، خوتەننىڭ قۇمات پادىشايىم دىگەن جايدا ئوتكۈزۈلگەن تەنپەن ئۈستىدە بېشىدىكى تۇمىغىنى قولىغا ئېلىپ، خىتاي ئەسكەرلىرىگە ئىشارەت قىلغان ئىكەن، ئەسكەرلەر باستۇرۇپ كېلىپ، تەنپەننى بۇزۇۋاتقان ئىكەن. شۇ سەۋەپتىن ئىمىن توپپېشىنىمۇ دارغا ئاسقان. بۇ ئىككىلەننى سورەپ يۇرۇپ سازايى قىلغاندىن كېيىن، يامۇل ئالدىدىكى دار ئاستىغا ئېلىپ كېلىپ بەش مېتىر ئېگىزلىكتىكى دارنىڭ سىرتمىغىنى بوينىغا سېلىپ، ئارقانى ئاستا تارتىپ، ئۈستىگە چىقىشقا ئاز قالغاندا، ئارقانى تېز تارتىپ دار ئۈستىگە قويۇلغان توغرا ياغاچقا بىر قانچە قېتىم ئۇستۇرۇپ قاتتىق جان تالاشقىلى تۇرغاندا، توۋەندىن مىلتىق ئېتىپ ئولتۇرۇۋەتتى.

چوماقلاپ ئولتۇرۇش

ئابدىراخمان بەگ قاتارلىقلار دارغا تارتىلىپ ئىككى هەپتە ئوتكەندە، بىر بازار كۈنى يەكەن يېڭى شەهەر سېپىلى ئىچىگە قامىلىپ قالغان خەنزۇلارغا سېپىل ئاستىدىن قاپاقتا سۇ ئۇزۇتۇپ بەرگەن ئۈچ ئادەمنى قاغىلىقتا ئېلىپ كېلىپ ئولۇم جازاسى بېرىلدى. كۈن چۈش

بولغاندا، ئىسلامچى ئەسكەرلەر بىر ئادەمنى يامۇل تەرەپتىن سورەپ كېلىپ، كالا بازىرىنىڭ ئوتتۇرسىدا ئولتۇرغۇزدى. 10 چە چوماقچى ئەسكەر ئۇنى قورشاپ هالقىسىمان بولۇپ تۇرغاندا بىر پوشتەك چېلىنىدى - دە، چوماقچىلار بۇ ئادەمنى ئۇرۇپ ئولتۇرۇۋەتتى. ئولگەندىن كېيىنمۇ ئولۇكنى خېلى جىق چوماقلىدى. يەنە بىرسىنى جامە ئالدىدا قىلىچ بىلەن چېپىپ ئولتۇردى. مەن يامۇل ئالدىغا بېرىشىمغا بېشىغا بادام دوپپا، ئۈستىگە ئۇزۇن ئاق كوينەك كەيگەن، بېلىگە گۈللۈك رومال باغلىغان بىر ئادەمنى دار ئاستىغا ئېلىپ كېلىپ بوينىغا سىرتماق سېلىشتى. ئۈستىگە قىزىل چاپان، پۇتىغا ئوتۇك، بېشىغا پوپۇكلۇك تۇرۇكچە قىزىل تەقىيە كەيگەن موللا سوپەت بىر ئادەم ئۇنىڭغا: سەن يەكەن يېڭى شەهەر سېپىلى ئىچىگە قامىلىپ ياتقان خەنزۇلارغا سۇ بەرگەن جىنايىتىڭ ئۈچۈن، شەرىئەت هوكمى بويىچە ئولۇمگە مەهكۇم بولدۇڭ، هازىر ئەستەغپىرۇللا ئېيتىپ ئىمان يېڭىلىۋال، گۇنايىڭ توكۇلۇپ جەننەتكە بارىسەن، — دىدى. بۇ ئادەمنىڭ ئاغزى كەلىمە ئوقۇپ ئىمان ئېيتىشقا كەلمىدى. هېلىقى ئاخۇنۇم بۇ ئادەمنىڭ ئاغزىغا بىر جۈملە - بىر جۈملىدىن ئىمان سالدى. دارغا ئېسىلسۇن دىگەن بۇيرۇق چىقىش بىلەن ئارقان تارتىلدى.

پاجىئەلىك ئولۇم

هاۋا راسا قىزىغان بىر بازار كۈنى، هەممە ئادەم سانجاق - سانجاق بولۇپ، يامۇل ئالدى تەرىپىگە كېلىۋاتات-

تى، مەن نېمە ئەھۋال بولغانلىقىنى بىلمەي، توپقا ئارىلىشىپ يامۇل ئالدىغا كېلىپ قالدىم. خەلقلەرنىڭ قىستىشى، ئىتتىرىشى بىلەن جامائەتنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ قاپتىمەن. قارىسام ئۇدۇلامدا يالاڭاچلاپ، ئىشتانچاق قىلىپ، تىز پۈكتۈرۈپ، جاۋبى تامغا قارىتىپ ئولتۇرغۇزۇپ قويغان بەش نەپەر ئادەم كورۈندى. ئۇلار بىر ئالدىغا، بىر ئارقىسىغا قاراپ، گويا بىر نىمىدىن ئۈمىت كۈتكەندەك ئولتۇراتتى. جامائەتنىڭ ئارقىسىدا قىزىل كىيىم كەيگەن، قىزىل دەستا ئورىغان ئېلى ئاخۇن داموللامنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، بىر مۇنچە موللاملار چوڭ شىرە ئۈستىگە نۇرغۇن كىتاپلارنى قويۇپ، ھەدەپ كىتاپلارنى ۋاراغلاپ ئوقۇماقتا ئىدى. ئېلى ئاخۇن داموللام: — قېنى زاۋىدا ئۇرۇشقا قاتناشقانلاردىن 10 كىشى كەلسۇن! — دىدى. شۇ زامان يامۇل دەرۋازىسى تەرىپىدىن قىزىل كىيىم كەيگەن، چېچى گەردىنىگە چۈشكەن 10 نەپەر ئىسلامچى ئەسكەرلەر قىلىچلىرىنى يالاڭاچلاپ كېلىپ، ھەر بىر كىشىنىڭ يېنىدا ئىككىدىن ئەسكەر قىلىچلىرىنى تەڭلەپ بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرۇشتى، شۇ چاغدا جامائەت ئارىسىدىن كىمدۇ بىرسى: «كىمكى ئۆلمەستىن بۇرۇن بىلمەس بۇ جاننىڭ قەدرىنى، كىم ئولەر ھالەتكە يەتسە شۇل بىلۇر جان قەدرىنى. بۇلارنىڭ بېشىغا چۈشكەن بۇ كۈلپەت، ھېچكىمنىڭ بېشىغا چۈشمىگەي» دىدى. شۇنداق قىلىپ ۋاقىت ئىككى سائەت ئۆتتى. ئاخىرىسىدا ئېلى ئاخۇن داموللا: — شەرىئەتتە بىر ئادەم بىر ئادەمنى ئولتۇرمەكچى بولغاندا، ئۇنى توسمىغانلارمۇ ئوخشاشلا ئولۇم جازاسىغا مەھكۇم بولىدۇ.

كىتاپتىن باشقا چارە تېپىلمىدى. شۇڭا بۇلار شەرىئەت ھوكمى بويىچە چېپىپ ئولتۇرۇلسۇن! — دەپ بۇيرۇق قىلدى. جاللاتلار بۇلارنىڭ بويىنىغا قىلىچ سالدى. گاچ - گۇچ ئاۋازى ئاڭلاندى. قىلىچ سېلىش بىلەن ئولمىگەن بۇ ئادەملەر ئوڭدىسىغا يىقىلىپ، پۇت تېپىپ جان تالاشقىلى تۇردى. ئاندىن ئىسلامچى ئەسكەرلەرنىڭ بىر باشلىقى تاپانچا بىلەن ئېتىپ ئولتۇردى. ئەڭ چەتتە ئولتۇرغان 20 نەچچە ياشلىق بىرسى قىلىچ تەككەن ھامان دەرھال ئولمەي ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ سۇ......... سۇ......... دەپ ۋاقىردۋەتتى. بىر ياندا ئۇنىڭ يىغلاپ تۇرغان ئانىسى بىر قاچا مۇز سۇيىنى ئۇزاتتى، سۇنى قولىغا ئېلىپ ئاغزىغا ئاپىرىشىغا، ھېلىقى ئوفىتسېر ھەۋزىكوسەردىن سۇ ئىچسۇن! دەپلا بىر پاي ئوق ئېتىپ ئولتۇردى. بۇلارنىڭ ئولۇشتىكى سەۋەبىنى بىلمىدىغان كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ھېلىقى 20 ياشلىق قاتىل گۇناكارنى ھىساپقا ئالمىغاندا، قالغان 4 كىشى رەھىم كەنتلىك بولۇپ، بۇلار خاتىپ توختى موللام (70 ياشلاردا)، سېيىت ئاخۇن باي (60 ياشلاردا)، توختى موللامنىڭ ئىنىسى نىياز ئاخۇن (55 ياشلاردا، توختى موللامنىڭ 2 - ئىنىسى)، سالى ئاخۇن (30 ياشلاردا، توختى موللامنىڭ جىيەنى - سېيىت ئاخۇن باينىڭ ئوغلى، جوزام كېسىلى بىلەن ئاغرىغان دىۋانىنى كويدۇرۇپ ئولتۇرگىچى) ئىكەن. بۇلارنىڭ مەسچىتى ئالدىدا قومۇشتا كەپە قىلىپ ياتىدىغان جوزان كېسەلى (ماخوۋ كېسىلى) بىلەن ئاغرىغان بىر دىۋانە بار ئىكەن، بۇ دىۋانە كىشىلەرنىڭ ئىشىك ئالدىغا بېرىپ تىلەمچىلىك قىلماستىن، ئوكتەم-

لىك قىلىپ خەقنىڭ ئۆيلىرىگە ئۇسسۇپ كىرىپ، قاچىـ
لىرىغا قول سالىدىكەن، خەلق بۇنىڭدىن تولىمۇ ژىرگىنىـ
دىكەن ھەم ئۇنىڭغا غەزەپلىنىدىكەن، بىر كۈنى ئەتىگەن
بامدات نامىزىدىن كېيىن، ھازىر ئولتۇرۇلگەنلەردىن بىرـ
سى ئۇنىڭ كەپىسىگە ئوت قويۇپ، جوزان كېسىلى بىلار
دىۋانىنى كويدۇرۇۋەتكەن ئىكەن، شۇڭا ئىسلامچىلار ئوت
قويغۇچى بىلەن ئۇنى توسىمىغان ئىمام - مۇئەزىن ۋە
بىر نەپەر جامائەتنى كىتاب ھوكمى دەپ ئولۇمگە
ھوكۈم قىلغان.

قول كېسىش

ئىسمائىل داموللا ھاكىم بولغاندىن كېيىن، دارغا
تارتىش، چوماقلاش، چېپىش جازاسى بىلەن 10 نەپەر ئاـ
دەم ئولتۇرۇلدى. ئىككى ئاي ئىچىدە، ئىلگىرى - ئاخىرى
بولۇپ، يەتتىچە كىشىنىڭ قولى كېسىلدى. بۇ كىشىلەر
ئوغرىلىق قىلغانلار بولۇپ، ھازىرقى پۇل ھېساۋىدا 5 - 4
يۈەن ياكى شۇ قىممەتتىكى نەرسە - كېرەكنى ئوغرىلىغانـ
لىغى ئۈچۈن شەرىئەت ھوكمى بويىچە ئېلى ئاخۇن دامولـ
لامنىڭ پەتىۋاچىقىرىشى بىلەن ئۇلارنىڭ قولى كېسىلدى.
روزى پوكان دىگەن قاسساپ قولى كېسىلىدىغان ئادەمنىڭ
قولىنى ئالدى بىلەن جەينىگىدىن ئۈششاق قولىرىغىچە
شوينىدا چىڭ باغلىغاندىن كېيىن، بەشمالتاق قولىنى
پىچاق بىلەن كېسىپ تاشلايتتى. قان ئاقمىسۇن ئۈچۈن
كېسىلگەن قولنىڭ ئۇچىنى قىزىتىلغان ياققا سېلىپ داغـ

لايتتى، كېسىلگەن قولنى نەيزىگە سانچىپ، ئالدىدا
كوتۇرۇپ ماڭاتتى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قولى كېسىلگۈچىنى
ئازاپلانغىنىغا ۋە نالە - زار قىلغىنىغا قارىماي ھايداپ
بازارنى ئايلاندۇرۇپ، سازايى قىلاتتى. مۇنداق ئادەملەرـ
نىڭ قوللىرى سېسىپ، مۇرىسىگە چىققاندا، ئۇلۇپ كېتەتـ
تى. بەزىلىرىنى مىللى تېۋىپلار داۋالاپ ساقايتقان بولـ
سىمۇ، لېكىن ئۇزۇن ئۆمۈر كورمەيتتى. كىچىك ئاخۇن
موزدوز ئوز ئاكىسى چوڭ ئاخۇنىڭكىدە ھۈنەر قىلىدىغان
ئۇستا ھۈنەرۋەن ئىدى. بىر قېتىم ئاكىسى يوق چاغدا،
زورۇر پۇل لازىم بولۇپ قېلىپ، ئاكىسىنىڭ بىساتىدىن 4
تەنگە پۇل ئالغانلىغى ئۈچۈن ئۇنى ئوغرى قىلىپ قولى
كېسىۋېتىلگەن، گەرچە مىللى تېۋىپتا داۋالاپ ساقايغان
بولسىمۇ، 2 - 3 ئاي ئومۇر كورۇپ ئولۇپ كەتتى.

كوشۇكقا سېلىپ، چەللىگە ئېسىش

ئىسلام زامانىسىدا، 12 ياشتىن يۇقۇرى قىز ۋە ئايالـ
لارنىڭ رەستىگە چىقىشى قاتتىق مەنئى قىلىناتتى. يۈزىنى
يوگەپ ياكى چۈمبەل تارتىپمۇ سىرتقا چىقالمايتتى.
ئەگەر تالاغا چىقىپ قالىدىغان بولسا، كوشۇكقا سېلىپ،
چەللىگە ئېسىلغاندىن باشقا، دەررە بىلەن ئۇرۇلاتتى.
ئاتا - ئانىسىنىڭكىگە ئازنىلىق قىلىش ياكى توي - توكۈن،
ئولۈم- يىتىمغا بېرىش توغرى كەلسە، كېچىسى بېرىپ كېلەتـ
تى. دەررە ئۇرۇلغاندا ئاياللار قورقۇنچىدا بەزىبىرلىرى
سىيىپ تاشلايتتى. ناۋادا ئۇنىڭ سۈيدۈكى بىرۇنىڭ

كىيىمىگە تىگىپ قالسا، كىيىمىنى تولۇتۇپ ئالاتتى. بىر كۈنى ئەتىگەندە، يۈزى پۈركەلگەن بىر ئايال چوڭ كوچىدىن تۆگمەن ئېرىق كوچىسىغا بۇرۇلۇپ، تېز قەدەم تاشلاپ كېتىپ بارغاندا چوماق كوتەرگەن 4 نەپەر ئىسلامچى قوغلاپ بېرىپ، تۇتىۋېلىپ، چوڭ كوچىغا ئېلىپ كېلىپ، كوشۇكقا سالماقچى بولىۋىدى. بۇ ئايال (ئاۋازىدىن قارىغاندا 20 ياش چامىسىدىكى چوكان بولسا كېرەك) يالۋۇرۇپ:—دادام ئېغىر كېسەل، دادامنىڭ يېنىدا بىر كىچىك ئىنىمدىن باشقا ھېچكىم يوق، شۇڭا مەن كۈندۈزى مېڭىشقا مەجبۇر بولدۇم، — دېدى. ئىسلامچىلار بۇ ئايالنىڭ زارىغا پىسەن قىلماي، مەجبۇرى كوشۇككە سېلىپ رەستىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېسىپ قويدى.

„سەندەك ئىسلامچىلاردىن يەنە خىتاي ياخشىكەن“

خوتەندىن جانىبەك قازىنىڭ بىر قەدەر مۇنتىزىمراق بولغان نۇرغۇن ئەسكەرلىرى يەكەن تەرەپكە ئوتۈپ قاغىلىققا كېلىپ چۈشكۈن قىلدى. شۇ كۈنى بازار كۈنى بولۇپ، رەستە ئادەم دېڭىزىغا ئايلانغان ئىدى. بىردىنلا قاچ - قاچ دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. قېچىپ كېتىۋاتقان ئادەم توپى ئىچىدىن بىرسى: „خالايىق ھەممىڭلا قېچىپ نىمە قىلىسىلەر، جانىبەك قازىنىڭ ئەسكەرلىرى ئادەم تۇتمايدىكەن، ئات - ئۇلاق تۇتىدىكەن“ دېدى. شۇ ئاندا، بازارغا ئات - ئىشەك مىنىپ كىرگەن، ياكى مال، ئاشلىق، ئوتۇن يۈكلەپ كىرگەن دېھقانلار ئۇلاقلىرىنى ھەيدەپ شەھەر

سىرتىغا ئېلىپ قېچىشقا باشلىدى. شۇ چاغدا ياموۇل ئالدىدىكى جاۋبى تامنىڭ ئارقىسىدىكى رەستىدە بېشىنى ئاق رومال بىلەن ئوراپ، ئىككى كوزىنى ئوچۇق قويغان يېشى 60 دىن ھالقىغان بىر ئايال قولىدىكى ھاسا بىلەن ئىشىگىنى ئۇرۇپ، چىپان دەرۋازىسى تەرەپكە ھايداپ ماڭدى. ئىشەكنىڭ ئۈستىدە ئازراق ئوتۇن بار ئىدى. رەستىدىكى خەلقنىڭ ئوتتۇرىسىنى يېرىپ كېلىۋاتقان شاپ بۇرۇت، ئىگىز بويلۇق بىر ئەسكەر كېلىپ، „ھەي كەمپىر، توختا!“ دەپ ئىشەكنىڭ ئۈستىدىكى ئوتۇننى ئورىۋېتىپ ئىشەكنى سورەپ ماڭدى. بۇ ئايال يىغلاپ يالۋۇرۇپ، غوجام دۇنيالىقتا 17 ياشلىق تېخى ياتلىق قىلمىغان بىر قىزىم بار ئىدى، كىزىك كېسىلى بىلەن ئاغرىپ يېتىپ قالغىنىغا 10 كۈندىن ئاشتى، داۋالاي دىسەم پۇلۇم يوق، بۈگۈن ئەتىگەن خوشنامدىن مۇشۇ ئىشەكنى ئارىيەت ئېلىپ ئويىمىزدە تاماق ئېتىپ يەيدىغان ئوتۇنۇمنى ئەكىلىپ سېتىپ تىۋىپتىن دورا ئېلىپ قىزىمنى داۋالىماقچى بولىۋىدىم. رەھىم قىلغان بولسىلا! دەپ يالۋۇردى. ھېلىقى ئەسكەر بۇ ئايالنىڭ سوزىگە قۇلاق سالماي، ئىشەكنى تارتىپ مېڭىۋەردى. ئامالسىز قالغان بۇ ئايال ئاچچىقىدا „سەندەك ئىسلامچىلاردىن يەنە خىتاي ياخشى ئىكەن!“ دىۋەتتى. بۇ ئەسكەر ئارقىسىغا يېنىپ، ئايالغا قاراپ: ئاغزىڭنى يۇم! ھېلى بىكار، دارغا تارتىلىسەن! دەپ ئىشەكنى سورەپ كېتىپ قالدى.

ھوكۇمەتسىزلىك

«يەكەن يېڭى شەھەر ئىشغال قىلىنىپتۇ» دىگەن سوز تارقىلىۋاتقان كۈنلەردە، خوجانىياز ھاجىنىڭ قادىر ھاجى دەيدىغان غەزىنىچىسى بىر قىسىم ئاتلىق ئەسكەر ۋە نۇرغۇن توگىلەر بىلەن كېلىپ، قاغىلىق شەھىرىنىڭ يېڭى بازار دەيدىغان مەھەللىسىگە چۈشتى. قادىر ھاجى بولسا خوجانىياز ھاجىنىڭ غەزىنىچىسى ھەم ئۇنىڭ خوتۇن بالا - چاقىلىرىدىن خەۋەر ئالىدىغان ئەمەلدار ئىكەن. ئۇلار تامامەن 10 ئاتار ئەنگىلىز مىلتىغى بىلەن قوراللانغان. قادىر ھاجى ئۇستىگە يەكتەك، ئىچىگە كەمزۇل، بېشىغا كەمجەت تۇماق، پۇتىغا مەيسە كەيگەن قارا ساقال دۇغۇلاق ئادەم ئىدى. ئۇنى مەن 60 دەك قوراللىق مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن بازاردا كېتىپ بارغانلىغىنى كورگەن ئىدىم، شۇ كۈنلەردە خوتەنلىك ئىسلامچى ئەسكەرلەر يەكەن يېڭى شەھەرنى ئېلىپ قەشقەرگە مېڭىپتىمىش دىگەن سوزلەر تارقىلىپ، ئۇزۇن ئوتمەيلا يەنە خوتەنلىك ئىسلامچى ئەسكەرلەر نىمىشقىدۇ قاغىلىق بازىرىغا كىرمەي چەتنەپ خوتەنگە قېچىپ كېتىپتىمىش — دىگەن سوزلەر تارقالدى. شۇ چاغدا قادىر ھاجى قاغىلىقتا بار ئىدى. «ناھىيىلىك ھوكومىتى ئىسلامىيە» نىڭ ھاكىمى ئىسمايىل داموللىمۇ يوقاپ كەتتى. ئۇزۇن ئوتمەيلا قادىر ھاجى ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يەكەن تەرەپكە كېتىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن قاغىلىقتا ھوكۇمەتسىزلىك ھالىتى مەيدانـ

ـغا كەلدى. يامۇلنىڭ دەرۋازىسى تاقالدى. دۇكانلار يېرىم ئېچىلىدىغان بولدى. خەلقلەر كوچىلاردا توپ - توپ بولۇپ، خوجانىياز ھاجى خوتەنلىك ئىسلامچىلار بىلەن ئۇرۇشماقچى ئىكەن. شۇڭا ئۇلار خوتەنگە تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن قايتىپ كېتىپتىمىش، قەشقەردە خوجانىياز ھاجى تەرىپىدىن تومۇر دەيدىغان بىر كىشى سىلىڭ بولۇپتىمىش — دىگەنگە ئوخشاش ھەر خىل سوز - چوچەكلەرنى ئېيتىشاتتى. شۇنداق قىلىپ ھوكۇمەتسىزلىك 10 نەچچە كۈن داۋام قىلغاندىن كېيىن ياقۇپ ئامبال ئوزلىگىدىن يامۇلنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچتۇرۇپ كىرىپ، ئوزىنى ھاكىم جاكالاپ، ھەر قايسى بولۇم ۋە ئىدارىلەرنى قايتا قۇرۇپ يايى، توپپېشلارنى ئورنۇتۇپ ھوكۇمەت خىزمىتىنى ئىشلەشكە كىرىشتى.

ھاپىز لۇيجاڭ

قاغىلىقتا ياقۇپ ئامبال ناھىيىلىك ھوكۇمەتنى قايتىدىن قۇرۇپ، خىزمەت ئىشلەۋاتقان كۈنلەردە، قەشقەر تەرەپتىن ھاپىز لۇيجاڭ دىگەن كىشى ئەسكەر تارتىپ كەلدى. ھاپىز لۇيجاڭ ئوزى بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن يامۇلغا ئورۇنلاشتى. ئەسكەرلىرى بازار ئىچىدىكى دەڭ - سارايلارغا چۈشتى. ئەسكەرلىرىنىڭ كوپ قىسمى تۇرپان ۋە توخسۇنلۇقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ھاپىز لۇيجاڭ ھەر كۈنى دىگۇدەك ناغرا - سۇناي چالدۇراتتى. ئوزى بولسا، بىر قانچە ئادەملىرى بىلەن يامۇلنىڭ يېنىدىكى مەسچىتـ

ىنىڭ پەشتىقىغا چىقىۋېلىپ ئۇزۇن ساپلىق غاڭزىسىدا
تاماكا چېكىپ، ناغرا چالغان يەرگە توپلىنىپ قالغان
خەلقلەرنىڭ تاماشاسىنى كورەتتى. ئۇز ئەسكەرلىرىنى يەر-
لىك چېلىشچىلار بىلەن چېلىشقا سالاتتى. يەرلىك چېلىش-
چىلار ئەسكەرلەرنى يىقىتسا ئۇنىڭغا ئىنئام بېرەتتى. تاغار-
لاپ قەغەز پۇلنى پەشتاقتا ئېلىپ چىقىپ، غالىپ كەلگەن
چېلىشچىلارغا بىر باغلامدىن پۇل تاشلاپ بېرەتتى. بولۇپ-
مۇ بەشىرىقلىق چېلىشچى راشىت دېگەن كىشى هاپىز
لۈيجاڭنىڭ نۇرغۇن ئىنئامىغا ئىگە بولدى. شۇ چاغدا
خەلقلەرنىڭ ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا، راشىتنىڭ ئالغان
ئىنئامىغا بىر بايلىق يەر - زېمىن كېلىدىكەنمىش. قاغىلىق-
تا هاپىز لۈيجاڭ تۇرغان كۈنلەردە دار ئېلىپ تاشلاندى،
ئادەممۇ ئۆلتۈرۈلمىدى. قولىمۇ كېسىلمىدى، ئاياللارمۇ كوشۈك-
كە سېلىنمىدى، جەمئىيەتتە بىر مەهەل تېچلىق هوكۇم سۈردى.

سابىرخان خوجىنىڭ ئۆلۈمى

بىر كۈنى ئۇشتۇمتۇت هاپىز لۈيجاڭ ئەسكەرلىرىنى
ئېلىپ خوتەن تەرەپكە قاراپ ئاتلاندى. ئەتىسىدىن باش-
لاپ تومۇر سىلىڭنىڭ ئەسكەرلىرى تۈركۈم - تۈركۈم بولۇپ،
خوتەنگە ماڭغىلى تۇردى. بۇلار خوتەننىڭ قارىقاش ناهىيە-
سىنىڭ زاۋادىگەن رايونىدا، خوتەن ئىسلامچى ئەسكەر-
لىرى بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان كۈنلەردە قەشقەردىكى تومۇر
سىلىڭنى ماجەنساڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقى
ئۈچۈن، خوتەندە جەڭ قىلىۋاتقان ئەسكەرلەر قەشقەر

تەرەپكە قايتىپ كەتتى. هاپىز لۈيجاڭمۇ قايتىپ كېلىپ،
سابىرخان خوجىنى قاغىلىقتا تۆەنجاڭ قىلىپ قويۇپ،
قەشقەرگە كەتتى. هاپىز لۈيجاڭ كەتكەندىن كېيىن،
سابىرخان خوجا 500 چە ئەسكەر ئېلىپ پىستانلىق مىل-
تىق ۋە چوماقلار بىلەن قوراللاندۇرۇپ شەهەرنى مۇهاپىزەت
قىلىپ تۇرغان كۈنلەردە، خوتەننىڭ ئىسلامچىلار يېنە
كېلەرمىش - دېگەن سوزلەر پەيدا بولدى. بىر كۈنى
چۈشتىن كېيىن، شەهەر دەرۋازىسى ئېتىلدى. خوتەن يولى
تەرەپتىن پاك - پۇڭ قىلىپ ئېتىلغان مىلتىق ئاۋازى
ئاڭلاندى. خوتەن ئىسلامچىلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسمى
بولۇپ ماڭغان ئەسقەرجان ئوزىنىڭ زامانىۋى قورال بىلەن
قوراللانغان بىر ئىسكادرون ئوزبېك ئاتلىق ئەسكەر-
لىرىنى باشلاپ قاغىلىق شەهەرىگە باستۇرۇپ كىرىپ،
سابىرخان خوجىنىڭ ئەسكەرلىرىنى تىرە - پىرەك قىلى-
ۋەتتى. سابىرخان خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى قوراللىرىنى
تاشلاپ تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كەتتى. يالغۇز قالغان
سابىرخان خوجا، ئەسقەرجانغا ئەسىر چۈشتى. ئەسقەرجان
ئۇنى قىيناپ، ئالتۇن - تىللالىرىنىڭ قەيەردە دەپ ئىقرار
قىلدۇرغاندىن كېيىن، يالاڭ باش، يالاڭ ئاياق قىلىپ،
كوچا ئايلاندۇرۇپ، تۆەنجاڭ بولغانىنىڭ سازايى دىگۈزۈپ
تىرىك كومۇۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەسقەر-
جاننىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن خوتەننىڭ ئىسلامچى
ئەسكەرلەر سابىرخان خوجىنىڭ ئويىنى ئاختۇرۇپ هېچ
نەرسىنى قالدۇرماي تالان - تاراج قىلدى. شۇنداق قىلىپ
ئوزىنى مەهەممەت پەيغەمبەرنىڭ 36 - نەۋرىسى دەپ هور-
مەتكە ئېرىشكەن سابىرخان خوجا جاهاندىن تۈگۈشۈپ كەتتى.

ئىككىنچى قېتىملىق ھوكۇمەتسىزلىك

خوتەن ئىسلامچىلىرى قايتىدىن كېلىپ قاغىلىقنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قەشقەر تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشتى. 1934 - يىلى يازدا، خوتەن ئىسلامچى ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانى ئىمىر ساھىپ 500 دىن ئارتۇق ئەسكەرلىرى بىلەن يېڭىسار ناھىيىسىدە، ماجۇڭيىڭنىڭ 36 - شىسى تەرىپىدىن يېڭىلگەندىن كېيىن، خوتەنلىك ئىسلامچى ئەسكەرلەر يەنە خوتەن تەرەپكە قېچىپ كېتىشتى، ئۇلار كەتكەندىن كېيىن، يامۇلنىڭ دەرۋازىسى تاقالدى. دۇكانلار يېرىم ئېچىلىدىغان بولدى. كىشىلەر توپ-توپ بولۇپ، ھەرخىل مىش - مىش سوزلەرنى ئېيتىشاتتى. بەزىلەر ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى كېلەرمىش دىسە، بەزىلىرى خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى كېلەرمىش — دەيتتى. شۇنداق قىلىپ ھوكۇمەتسىزلىك 15 — 10 كۈن داۋام قىلدى. ئاخىردا ياقۇپ ئامبال يامۇلنىڭ دەرۋازىسىنى قايتا ئاچقۇزۇپ، ئۇزىنى ھاكىم جاكالاپ، ناھىيىلىك ھوكۇمەت خىزمىتىنى باشلىۋەتتى. ھاكىمىيەت تىكلىنىپ 10—5 كۈن ئۆتكەندە، بىر كۈنى گۇما ناھىيىسى تەرىپىدىن خوتەنلىك ئىسلامچىلارنىڭ بىر لىيەن ئەسكىرى قاغىلىققا كەلدى. ئەتىسى نەدىندۇر خوجا نىياز ھاجىنىڭ بىر باتالىيون ئەسكىرى يېتىپ كەلگەندە خوتەنلىك ئىسلامچى ئەسكەرلەر قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ماجۇڭيىڭنىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى پەيدا بولۇشى بىلەن خوجا

نىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى قېچىپ كەتتى. بىر - بىرىدىگە زىت بولغان بۇ ئۈچ خىل قىسىمنىڭ بىرسى بۇگۈن كەلسە، ئەتىسى يەنە بىرسى كېلىپ ئالمىشىپ تۇردى. بۇ ئەھۋال بىر قانچە قېتىم تەكرارلاندى. قاغىلىق بىر مەھەل بۇ ئۈچ خىل قىسىمنىڭ بىر - بىرىنى قوغلۇشۇپ ئوينايدىغان مەيدانىغا ئايلىنىپ قالدى. مەيلى قايسى تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرى كەلسۇن ياقۇپ ئامبال ئۇلارنى ئوخشاشلا كۇتىۋېلىپ، نىمە كېرەك بولسا شۇنى ھەل قىلىپ بېرەتتى. ئۇلار ياقۇپ ئامبالغا چېقىلمايتتى.

ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ خوتەن ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلىشى

1934- يىلى كۈزگە يېقىن، خوجا نىياز ھاجى بىلەن شىڭ شىسەي بىرلىشىپتۇ، خوتەن ۋىلايىتىنى ماجۇڭيىڭنىڭ 36 - شىسىغا بېرىپتۇ - دىگەن سوزلەر تارقالدى. شۇ چاغدا، قاغىلىق ناھىيىسى خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق ئىدى. ياقۇپ ئامبال يەنىلا ھاكىملىق قىلىۋاتاتتى. بىر كۈنى 36 - شىنىڭ ئاق ئاتلىق ئەسكەرلىرى قاغىلىققا كېلىپ چۈشتى. شۇ چاغدا 36 - شىنىڭ ھەر بىر لۇيى (بىرىگادا) بىر خىل ئات مىنەتتى، ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرى ئاق ئاتلىق، قارا ئاتلىق، بوز ئاتلىق، تورۇق ئاتلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئەسكەرلىرىنىڭ مۇتلەق زور كوپچىلىگى خۇيزۇلار، ناھايىتى ئاز ساندىكىلىرى خەنزۇ ۋە ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. ئۇ چاغدا ماجۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەن

بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ماخۇسەن مۇۋەققەت شىجاڭ (دىۋىزىيە كوماندىرى) بولغان ئىكەن. ماخۇسەننىڭ ئۇنۋانى جۇڭجاڭ (گېنېرال لېيتېنانت)، لۈيجاڭلىرى شاۋجياڭ (گېنېرال مايور) ئىدى. ئاق ئاتلىقلار قاغىلىقتا بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ، خوتەن ئىسلامچىلىرىدىن نۇرغۇن كىشىلەرنى (ئېيتىشلاردىن قارىغاندا بىر قانچە مىڭ ئادەمنى) ئۆلتۈرۈپ خوتەننى ئىشغال قىلغان. ماخۇسەن قاغىلىقتا ئۆزى ئېلىپ كەلگەن خۇيزۇلاردىن بىر تۈركۈم پارتىزان ئەترىتىنى قالدۇرۇپ ئۆزى خوتەنگە كەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا يەنە بىر لۈي ئاتلىق ئەسكەرنى قاغىلىقتا تۇرۇشقا ئىۋەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن قاغىلىقتىكى ئەبەيدۇللا ئەلەم چىڭفاڭ سىلىڭ (شەھەر مۇداپىئە قوماندانى) بولۇپ تەيىنلەندى. شۇنداق قىلىپ، قاغىلىقتا ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر دائىملىق تۇرىدىغان بولدى. بۇلار كۈن بويى مەشق قىلىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. ھېچقانداق ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشمايتتى. 36 - شى خەلققە بالايى - ئاپەت ئېلىپ كەلدى. بۇلارنىڭ يەيدىغان يېمەكلىك، كىيىدىغان كىيىم - كېچەك، ئات - ئۇلاقلىرىنىڭ يەم - خەشەكلىرىنى تەمىنلەش ۋەزىپىسى خەلق ئۈستىگە يۈكلەندى. ھەر كۈنى ئوتۇن، سامان، پېچان قاتارلىقلارنى دېخانلار ھەقسىز توشۇپ كېلەتتى. ھەر خىل ئالۋاڭ - ياساقلار خەلق بېشىغا چۈشەتتى. ئازاپ - ئوقۇبەت ئاستىدا قالغان دېخانلار يەر - زېمىن، باغ - ۋاران، ئۆي - ئىمارەتلىرىنى تاشلاپ، يەركەن، مەكىت ۋە پوسكام ناھىيىلىرىگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

چۈنكى يەركەن، مەكىت ناھىيىلىرىنى شىڭ شىسەي، خوجا نىياز ھاجىلار باشقۇراتتى. پوسكام بولسا بىتەرەپ ناھىيە ئىدى. بۇ جايلار ماخۇسەن باشقۇرغان خوتەن ۋىلايىتىگە قارىغاندا، بىر قەدەر ياخشى ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا باپكا، تومۇرچى. سەيپۇڭ قاتارلىق ھۈنەرۋەنلەرنى ھەربى قىسىمغا ئەكىرىۋېلىپ، ھەربى كارخانا قۇرۇپ، بۇلارنى يىپ ئىگىرتىش، ماتا توقۇتۇش، بوياش، ھەربى كىيىم تىكتۈرۈش، قېلىچ سوقتۇرۇش قاتارلىق ئىشلارغا سالدى، كارخانا ئەتراپىغا پوس قويۇپ، سىرتقا چىققىلى، بالا - چاقىلىرى بىلەن كۆرۈشكىلى قويمىدى، بۇلاردا دەم ئېلىش كۈنى يوق ئىدى. ئىش ھەققىمۇ بېرىلمەيتتى، بۇ ئەھۋال 1937 - يىلى 36 - شى تار - مار قىلىنغانغا قەدەر داۋام قىلدى.

مەكتەپ قۇرۇلىشى

1935 - يىلى 36 - شىنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن، قاغىلىقتا شەنلى مەكتەپ (ناھىيىلىك باشلانغۇچ مەكتەپ) قۇرۇلۇپ، 300 نەپەر ئوغۇل ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. مەكتەپ ئورنى يامۇلنىڭ دۇڭخۇاتاڭ (شەرقىي باغچىسىدا) دا بولدى. بۇ مەكتەپ دەسلەپكى قېتىم قۇرۇلغان يېڭى شەكىلدىكى مەكتەپ بولۇپ، خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە ئىككى خىل تىل - يېزىقتا ئوقۇتۇلاتتى. ئۇيغۇرچە دەرسلەر: ئانا تىلى (تىل - ئەدەبىيات)، دىن دەرس، تەبىئەت، ھېساپ، شېئىر قاتارلىقلار. ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساس قىلىنغان ئىدى.

خەنزۇچە گو يۈي (دۆلەت تىلى) دەرسى ئوقۇلاتتى. ئوقۇغۇچىلار بىردەك نەشىرەڭ كىيىم، پۇتىغا ئۆتۈك كىيەتتى. بىردىن قارا پوپكا تارقىتىپ بېرىلگەن ئىدى. 36 - شىنىڭ بۇيرۇغىغا ئاساسەن، بويى - قەددى، چىراي - شەكلى بىردەك، يېشى 13 - 15 ياشقىچە بولغان 40 نەپەر ئوقۇغۇچىنى تاللاپ ھىندىستانغا ئوقۇشقا ئەۋەتىشكە تەييارلىنىپ تۇرغاندا، نېمىشقىدۇ ھىندىستانغا مېڭىش توختاپ قالدى. بازار سىرتىدىكى مەشق مەيدانىغا گېمناستىكا ئويناش ئۈچۈن چىققاندا دومباق ۋە كاناي چېلىپ ماڭاتتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ تامىقى مەكتەپ تەرىپىدىن بېرىلەتتى.

شىڭ شىسەيگە قارشى قوزغىلاڭ

خوجا نىياز ھاجىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەربىي قىسىم قوماندانى مەھمۇت سىلىڭ ھىندىستانغا كەتكەندىن كېيىن، ئابدۇنىياز سىجاڭ دىگەن كىشى 36 - شى بىلەن بىرلىشىپ شىڭ شىسەيگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتەردى. بۇلار ھەش - پەش دىگۈچە قەشقەر كونا شەھەر، مارالبېشى قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، كۈچارغا بېرىپ، شىڭ شىسەي ئەسكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلدى. شۇ چاغدا قايسى جايدىندۇ ئەسىر ئېلىپ ئەكەلگەن 17 نەپەر دۇڭبېيلىق ئەسكەرنى مەشق مەيدانىغا ئېلىپ چىقىپ، ماخۇسەن تەيىنلىگەن خۇيزۇ ھاجى شەنجاڭ دىگەن ئادەم قولىغا قىلىچ ئېلىپ، بۇ ئەسىرلەرنى قاتار ئولتۇرغۇزۇپ «بىسمىللا- ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ بىر - بىرلەپ چېپىپ

ئولتۇردى. شۇ كۈنلەردە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەم تەلەپ قىلغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن كومىسسار نالىك باشچىلىقىدا رۇس ۋە قىرغىز ئەسكەرلەر، ئايروپىلان، تانكىلارنىڭ ياردىمى ئاستىدا جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرىپ، 36 - شى، ئابدۇنىيازلارنىڭ قوشۇنلىرىنى باستۇرۇشقا كىرىشتى.

22 ئادەمنىڭ ئۆلۈمى

سوۋېت قىسىملىرىنىڭ زەربە بېرىشى بىلەن 36 - شىنىڭ ئەسكەرلىرى يەركەن، مەكىت، قاغىلىق تەرەپلىرىگە قېچىپ كېلىپ توپلاشقان ئىدى. بىر بازار كۈنى ئىككى قاناتلىق سوۋېت ئايروپىلانى كېلىپ بومبا تاشلىدى. بىر بومبا سىۋەت بازىرىدىكى ئۆستەڭ بويىغا چۈشۈپ پارتلاپ، ئۆستەڭ بويىدا سىۋەت، تاش تۈز، تارشا گۈگۈت سېتىپ ئولتۇرغان بازارچىلاردىن ئەر - ئايال، قېرى - ياش بولۇپ 22 نەپەر ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئەتىسى يەنە بىر ئايروپىلان كېلىپ، نۇرغۇن تەشۋىق ۋاراقلىرىنى بازار ئۈستىگە چاچتى. بۇ تەشۋىق ۋاراقلىرى ئىككى خىل يېزىق ۋە ئىككى خىل مەزمۇندا ئىدى. بۇنىڭ بىرسى خەنزۇچە بولۇپ ئاساسىي مەزمۇنى 36 - شىنىڭ ئوفىتسېر ۋە ئەسكەرلىرىگە: سىلەرنى باندىت ماخۇسەن ئاتا - ئانا، خوتۇن - بالىلىرىڭلاردىن ئايرىپ، ئەسكەرلىككە تۇتۇۋالغان. سىلەر قورالنى تاشلاپ تەسلىم بولساڭلار ئۆز يۇرتۇڭلارغا ئاپىرىپ قويىمىز - دىگەن خىتاپنامە ئىدى. يەنە بىرسى بولسا، ئۇيغۇرچە يېزىلغان تەزىيە خېتى بولۇپ، مەزمۇنى:

بىزنىڭ لىۋتچىك نىشاننى خاتا مولچەرلەپ تاشلىغان بومبىسىدا 22 نەپەر بىگۇنا خەلق ئۆلۈپتۇ. بىز بۇلارنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرىدىن ھال سورايمىز. بومبىنى خاتا تاشلىغان ھېلىقى لىۋتچىكنى جازالىدۇق. دېگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. يەنە بىر قېتىم بىر ئايروپىلان كېلىپ، يامۇلنىڭ باغ ئىچىدىكى كولىگە بىر دانە، يار كوچىدىكى مەكتەپ ئىچىگە (بۇ مەكتەپتە ماخۇسەننىڭ ئەسكەرلىرى بار ئىدى.) بىر دانە بومبا تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ماخۇسەننىڭ ئەسكەرلىرى پاراكەندە بولۇشقا باشلىدى.

ماخۇسەن 36 - شىسىنىڭ تار - مار بولۇشى

1937 - يىلى كۈزدە، سوۋېت قوشۇنلىرى ۋە شىڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغان 36 - شىنىڭ ئەسكەرلىرى تەرەپ - تەرەپتىن قېچىپ كېلىپ، يەنە خوتەن تەرەپكە يول ئالدى. يول ئۈستىدىكى يېزا بايلىرى ۋە شەھەردىكى سودىگەرلەرنىڭ پۇل - ماللىرىنى بۇلاپ - تالىدى. بولۇپمۇ كېچىسى شەھەر بايلىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. ھەممە تەرەپتىن، ئەر - ئاياللارنىڭ چۇقانلىرى، دات - پەرياتلىرى ۋە پاك - پۇك قىلغان مىلتىق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. كۈندۈزى بولسا، قەشقەر تەرەپتىن 10 نەچچە ئايروپىلان چوڭ يولنى بويلاپ خوتەن تەرەپكە قاراپ ئۇچۇپ، خوتەن ۋە چەرچەن تەرەپكە قېچىپ كېتىۋاتقان 36 - شىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۈستىگە بومبا

تاشلاپ، پىلىموت ئېتىپ يەنە قايتىپ كېتەتتى. بۇ ئەھۋال بىر قانچە كۈن داۋام قىلدى. شۇ چاغدا ماخۇسەن ۋە ئۇنىڭ بەي ئىسىملىك سەنمۇجاڭى 20 گە قەدەر ئادەملىرىنى ئېلىپ ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى. ماخۇسەننىڭ ھەر قايسى قىسىملىرىدىن قاچماي قاغىلىقتا قېپقالغان ۋە شىڭشىسەينىڭ «قوراللىنى تاشلاپ تەسلىم بولساڭلار، ئۆز يۇرتۇڭلارغا ئاپىرىپ قويىمىز» دېگەن خىتاپ نامىسىگە ئىشەنگەن بىر مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر مىلتىق، قېلىچلىرىنى ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىغا تاشلاپ كوچىلاردا ساراسىمە بولۇپ يۈرۈشەتتى. بىردىنلا شىڭشىسەينىڭ ئەسكەرلىرى كەپتۇ — دېگەن سۆز تارقالدى. قوماندان نالىك باشچىلىقىدىكى ئورۇس ئەسكەرلەر، بىر پولك قىرغىز ئەسكەرلەر (پولك كوماندىرى مەۋلانوۋ دېگەن كىشى ئىدى) 12 دانە تانكا ۋە سەي تۇەنجاڭ باشچىلىقىدىكى بىر پولك دۇڭبېيلىك ئەسكەر كېلىپ خوتەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. قوماندان نالىك ئەبەيدۇللا چىڭفاڭ سىلىڭنىڭ ھويلىسىغا چۈشۈپ، بىر قىسىم ئورۇس ئەسكەرلەر بىلەن قاغىلىقتا قالدى. رۇس ئەسكەرلىرى ھېلىقى قاغىلىقتا قوراللىرىنى تاشلاپ كوچىلاردا يۈرگەن ماخۇسەننىڭ بىر مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەرلىرىنى بىر كېچىدە يىغىپ كېلىپ زىغىرلىق يار دېگەن قۇملۇقتا ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ماخۇسەن باشچىلىقىدىكى 36 - شى پۈتۈنلەي يوقىتىلىپ، شىڭشىسەي ھاكىمىيىتى رەسمىي تىكلەندى.

قەشقەر ھېيتكار جامەسىنىڭ ئوتمۇشى ۋە ھازىرى

جۇنەيد بەكرى

قەشقەر — ئۇزۇن تارىخقا ئىگە مەشھۇر قەدىمىي شەھەر. ئۇ، ئەينى تارىخىي دەۋرلەردە، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ سودا، مەدەنىيەت، دىنىي مەركىزى بولۇپلا قالماي، بەلكى مەلۇم دەۋرلەردە سىياسىي مەركىزىمۇ بولۇپ كەلگەن. تارىختا «خاقانىيە» دەپ ئاتالغان ۋە 3 ئەسىر ھوكۇم سۈرگەن مەشھۇر قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولغان. ئۇ، ئۇزۇن تارىخىي ۋە مىللىي ئەنئەنىلىرى بىلەن جامائەتچىلىكنىڭ دىققەت - نەزىرىنى جەلپ قىلىپ كەلدى.

بۇ يەردە، ئۇزۇن تارىختىن بۇيان، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ياشاپ، بىزگە يىقىلماس پىرامىدا، ئىسىل خىسلەتلىك نامايانىدىلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. ئەنە شۇلاردىن بىرى — ھېيتكار جامەسىدۇر.

قەشقەرگە كەلگەن كىشىلەر ھېيتكار جامەسى بىلەن «ئاپپاق خوجا مازىرى» قاتارلىق تارىخىي يادىكارلىقلارنى زىيارەت قىلىشقا قىزىقىدۇ.

ھېيتكار جامەسى — قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىن

جەنۇپقا سوزۇلغان ئەڭ ئاۋات كوچىلىرىنىڭ بىرسى بولغان ئازات كوچىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان؛ بۇ كوچىنىڭ غەربىدە ھېيتكار مەيدانى بار، جامەنىڭ دەرۋازىسى مەيدانغا قاراقلىق، مەيدان يۇمۇلاق شەكىللىك گۈللۈك بولۇپ، رەڭگا - رەڭ گۈللەر ئېچىلغان. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئىتتىپاقلىقىنى كورسىتىدىغان خاتىرە مۇنارىسى مەغرۇر قەد كوتىرىپ تۇرىدۇ، بۇ، 1956 - يىلى ياسالغان. مەيداننىڭ ئەتراپى تۇرلۇك ماگىزىن، يىمەكلىكلەر دۇكانلىرى بىلەن توشقان. مال ساتقۇچىلارنىڭ ئوز مىۋىلىرى، تاماقلىرى، دوغ - جۇلاپلىرىنى ماختاپ ۋاقىراشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇنئالغۇلىرىدىن چىققان سادالار — مانا بۇ ھەر خىل ئاۋازلار مەيداننى قاپلايدۇ. يەنە شۇنىڭدەك، بۇ يەردە بېشىغا تور رومال ئارتىپ، قوللىرىدا دوپپا، روباچكا قاتارلىقلارنى تۇتۇۋالغان مەستۇرە ئاياللارنىڭ تاقەتسىزلىك بىلەن خېرىدار چاقىرىشلىرى — مانا بۇ كونا ھاياتنىڭ ساقىت نەمۇنىلىرىمۇ كوزگە چېلىقىدۇ.

ھېيتكار جامەسى — يوقلۇقتىن بار بولۇش، كىچىكلىكتىن چوڭىيىش، ئاددىلىقتىن مۇرەككەپلىشىش ۋە تەدرىجى تەرەققىي قىلىپ كامالەتكە يېتىشتىن ئىبارەت ئومۇمىي شەيئىلەرگە ئورتاق بولغان تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى بېسىپ ئوتكەن.

ھېيتكار جامەسى ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە. ئەڭ كام دىگەندە 556 يىلغا يېتىپ بارىدۇ. ئۇنىڭدىن بۇرۇن بۇ جاي بىر ساسلىق، قومۇشلۇق، توغراقلىق جاڭگاللىدىن

ئىبارەت بولغان. شۇنىڭدەك بۇ جايدا ئوردا خادىملىرىنىڭ قەۋرىستانلىقىمۇ بار ئىدى. ھىجرىيىنىڭ 96 - يىلى (مىلادى 714 - يىلى) ئەمىر قۇتەيبە قوماندىسى ئاستىدا، پەرغانە ئارقىلىق شىنجاڭغا كەلگەن دىن تارقاتقۇچى ئەرەپلەر ۋە 11 - ئەسىردىكى «ئارسلانىيە» لەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن كىشىلەردىن ئەينى زاماندا ۋاپات بولغانلىرىمۇ ئەشۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپ، مازار شەكلىنى ئالغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي تەدرىجى يوسۇندا كىشىلەر ھۆرمەتلەيدىغان ئورۇنغا ئايلانغان. بۇنىڭدىن تەخمىنەن 500 يىللار بۇرۇن ئۆتكەن قەشقەر ھاكىمى سانىز مىرزىمۇ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن ھىجرىيىنىڭ 846 - يىلى (مىلادى 1442 - يىلى) غا كەلگەندە، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بۇ يەرگە بىر كىچىك مەسچىت سالدۇرغان. ئۇ، ھازىرقى ھېيتكار جامەسىنىڭ ئالدىنقى گەۋدىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئۆتۈپ، 16 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، چاغىتاي ئەۋلادلىرىدىن يەكەن پادىشاسى سەئىدە خاننىڭ ئىنىسى سۇلتان مىرزا ئەزىز ۋەلى ۋاپات بولۇپ، ئۇمۇ مۇشۇ قەۋرىستانلىققا دەپنە قىلىنغان. ئۇ چاغدا، بۇ يەرنى «پاقالچەك مازار» دەپ ئاتايتتى. ھىجرىيە 944 - يىلى (مىلادى 1537 - يىلى) قەشقەر ھوكۇمرانى ئوبۇلھادى مىرزا ئابابەكرى ئوغلى ئوز تاغىسى بۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانلىقتىن، بىر ياخشى ئىش قىلىشقا نىيەت باغلاپ، تاغىسىنىڭ مازىرىنىڭ شەرىپى ئۈچۈن ھېلىقى مەسچىتنى كېڭەيتىپ، 5 ۋاق ناماز ئوقۇ-

لىدىغان مەھەللىۋى مەسچىتتىن، جۈمە نامىزى ئوقۇلىدىغان «جامە» گە ئۆزگەرتكەن.

راۋايەتلەرگە قارىغاندا، ھىجرىيە 1213 - يىلى (مىلادى 1798 - يىلى) گۈلرەنا ئىسىملىك بىر ئايال پاكىستانغا كېتىۋېتىپ، قەشقەرگە كەلگەندە، كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كېتىپ، نۇرغۇن پۇل - دۇنياسى قالغان ئىكەن. كىشىلەر بۇ ئايالنىڭ يولدا راسخوت قىلىدىغان پۇلىغا بىر مەسچىت سالدۇرۇپ، ئۇنىڭغا «ھېيتكار» دەپ نام بەرگەنمىش. ئۇ چاغدىكى ھېيتكارنىڭ كۆلىمى - دائىرىسى كىچىك بولۇپ، ئەتراپى قەۋرىستانلىق ئىكەن.

ھىجرىيە 1201 - يىلى (مىلادى 1786 - يىلى) قەشقەر يېڭىشەر ناھىيىسىگە تەۋە خانئېرىق رايونىنىڭ چارقىلىق يېزىسىدىن زۇلپىيارى بۇۋى ئىسىملىك بىر ئايال يىپ ئىگىرىپ سېتىپ، پۇل توپلاپ، ھەج قىلىش نىيىتى بىلەن پامىردىن ئۆتۈپ پىرسىيىگە بارغاندا، پىرسىيىدە سوقۇش بولۇپ كېتىپ، يولدىن ئۆتەلمەي، قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، ھەرەمگە ئاتىغان پۇلى ھېساۋىغا ھېيتكار جامەسىنى كېڭەيتىپ ياساپ چىققان. شۇنىڭدەك، شەھەر ئەتراپىدىكى پاختەكلە يېزىسىدىن 40 پاتمانلىق (بىر پاتمان 15 موغا تەڭ) تېرىلغۇ يەر سېتىۋېلىپ، مۇشۇ جامە ئۈچۈن ۋەخپە قىلىپ بەرگەن.

19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قەشقەرگە ھاكىم بولغان تۇرپانلىق ئىسكەندەر ۋاڭ (قەشقەر قاتناش ئالدىدا قەۋرىسى بار) ھىجرىيە 1224 - يىلى (مىلادى 1809 - يىلى) ئۆز ئاخىرەتلىكى ئۈچۈن گۈمبەز ياسىتىش بىلەن

بىللە، ھېيتكار جامەسىنىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك رېمونت قىلدۇرغان، ئىچىگە كول كولىتىپ، ئېرىق چاپتۇرۇپ، ئۇنىڭغا سەمەندىن بىر ئېرىق سۇ ئەكىرگەن ۋە نۇرغۇن جىرىم تىكىپ جامەنى گۈزەللەشتۈرگەن.

ھىجرىيە 1235 - يىلى (مىلادى 1819 - يىلى) قەشقەردە بىر قېتىم قاتتىق يامغۇر يېغىپ، ھېيتكار جامەسىنىڭ تورۇسلىرىنى ئېغىر دەرىجىدە زەخىملەندۈرگەن. ئۇ چاغدا، قەشقەرلىق ئەبرىشىمكار نىيىدىر خوجا دىگەن كىشى تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم ئومۇمىيوزلۈك رېمونت قىلدۇرۇلغان.

ئاردىن 20 يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنى ھىجرىيە 1255 - يىلى (مىلادى 1839 - يىلى) قەشقەر ھۆكۈمرانى زوھۇرىدىن ھاكىم بەگ قەشقەر شەھىرىنى كېڭەيتىپ تەمىر قىلىش بىلەن بىللە، تاشقارقى شەھەرگىمۇ سېپىل سوقتۇرۇپ، 400 يىلدىن بۇيان شەھەرنىڭ سىرتىدا بولۇپ كەلگەن مەھەللە بىلەن جامەنى شەھەرنىڭ ئىچىگە كىرگۈزگەن ۋە مۇناسىپ ھالدا كوركەملەشتۈرۈپ، قايتا رېمونت قىلدۇرغان.

زوھۇرىدىن ھاكىم تۈرپانلىق كىشى بولۇپ، بۇ چوڭ قۇرۇلۇشقا شەخسەن ئۆزى رەھبەرلىك قىلغان ۋە قاتناشقان، شۇنىڭدەك ئۇ 20 يىل ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىپ، ئۇزۇن مۇساپىلىق ئۆستەڭلەرنى چاپتۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىنى يۈكسەلدۈرگەن. ئىلىم - مەرىپەت، پەن - مەدىنىيەت ئىشلىرىنى يولغا قويغان. شۇنىڭدەك، يەنە قەشقەر خەلقىگە پايدىلىق نۇرغۇن

ئىشلارنى قىلغان. بۇ ھەقتە شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر شائىرى ۋە ئاتاغلىق مۇتەپەككۇر ئابدۇرېھىم نىزارى ئۆز شېئىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

كى بىرمىڭ ئىككى يۈز ئەللىك بەش تارىخى پەيغەمبەر ①
بىنا قىلدۇردى شەھەرنى شاھ زوھۇرىدىن بەلەن ئەختەر ②
رىئايە ③ خىلىنىڭ ھالىغا رەھمە ئەيلەپ ھاۋادىسىدىن ④
قىلىپ قەلئە ⑤ نى مەھكەم كى گوياسەددى ئىسكەندەر.

يۇقۇرقى شېئىر زوھۇرىدىن ھاكىم بەگنىڭ شەھەر ۋە ھېيتكارنى كېڭەيتىش يولىدا يۈكسەك ئورۇن تۇتقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

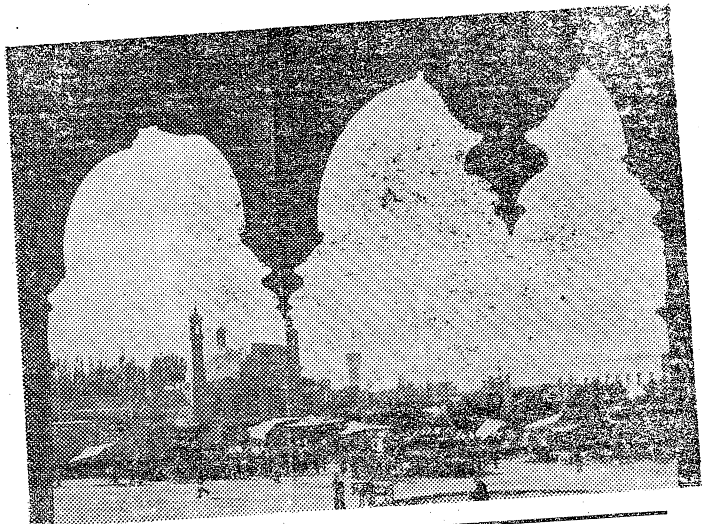

① ھىجرىيە ② ئۇستۇن يۇلتۇزلۇق ③ پۇقرالار
④ ھاۋادىس - ھادىسىلەر ⑤ قەلئە - سېپىل

19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى ياقۇپبەك (بەدەۋلەت)
ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ، 1865 - يىلىدىن 1877 - يىلىغا
قەدەر 12 يىل ھوكۇم سۈردى. بۇ جەرياندا ئۇ، جەنۇبى
شىنجاڭدا، جۈملىدىن ئەينى زاماندىكى پايتەخت قەشقەردە
كوپلىگەن مەچىت، مەدرىسە، مازار ۋەلەڭگەر (چۈشكۈن-
خانا) لارنى بەرپا قىلدۇردى. ھىجرىيە 1290 - يىلى
(مىلادى 1873 - يىلى) ئۆزىنىڭ يېقىن مەنسەپدارلىرى-
دىن ئالداش دادىخانى مەسئۇل قىلىپ، ھېيتكار جامەسىنى
كېڭەيتىپ قايتا تەمىر قىلدۇردى. بۇ چاغدا، غەرپ تەرىپى
مەچىت، شەرق تەرىپى مەدرىسە قىلىنىپ، ئىككى قىسمىغا
ئايرىپ ياسالدى. مەدرىسە قىسمىنىڭ شىمال، شەرق
ۋە جەنۇپ تەرەپلىرىگە 24 ئېغىزدىن 72 ئېغىزلىق ھوجرا
بىنا قىلىندى. بۇنىڭدا 400 دىن ئارتۇق تالىپ يېتىپ،
قوپۇپ دەرس ئالاتتى. شەرقى شىمال بۇرجىگىگە 100 دىن
ئارتۇق كىشى بىر ۋاقىت ئىچىدە بىمالال يۇيۇنالايدى-
غان ھاممام (مۇنچا) 400 كىشىلىك گولەخ، 40 كىشىلىك
ھاجەتخانە ياسالدى. 4 جايغا كول قازدۇرۇلۇپ ئەتراپىغا
دەرەخ تىكىپ ئورمان بىنا قىلدۇردى. ھېيتكار جامەسى-
نىڭ مۇنار، گۈمبەز، پەشتاق، دەرۋازا قاتارلىق قۇرۇلۇش-
لارنىمۇ ياساتتى. شۇنىڭ بىلەن ھېيتكار جامەسىنىڭ
ھازىرقى قىياپىتى شەكىللەنگەن.

بۇ جامە رېمونت قىلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ياقۇپ-
بەك ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلدى. « تارىخ ئەمنىيە » دە كور-
ستىلىشىچە،ياقۇپبەك ھاكىمىيىتى ھىجرى 1294 - يىلى
10 - زۇلھەججە يەنى دەل ھېيت قۇربان كۈنى (مىلادى

1877 - يىلى 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى) يىقىلغان. ئۇنىڭ
ئورنىغا مانجۇلار ھاكىمىيىتى تىكلەنگەن. بۇ ھاكىمىيەتكە
ۋاكالىتەن زوزۇڭتاڭ لىجۇيا دىگەننى بەلگىلەپ، قەشقەر-
نىڭ ھەربى - مەمۇرى ھوقۇقىنى تۇتقازغان، لىجۇيا بۇ
جامەنى ياقۇپبەگدىن ئۇلجا قىلىپ ئوتكۇزۇۋالغان مۇلۇك
قاتارىدا ھىساپلاپ، بىر مەزگىل قۇلۇپ سېلىپ قويغان.
كېيىن خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچلۈك بېسىمى ئاستىدا خەلق-
قە قايتۇرۇپ بەرگەن.

يىللارنىڭ ئوتىشى بىلەن پەرۋىرىش ۋە باشقۇرۇش-
نىڭ يېتەرسىزلىگىدىن كونىراش، بۇزۇلۇش،
توكۇلۇش، دەرەخلەر قېرىپ قۇرۇپ كېتىش، كوللەر گومۇ-
رۇلۇپ،ئىگىز - پەس بولۇش، سۇلىرى بۇلغۇنۇپ كېتىش
قاتارلىق ئەھۋاللار كورۇلۇشكە باشلىغان.

ھىجرىيە 1320 - يىلى (مىلادى 1902 - يىلى) قەش-
قەردە ئېغىر يەر تەۋرەپ، خەلقنىڭ مال - مۈلكى زور
زىيانغا ئۇچرىغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھېيتكار جامە-
سىنىڭ تاشقارقى مەچىت قىسمىغا ئېغىر دەرىجىدە زىيان
يېتىپ، بەزى يەرلىرى ئورۇلۇپ كەتكەن. بەزى يەرلىرى
زەخىملەنگەن، ئىككى مۇنارنىڭ باش تەرىپى ئۇچۇپ
كەتكەن، سول تەرەپتىكى مۇنارە زەخىملەنگەن. جامەنىڭ
ئوڭ تەرىپىدىكى ئايۋاننىڭ بىر قىسمى يىقىلغان، پى-
شايۋان بىلەن سول تەرەپتىكى ئايۋان شىكەستلەنگەن.
بۇ تەرەپتىكى مۇنارىدىمۇ دەز كېتىپ، خەۋپلىك ھالەتكە
چۈشۈپ قالغان ئىدى.

ھىجرىيە 1322 - يىلى (مىلادى 1904 - يىلى)ئەينى

زامانىدىكى قەشقەر بايلىرىدىن «ئاخۇنبايىپلار» دەپ ئاتال-
غان تۇردى باي ھاجىم بىلەن كېرىم بايۋەچچە — بۇ ئىك-
كى ئاكا — ئۇكا تەرىپىدىن رېمونت قىلىنىپ، ئەسلىگە
كەلتۈرۈلگەن. ئۇلار، ئاتۇشلۇق دولەت ئاخۇن ئىسىملىك
ئۇستىنى خوتەندىن ئەكەلدۈرۈپ رېمونت قىلدۇرغان. بۇ
ئۇستا مۇنارنىڭ ئۇستىنى يۇگىمە قىلىپ ئۇڭلاپ، ھازىرقى
شەكىلگە كىرگۈزگەن.

ھىجرىيە 1352 — يىلى (مىلادى 1933 — يىلى) شىڭ-
شىسەي دەۋرىدە، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم مائارىپ مۇدىر-
لىك سالاھىيىتى بىلەن جامەنى بىر قۇر رېمونت قىلدۇر-
غان.

ھىجرىيە 1354 — يىلى (مىلادى 1935 — يىلى)
قەشقەردە تۇرغۇچى گېنېرال مەخمۇت موھىتى تەرىپىدىن
بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان. جامە ئىچىدىكى قېرى، ئې-
گىز — پەس ئۆسكەن دەرەخلەر چىقىرىپ تاشلىنىپ،
رەتلىك دەرەخلەر قويۇلغان، سېسىق كۆللەر تىندۇرۇلۇپ،
يېڭى كۆللەر قېزىلغان، ئەتراپىغا (سالاسۇن رېشاتكا) بې-
كىتىلگەن.

ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا «ئىسلاھى مادارىس ۋە
مەساجىدى ھەيئىتى» (مەدرىس ۋەمىچىتلەرنى ئىسلاھقىلىش
ھەيئىتى) دىگەن ئاممىۋى تەشكىلات تەرىپىدىن ئومۇمى-
يۈزلۈك رېمونت قىلىنغان. بۇ جامەنىڭ ئەسلىدە بىرلا
دەرۋازىسى بولۇپ، ھېيت ۋە جۈمە كۈنلىرى تىقىمچىلىق
يۈز بېرىپ قىيىنچىلىق تۇغۇلاتتى. بۇ ھەيئەت جامەنىڭ
شىمال ۋە جەنۇپ تەرىپىگە ئىككى يان دەرۋازا ئېچىپ،

كىرىش — چىقىشنى راۋانلاشتۇرۇش بىلەن بۇ قىيىنچىلىق
ھەل قىلىندى. شۇنىڭدەك جامەنىڭ تام — تورۇسلىرىنى
ئاقارتىپ ۋە سىرلاپ، جامەنىڭ ھوسنىگە ھوسۇن قوشتى.

ھىجرىيە 1355 — يىلى (مىلادى 1936 — يىلى)
ئېلىپ بېرىلغان شەھەر كوچىلىرىنى كېڭەيتىش ھەركى-
تىدە جامەنىڭ قىياپىتىدە خېلى ئۆزگۈرۈش بولۇپ، يەنە
بىر قېتىم ئىسلاھ قىلىندى. بۇ ئىسلاھدا جامەنىڭ شەرق
تېمى ئېلىپ تاشلاندى. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كىچىك مې-
چىت، ھاممام، 24 ئېغىزلىق ھوجرا، جامەنىڭ شىمالىدىكى
يۈزدىن ئارتۇق دۇكان قاتارلىقلار چېقىپ تاشلىنىپ، يولغا
قوشۇلۇپ كەتكەن، شەرقتىكى تامنىڭ ئورنىغا سالاسۇن
ئورنىتىلىپ، جامەنىڭ ئىچكى مەنزىرىسى سىرتتىن كۆ-
رۈنىدىغان ھالەت شەكىللەنگەن. بۇ تەرەپتىن ھەم ئىككى
ئىشىك ئېچىلغان. بۇ قېتىمقى ئىسلاھاتتا ھېيتكار جامە-
سى ئەتراپىدا خېلى زور ئۆزگىرىش بولۇپ، ئىككى چوڭ
مېچىت، 7 سودا سارىيى، 6 چوڭ بازار ئورنى، بىر ھام-
مام، بىر بۇتخانە، يۈزلىگەن دۇكان ۋە ئۆيلەر چېقىپ
تاشلىنىپ، بۇلارنىڭ ئورنىدا بىر مەيدان بارلىققا كەل-
گەن. 1948 — يىلى جەنۇبىي يولنى كېڭەيتىش مۇنا-
سىۋىتى بىلەن، جامەنىڭ جەنۇبىدا قەپ قالغان
40 دۇكانمۇ يولغا كىرىپ كەتكەن.

ئومۇمەن ئالغاندا، بۇ جامە ياسالغاندىن تارتىپ تا
1949 — يىلى دولىتىمىز قۇرۇلغانغا قەدەر ئەنە شۇنداق
جەريانلارنى باشتىن كەچۈرگەن.

پەقەت ئازاتلىقتىن كېيىنلا، ھېيتكار جامەسىنىڭ

يېڭى باھارى باشلاندى. بىر قانچە قېتىم چوڭ-كىچىك رېمونت قىلىندى. 1955-يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلۇش تەنتەنىسى مۇناسىۋىتى بىلەن ھۆكۈمەت ھېساۋىدا، 10 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق پۇل ئاجرىتىلىپ، چوڭ رېمونت قىلىنىپ، سىرلىنىپ، ئاقارتىلىپ گۈزەللەشتۈرۈلگەن. 1981-يىلى سۇ ئېتىلىپ چىقىدىغان بىر كول ياسىتىلغان. بۇنىڭدىن ئومۇمى مۇسۇلمانلار، بولۇپمۇ دىنىي زاتلار چەكسىز خۇرسەنلىك ھېس قىلىشقان، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىدىن مىننەتدار بولغان.

ئەمما، «تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن» 10 يىل مەزگىلىدە، بۇ جامەنىڭمۇ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراشتىن خالى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە. «ئىسيانچىلار» تەرىپىدىن جامەدىكى مېھراپ كويدۇرۇپ تاشلانغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە پەشتاق ۋە مۇنارىنى بۇزماقچى بولۇشۇپ تىراكتور ئېلىپ كەلگەندە، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار تەرىپىدىن توساپ قېلىنغاچقا، ئۇلار مەقسەتلىرىگە يېتەلمىگەن. 1966-يىلى 9-ئايدىن 67-يىل 5-ئايغا قەدەر بولغان 7 ئاي ۋاقىت بۇ جاي تاقاپ قويۇلغان، كېيىن مۇسۇلمانلارنىڭ تەلىۋى بويىچە ئېچىپ بېرىلگەن.

پەقەت پارتىيە 3-ئومۇمىيغىنىدىن كېيىن، ھەممە قالايمىقانچىلىقلار ئوڭشالدى، پارتىيىنىڭ مىللى سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇر چېچىشىغا ئەگىشىپ، دىنىي سىياسەتمۇ ئەمەلىي ئىجرا قىلىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقى نۇرغۇن جامە-مەسچىتلەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. دىنىي زاتلارمۇ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ تۇرمۇشتا كاپالەتكە

ئىگە قىلىندى، توغرا دىنىي پائالىيەتلەر قانۇنىي رەۋىشتە قوغدىلىدىغان بولدى. بەزى ئايرىم جامەلەر نۆۋەتتىلىك ھالدا رېمونت قىلدۇرۇلدى. جۈملىدىن ھېيتكار جامەسىمۇ 1980-ۋە 1981-يىلى ئېلىپ بېرىلغان كەڭ كۆلەملىك رېمونت نەتىجىسىدە، ھازىرقى كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىك قىياپەتكە كەلتۈرۈلدى. بىز، ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن بىر گۇرۇپپا ئادەم بۇ يىل روزى ھېيت مەزگىلىدە، بۇ ئۇلۇغ جاينى زىيارەت قىلدۇق ۋە بۇ جاي ھەققىدە قەشقەردىكى دىنىي زاتلار ۋە زىيالىلار بىلەن سۆھبەت يىغىنى ئاچتۇق ھەم ئايرىم سۆھبەت يۈرگۈزدۇق. ئۇلار بىزنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. شۇنىڭدەك ھېيتكار جامەسىنىڭ ھازىرقى ئەمەلىي ھالىتىنى تەپسىلى كۆزدىن كەچۈردۇق. ھېيتكار ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئۇيغۇر بىناكارلىق-قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى تەرىپىدىن ياسىلىشىنىڭ پۇختىلىقى، ئەلا سۈپەتلىك ماتېرىياللاردىن قۇرۇلغانلىقى ۋە بىر نەچچە قېتىم رېمونت قىلىنىپ، كامالەتكە يەتكەنلىكتىن ھازىرمۇ ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ كەلمەكتە.

سىز مەيداندىن قارىغىنىڭىزدا، ئالدى بىلەن ھەيۋەتلىك جامە دەرۋازىسىغا ۋە ئۇنىڭ ئىككى قاسنىقىغا جايلاشقان 18 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئىككى مۇنار، پەشتاق ۋە گۈمبەزگە كۆزىڭىز چۈشىدۇ. چوڭ دەرۋازا 4.7 مېتىر ئېگىزلىكتە بولۇپ، يېشىل سىرلانغان ۋە نەقىشلەر ئويۇلغان، دەرۋازىنىڭ ئۈستىدىكى تاختايغا چىرايلىق

نەقىشلەر ۋە ئەرەپچە قۇرئان ئايەتلىرى ئويۇلغان. ئىككى مۇنار پىششىق خىشتىن خۇددى زامانىۋى ئالى ئىمارەتلەرنىڭ سۇ مۇنارلىرىغا ئوخشاش سىپتە ياسالغان بولۇپ، ئۇچىغا ئىسلامىيەت سەمۋولى — مېتالدىن ئىشلەنگەن يېرىم ئاي بېكىتىلگەن. پەشتاقنىڭ ئېگىزلىگى 12 مېتىر بولۇپ، پىششىق خىشتىن قوپۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئارقىسىغا چوڭ گۈمبەز ۋە گۈمبەز ئۈستىگە كىچىك مۇنار سېلىنغان، ئۇنىڭ ئۈستىگىمۇ تۇشتىن ئىشلەنگەن يېرىم ئاي ئورنىتىلغان. يىراقتىن قارىغاندا، بۇ ناھايىتى ھەيۋەتلىك كورۈنۈپ تۇرىدۇ. دەرۋازىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە يانداپ بىر مۇنچە دۇكان سېلىنىپ، ئۇنىڭ ئۈستى رىشاتكا بىلەن چىرايلىق زىننەتلەنگەن. دەرۋازىدىن دەھلىزگە كىرىسىز. دەھلىزنىڭ ئۇدۇل تېمىغا مېھراپ شەكلىدە نەقىشلەنگەن تومۇر روجەك بېكىتىلگەن. جامە سەيناسىغا كىرمەي تۇرۇپمۇ ئىچكى مەنزىرىنى كورگىلى بولىدۇ. دەھلىزنىڭ ئىككى يان تەرەپىگە يوغان ئەگىم ئىشىك چىقىرىلغان. ئىشىكتىن كىرگەندىن كېيىنلا جامە سەيناسىدىكى دەل - دەرەخ، كول، سالاسۇنلار ۋە ئومۇمى جامەنىڭ گۈزەل - ھەيۋەتلىك كورۈنىشى كوز ئالدىڭىزدا نامايان بولىدۇ. جامەنىڭ ئۇزۇنى (شىمالدىن-جەنۇپقا) 140 مېتىر، كەڭلىگى (غەرپتىن شەرققە) 120 مېتىر كېلىدۇ. ئومۇمى يەر مەيدانى 16800 كۋادىرات مېتىر بولۇپ، مو ھېساۋىغا سۇندۇرغاندا 25·22 موغا توغرا كېلىدۇ، بۇ، ھەجمى جەھەتتىن شىنجاڭ بويىچە بىردىن-بىر چوڭ جامە بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

جامە سەيناسىدىكى دەرەخلەر ئارىسىدىن كوك سىر-

لانغان تومۇر رىشاتكا بىلەن ئىھاتە قىلىنغان كولنىڭ سۈپ - سۈزۈك سۈيى خۇددى ئەينەكتەك جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ. سۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا خۇددى ياشناپ تۇرغان بىر خىل گۈلنىڭ مودېلى ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن فونتانلىنىپ ئېتىلىپ چىققان سۇ ئۈنچە - مارجان چاچرىتىپ، يەنە كولگە قۇيۇلۇپ، ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلىدۇ.

ھېيتكار جامەسىنىڭ سەيناسىدا بەرپا قىلىنغان تېرەك، رىدە، سوگەت، ئاكاتسىيە، ئۈژمە، قارائورۇك، ئورۇك، قارىغاي، ئۈخۈمەك، جىگدە، تال ئۈزۈم، ئەنجۈر قاتارلىق ھەر خىل مىۋىلىك ۋە مىۋىسىز دەرەخلەر، تۇرلۇك گۈللەر سەينانى ياپ - يېشىل باغ ئۈستىگە كىرگۈزۈپ، جامەنىڭ ھوسنىگە - ھوسىن قوشۇپ تۇرىدۇ. سەينانىڭ ئوتتۇرىسىغا مەخسۇس ئىشلەنگەن، پىششىق خىش ياتقۇزۇلغان چاپىراس يول ياسىلىپ، يولنىڭ ئىككى قاسنىغى سۇۋادان تېرەك ۋە سىدە بىلەن ئورالغان. سەينانىڭ جامە تەرىپىگە يېقىن كېلىدىغان ئىككى ياقىغا ئىككى راۋاق سېلىنغان. مىچىت بىلەن سەينا سالاسۇن بىلەن ئايرىلغان. جامەگە كىرىدىغان ئېغىزلارغا ئالاھىدە پەلەمپەيلەر ياسالغان بولۇپ، پەلەمپەيلەر ئارقىلىق جامەگە كىرىدۇ.

پۈتۈن جامە — مىچىت ۋە مەدرىسە دەپ ئىككى قىسىمغا بولىنىدۇ. بۇنى ھېلىقى سالاسۇن ئايرىپ تۇرىدۇ. مىچىت قىسمى يەنە «ئىچكەركى مىچىت» «تاشقارقى مىچىت» ۋە ئايۋان دەپ 3 قىسىمغا بولىنىدۇ. ئىچكەركى مىچىتنىڭ ئۇزۇنلىغى 36·5 مېتىر، كەڭلىگى 10·5 مېتىر بولۇپ، پۈتۈن مەيدانى 456 كۋادىرات مېتىر. بۇنىڭغا تاشقارقى

مەسچىت، ئايۋانلار قوشۇلۇپ بىنتون ئۈستى يېپىق قىسمى 2600 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بىرلا ۋاقىتتا 4200 كىشى ناماز ئوقۇيالايدۇ. ئىچكى ۋە تاشقى مەسچىتنىڭ ئۇدۇل تېمىغا مېھراپ ئويۇلغان، ئىچكەركى مەسچىت مېھرابىنىڭ ئوڭ يېنىغا دىر شىرە ئۈستىگە ئۈنئالغۇ ۋە ئاۋاز كېڭەيتىش ئەسلىھەلىرى قويۇلغان. مۇشۇ يەردە تۇرۇپ ئوقۇلغان نامازنىڭ ھەقىقى ئەھۋالى جامە دەرۋازىسىدىكى مۇنارنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورنىتىلغان لابادىن ئەتراپقا ئوچۇق ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. ئازان ئېيتقاندا، پەشتاققا چىقماي، پەستە تۇرۇپ ئېيتىسىمۇ ئوخشاشلا ئاڭلىنىدۇ. مەسچىتنىڭ ئىچى ۋە تېشىغا زامانىۋى يورۇتۇش ئەسلىھەلىرى ئورنىتىلغان.

جامەنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلمىسى ئۇيغۇر بىناكارلىقىنىڭ يۈكسەك سەنئىتى بىلەن ئىنتايىن پۇختا ۋە ھەشەمەتلىك قىلىپ ئىشلەنگەن، جامەنىڭ 2600 كۋادرات مېتىرلىق تورۇسى پۇختا ھىساپلاش نەتىجىسىدە، بىر - بىرىگە چېپىسلاشتۇرۇلغان خۇددى شاخمەت تاختىسىدەك توغرا تۆت بۇلۇڭلۇق گېئومېتىرىك شەكىلدە بولۇپ، 100 ئاراشقا بولۇنگەن، بۇنىڭدىن 9 ئاراشقا مىللىي ئۇسلۇپتىكى چىرايلىق گۈل-نەقىشلەر سىزىلغان. پۈتۈن تورۇسنى 158 تۈۋرۈك كوتۇرۇپ تۇرىدۇ. بۇ تۈۋرۈكلەرگە ئۇيغۇر نەققاشلىرى كوپتۈرمە شەكىللىك گۈل نۇسخىلىرىنى چىقىرىپ، چىرايلىق نەقىشلەپ كوك سىر بىلەن سىرلىغان، جامەنىڭ تاملىرىغىمۇ نەقىشلەنگەن مېھراپ شەكىللىك ئويۇقلار ياسالغان. مانا بۇ گۈزەل مەنزىرە — بۇنى ئىشلىگەن

ئۇيغۇر دىلگاھ ۋە ئارخىتېكتورلىرىنىڭ نەقەدەر يۈكسەك ماھارەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

بۇ گۈزەل قۇرۇلۇش كوپتىن بۇيان قەشقەر شەھىرىنىڭ بىر گۈزەل زىننىتى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھەر يىلى كېلىدىغان ئىككى ھېيت كۈنلىرىدە خەلقنىڭ ئويناپ ياپرايدىغان، كۆڭۈل ئاچىدىغان بىردىن - بىر سورۇنى بولۇپ كەلدى.

بۇ يىل بىز ئۆز كوزىمىز بىلەن شۇنى كوردۇقكى، بۇ ھەقىقەتەن ئىسمى جىسمىغا لايىق ھېيتكار يەنى خوشاللىق بىلەن ھېيت ئوتكۈزۈلىدىغان جاي ئىكەن. بۇ يىلقى روزى ھېيت ئەھمىيىتى ئوتكەن ھەر قانداق يىللاردىكىدىن قىزىق ۋە ئالاھىدە بولدى: شۇنچە كەڭ ھېيتكار جامەسى بىر پەس ئىچىدىلا، 6 كوچىدىن خۇددى سەلدەك ئېقىپ كېلىۋاتقان ئادەم قايىنىمى بىلەن لىق تولدى. ئۇنىڭدىن سىرت، شەرق تەرەپتە ئازاتلىق يولىدىن ئوتۇپ، خام بازىرىغىچە، شىمال تەرەپتە نوۋېشى دەرۋازىسىغا كېتىدىغان يول، جەنۇبىي تەرەپ ئۈستەڭ بويى يولى، قۇم دەرۋازا، ئىگىز ئېرىق يولىغىچە بولغان ئارىلىق ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى، بۇ كوچىلاردا قاتناش تامامەن توختىدى. ئاڭلىشىمىزچە، نامازغا تۇرغان جامائەت دىنىي قائىدىگە خىلاپ ھالدا، مېھراپ ئۇدۇلىدىنمۇ ئوتۇپ كەتكەن. بۇ جامائەتنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق كوپ يىغىلغانلىقىنى كورسىتىدۇ. كىشىلەر، ھېيتكار جامەسىدە ناماز ئوقۇغانلار تەخمىنەن 70 مىڭغا يېتىدۇ، ئوخشاش، بىر ۋاقىت ئىچىدە ئاپپاق خوجام مازىرىدا نامازغا داخىل

بولغانلار 30 مىڭغا، جەمى 100 مىڭغا يېتىدۇ، دەپ قىياس قىلىنىشتى.

قەشقەر خەلقى ئادەتتە، بۇ ئىككى جاينى مۇقەددەس بىلىپ، بۇ يەردە ھېيت نامىزى ئوقۇشنى بەكمۇ ياقتۇرىدىكەن ۋە بۇنى ئۆز ئىپتىخارى ھېساپلايدىكەن. بۇ — قەشقەر خەلقىنىڭ بۇ جايلارغا بولغان چەكسىز مېھرى — مۇھەببىتىنى كۆرسىتىدۇ. بولۇپمۇ خەلق ھېيت كۈنلىرى بۇ يەردە ساما سېلىپ، پۇخادىن چىقىدۇ. نامازدىن كېيىنلا، پەشتاقتا ناغرا-سۇناي چېلىنىپ، مەيدان بىردىنلا قاينام-تاشقىنلىققا چۆمدى. قېرىلار، ياشلار، ئۇسمۇرلەر ئۆز ئىختىيارى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ساما سېلىشتى، ساماچىلار بارغانسېرى كۆپىيىپ ھەتتا يان كوچىلارغىچە كېڭەيدى. ھەر نۆۋەت ساما سالغانلار 500 كىشىدىن كام بولمىدى. ساما سېلىش — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى سەنئەتلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى ئۇسۇللاردىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. ئۇسۇل — ئادەتتە بىر ياكى ئىككى، كۆپ دېگەندە بىر قانچە كىشى تەرىپىدىن ئورۇنلانسا، ساما نۇرغۇن كىشى ھەتتا نەچچە يۈز كىشى تەرىپىدىن ئورۇنلىنىدۇ، ساما سالغان ھەر بىر كىشى ئۆز دائىرىسىدە ناغرا-سۇنايغا كەلتۈرۈپ، بىرخىل رەتلىك ئايلىنىپ ئۇسۇل ئوينايدۇ، شۇنچىۋالا كۆپ كىشىنىڭ بىرخىل رەتلىك ئايلانغانلىقى گويا بىرلا كىشى ھەرىكەتلىنىۋاتقاندەك ھېس قىلدۇرىدۇ. بۇ نېمە دېگەن خۇشاللىق ھە؟ بۇلار نېمە دېگەن ئاق كۆڭۈل، نېمە دېگەن ئەركىن خەلق — ھە؟! 500 ئادەمنىڭ بىر مەيداندا، بىر ۋاقىت ئىچى-

دە ئوتتۇرىغا چىقىپ ساما سېلىشى — «شىنجاڭ سەنئەت ماكانى، ئۇيغۇر خەلقى سەنئەتسۆيەر خەلق» دېگەن سۆزنىڭ جانلىق تەسدىقى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ يىلقى ھېيت ئۆتكەن يىللاردىكىدىن داغدۇغۇلۇق ۋە باياشات ئۆتكەن. نامازخانلار ۋە ساماچىلارمۇ ئۆتكەنكىدىن كۆپ دەرىجىدە ئاشقان. بۇ، پارتىيە 3-ئومۇمىي يىغىنىنىڭ تۈرتكىسىدە، خەلقنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنىڭ بارغانسېرى ياخشىلىنىپ كېتىۋاتقانلىقى، شۇنىڭغا ئەگىشىپ، مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭمۇ بېيىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ھازىر، ھېيتكار مەيدانى ئەتراپىغا سېلىنغان تۈرلۈك قۇرۇلۇشلار، ئاۋات بازارلار بۈگۈنكى مول تۇرمۇش ۋە باياشاتلىقنىڭ سەمەرىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان شەخسىي كىچىك تۇججارلار، قول ھۈنەرۋەنلىرى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن قايتا قەد كۆتەرگەن دېخانلارنىڭ كۆڭۈل ئازادىلىكلىرى، شادۇ-خۇراملىقلىرى بىلەن پۈركۈنۈپ، گېگانت قەد كۆتىرىپ تۇرماقتا.

ھېيتكار — بۇ، ئەسلى تىلىمىزغا ئەرەپ ۋە پارىس تىلىدىن كىرگەن قوشما سۆز بولۇپ، «ھېيت» دېگەن سۆز ئەرەپچە «عيد» (ئەيد) دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇلمىسى، بۇ ئىستىلا مەنىسى بويىچە «بايرام» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «گاھ» دېگەن سۆز پارىس تىلىدا «مەيدان»، «ئورۇن» دېگەن سۆز بولۇپ، بۇ ئىككىسى بىرگە قوشۇلغاندا «ھېيتگاھ» يەنى «بايرام قىلىنىدىغان ئورۇن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئادەتتە، بىزگە «ھېيتكا» دەپ ئۆزلۈشۈپ قالغان،

مىچىت — ئەسلى ئەرەپچە «مەسجىد» دىگەن سوز بولۇپ، «سەجدە قىلىدىغان جاي» (باش قويىدىغان جاي) دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

جامە — ئەسلى ئەرەپچە سوز بولۇپ، «جەمئى قىلغۇچى» دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئورۇن كوپچىلىك يىغىلىپ ئىبادەت قىلىدىغان ئورۇن بولغاچقا، شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئەرەپچە مۇنداق چوڭ مىچىتنى «جامە» دەپ ئاتايدۇ. ھەر ھەپتىدە بىر كېلىدىغان جۈمە نامىزى بىلەن يىلدا بىر كېلىدىغان ئىككى ھېيت نامىزى «جامە» دەپ ئاتالغان مىچىتلەردە ئوقۇلىدۇ.

ھېيتكار — ئىسلام دىنىغا خاس ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە قەدىمىي بىنا. ئۇنى چەتتىن كەلگەنلەر، بولۇپمۇ ئىسلام ئەللىرى زور قىزىقىش بىلەن كوزدىن كوچۈرىدۇ. ھەر قايسى جايلاردىن قەشقەرگە كەلگەن كىشىلەرمۇ ھېيتكارنى زىيارەت قىلىش ۋە ھېيتكاردا ناماز ئوقۇش بىلەن پەخىرلىنىدۇ. قەشقەرنىڭ ئوز خەلقىمۇ ھېيتكارنى زىيارەت قىلىش ۋە ئۇنىڭدا ناماز ئوقۇشنى تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى قىلغان. دىمەك، ھېيتكار يالغۇز شىنجاڭدىلا ئەمەس، بەلكى خەلقارادىمۇ خېلى ئابرويغا ئىگە، 500 يىللىق تارىخقا ئىگە بۇ جاي 1962 - يىلدىن بۇيان ئاپتونوم رايون بويىچە نۇختىلىق قوغدىلىدىغان مەدىنى يادىكارلىق بولۇپ، ھوكۇمەت تەرىپىدىن مۇھاپىزەت قىلىنىپ كەلمەكتە.

ئوتمۇشتە، ھېيتكار جامەسىنىڭ ئاساسى كىرىم مەنبەسى ۋەخپە يەرلىرىدىن كېلەتتى. شۇنىڭدەك ئوي - ئىمارەت، دۇكان، تۈگمەن، ھاجەتخانا قاتارلىق ئورۇنلاردىن

كىرىم قىلاتتى.

باشقۇرۇش ئىشىغا كەلسەك، ئوتمۇشتە ھېيتكاردا ئىككى ئىمام، ئىككى خاتىپ، ئىككى مەزىن، ئۈچ مۇدەررىس، 6 مۇتىۋەللى، بىر جارچىكەش بار ئىدى، 300 تالىپ بار ئىدى. ھازىر ھېيتكاردا 7 كىشىدىن تەركىب تاپقان بىر باشقۇرۇش ھەيئىتى، 3 ئىمام، 2 مەزىن، بىر جارچىكەش بار.

پايدىلىنىلغان كىتاپلار

1. مىرزا شاھ مەھمۇت جاراسىنىڭ «تارىخى رەشىدىيە» (زەيلى) دىگەن كىتاۋىدا يېزىلىشىچە، سانىسىز مىرزا دىگەن كىشى مىرزا ئابابەكرىنىڭ دادىسى بولۇپ، يەكەن، قەشقەر، خوتەنلەرگە ھاكىم بولغان. شۇ كىتاپنىڭ 94 - بېتىدە يېزىلىشىچە، مىرزا ئابابەكرىمۇ قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرگە 48 يىل ھوكۇمران بولغان ۋە شۇ شەھەرلەرنى قايتىدىن سالدۇرغان. شەھەرنى بۇزۇپ قايتىدىن سېلىش جەريانىدا، تۇرغۇن ئالتۇن، كۈمۈش تېپىۋالغان. كېيىن ئۇنىڭغا بەدەخشان، ئەنجان، تىبەت قاتارلىق جايلارمۇ تەۋە بولغان. ئۇ، 68 يىل ئومۇر كورگەن (شۇ كىتاپنىڭ 57 - 58 - 62 - بەتلىرىگە قارالسۇن).
2. مولla بىلال سايرامى ئەسىرى «تارىخى ئەمىنىيە»
3. «قەشقەر ئەدىبىياتى»
4. «قەشقەر پىداگوگىكا ئىلمى ژورنىلى»

مۇھىم تۈزىتىش

119 - بەت يۇقۇرىدىن 4 - قۇردا «سولدىن» سۆزى «ئوڭدىن» دەپ تۈزىتىپ؛ 255 - بەت سۈرەت ئاستىغا «ھېيتكار جامەسى» دەپ قوشۇپ ئوقۇلسۇن.

تەھرىر بۆلۈمى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(12)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازادلىق كوچا No.306)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
قۇمۇل ۋىلايەتلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى 787×1092 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 8.5
1983 - يىل 1 - ئاي 1 - نەشرى
1983 - يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: M11098.115
تىراژى: 1 — 15.000
باھاسى 20.

新疆文史资料选辑（12）（维吾尔文）

中国人民政治协商会议新疆维吾尔自治区
委员会文史资料研究委员会编

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放路306号）
新疆新华书店发行　哈密地区印刷厂印刷
787×1092毫米 32开本　8.5印张
1983年1月第1版　1983年3月第1次印刷
印数：1——15,000

统一书号：M11098·115
（内部发行）20元